

מאמר: גבולות הר הבית ומקומו וכיוונו של בית המקדש (חלק ב')

מאת פרופ' דניאל מיכלסון, מחלקה למדעי המחשב ומתמטיקה שמושית, מכון ויצמן

בחלק ראשון של המאמר עסקנו בשאלת גודל האמה, גבולות הר הבית של 500 על 500 אמה, מקום של בית המקדש ועזרה ביחס לגבולות אלו, קואורדינטות מדויקות של מרכז קדש הקדשים. במאמר המשך זה אנו נתאר באופן מפורט את מבנה לשכות ושערי העזרה ושערי הר הבית. וכן נסביר את המשמעות גיאומטרית היסטורית ותורנית של הר הבית המורחב. מתוך קשר זה נבין איך פרטים ארכיאולוגיים שונים משתלבים בתוך התשבץ של הר הבית.

תוכן העניינים:

10. לשכות בעזרה
- 10.1 לשכות בצפון
- 10.2 לשכות בדרום
- 10.3 בור הגולה ובור הגדול

11. שערי העזרה
- 11.1 צורת השערים
- 11.2 שער ניקנור ובר שורא
- 11.3 שער ניקנור ומקום שריפת הפרה

12. מידות העזרה והלשכות

13. שתי מערכות קואורדינטות בהר הבית וחלוקה בין יהודה לבנימין

14. גבול בין יהודה לבנימין בירושלים

15. שערי הר הבית
- 15.1 שערי חולדה
- 15.2 שערים בכותל מערבי
- 15.3 שערים וסימנים בשאר הכתלים

16. הר הבית המורחב
- 16.1 קואורדינטות של הנקודות בהר הבית
- 16.2 מי בנה את הר הבית המורחב?
- 16.2.1 ראיות שהורדוס בנה את הר הבית המורחב
- 16.2.2 ראיות נגד
- 16.2.3 כותל מזרחי צפונה מן התפר עד שער רחמים
- 16.2.4 משער רחמים צפונה
- 16.2.5 חומה נוספת של מנשה
- 16.2.6 הרחבת הר הבית צפונה ומבצר אנטוניה
- 16.3 תכנית תיאורטית של הר הבית המורחב
- 16.4 שטח והקף הר הבית המורחב
- 16.5 סגנון אבנים בכותלי הר הבית

16.6 ישוב דברי יוסף בן מתתיהו

17. גבהים בהר הבית

17.1 אמת המים תוכיח

17.2 מפלס קשת רובינסון ומבנים תת קרקעיים בדרום

18. אורוות שלמה וסטיו מלכותי

18.1 מי בנה את אורוות שלמה?

18.2 שיחזור סטיו מלכותי

19. מעבר מתחת לשער היחיד

20. מי הרס ומי בנה כתלים קיימים של הר הבית?

21. שער הרחמים

21.1 מידות השער

21.2 מי בנה את שער הרחמים

22. גבולות החיל וסטווים בהר הבית

10. לשכות בעזרה

כתוב במסכת מידות פרק ה' משנה ג' "שש לשכות היו בעזרה, שלש בצפון, ושלוש בדרום. שבדרום¹ לשכת המלח, לשכת הפרוה, לשכת המדיחים. לשכת המלח, שם היו נותנין מלח לקרבן. לשכת הפרוה, שם היו מולחין עורות קדשים, ועל גגה היה בית הטבילה לכהן גדול ביום הכפורים. לשכת המדיחין, ששם היו מדיחין קרבי הקדשים, ומשם מסבה עולה לגג בית הפרוה". והמשך במשנה ד' "שבצפון² לשכת העץ, לשכת הגולה, לשכת הגזית. לשכת העץ, אמר רבי אליעזר בן יעקב, שכחתי מה היתה משמשת. אבא שאול אומר, לשכת כהן גדול היתה אחורי שתיהן וגג שלשתן שוה. לשכת הגולה, שם היה בור קבוע, והגלגל נתון עליו ומשם מספקים מים לכל העזרה. לשכת הגזית שם היתה סנהדרי גדולה של ישראל יושבת וכו'". לא התברר גודלם ומקומם המדויק של הלשכות. בציור לפירוש הרמב"ם במסכת מדות לשכת המלח נמצאת במזרח, אחריה למערב לשכת הפרוה ואחריה לשכת המדיחין. ובצפון לשכת הגזית במזרח, אחריה לשכת הגולה ואחריה לשכת העץ. וכן דקדק שלטי גיבורים בספרו (פרק כ"ג). וכן ביאר תוי"ט בפרושו על מסכת מידות (פרק ה' משניות ג'-ד') - ראה שם באריכות. בפרט, לשכת העץ לפי שלטי הגיבורים ותוי"ט הייתה מערבה מלשכת הגזית וצפונה ללשכת הגולה.

10.1 לשכות בצפון

נתחיל מלשכת הגזית. שם ישבה סנהדרין, 71 איש, כחצי גורן עגולה³ דהיינו חצי עגול. מאחר ואדם יושב באמה⁴ אז אורך חצי עיגול זה היה 71 אמה ורדיוס שלו $71/\pi$ שוה 22.60000

¹ כך גירסת הגמרא ביומא י"ט וכן גירסת רמב"ם

² ראה הערה לעיל

³ סנהדרין פ"ד מ"ג

אמה⁵. סברה נותנת שרוחב הלשכה כמו שאר מידות של עזרה היה מספר שלם (או אולי מספר שלם ועוד חצי אמה). לכן אנו נעמיד רוחב הלשכה על 23 אמות⁶.

נזכיר שבצד מזרחי של עזרה היתה עזרת ישראל ברוחב 11 אמה, מערבית לה עזרת כהנים 11 אמה ומערבית לה אמה של יסוד המזבח. בזבחים נ"ג ע"ב כתוב "קרן מזרחית דרומית (של מזבח) לא היה לה יסוד מ"ט אמר ר' אלעזר לפי שלא היתה בחלקו של טורף דאמר רב שמואל בר רב יצחק מזבח אוכל בחלקו של יהודה אמה. אמר רבי לוי בר חמא אמר רבי חמא ברבי חנינא רצועה היתה יוצאה מחלקו של יהודה ונכנסה בחלקו של בנימין והיה בנימין הצדיק מצטער עליה בכל יום לנוטלה שנאמר חופף עליו כל היום לפיכך זכה בנימין הצדיק ונעשה אושפיזן להקב"ה שנאמר ובין כתפיו שכן". מאחר ונחלת יהודה בדרום ושל בנימין בצפון, רצועת יהודה היתה יוצאת מדרום צפונה. מה היה רוחבה? כתוב בזבחים נ"ד ע"ב "גמירי (קבלה בדינו) **סנהדרין בחלקו של יהודה**". כעת הכל מובן! **רוחב הרצועה היה 23 אמות על מנת לכלול את מקום ישיבת סנהדרין. ואלו 23 אמות מיסוד מזרחי של המזבח ומזרחה** (ראה [שרטוט הלשכות](#)).

נביא עוד מקורות שלפיהם לשכת הגזית היתה סמוכה למזבח. בילקוט שמעוני במדבר פרק כא כתוב "וממתנה נחליאל ומנחליאל במות, אלו **סנהדרין שיושבין** (בצד העזרה) [בעזרה] **בצד המזבח**". במכילתא פרשת משפטים: "מעם מזבח היתקח הנו למות מצינו למדין שסנהדרין בצד המזבח אף על פי שאין ראיה לדבר זכר לדבר וינס יואב אל אהל ה' ויחזק (מ"א ב) וגו'. הסבר שלנו גם תואם את דברי רש"י ביומא י"ב ע"א ד"ה הר הבית והלשכות והעזרות אשר פרש שם שבחלקת יהודה היתה "עזרת ישראל כולה וי"א אמה של מקום רגלי דריסת הכהנים להלן מרגלי ישראל ושם המזבח מתחיל משם ולמערב בחלקו של בנימין אלא שבמקום מושב המזבח יוצאה רצועה מחלקו של יהודה ונכנסת לקרן מזרחית דרומית". למדנו מכאן שלשכת הגזית היתה במזרחה של עזרה, ובהכרח היתה בצפון כגרסת המשנה שהבאנו לעיל. ואילו היתה בדרום, לא היה צורך שרצועה תכנס פנימה ותאכל אמה של יסוד המזבח.

והנה ביומא כ"ה למדו ש"לשכת הגזית חציה בקדש וחציה בחול" ו"שני פתחים היו לה אחד פתוח בקדש ואחד פתוח בחול", וכתב רמב"ם בפרושו על מסכת מידות פ"ה מ"ב על סמך אותה הגמרא ש"חציה של חול הוא לצד מערב באותה המחצה יכולין לשבת". כלומר סנהדרין היתה יושבת בחצי המערבי של הלשכה וכהנים היו מפייסים בעיגול בחצי המזרחי⁷. על כן לפי חשבוננו לשכת הגזית על שני חלקיה היתה 46 על 46 אמות. ולא יתכן שהיתה בעזרת ישראל אשר רוחבה 11 אמה. אלא בהכרח היתה סמוכה לעזרה מצפון. והיתה פתוחה לעזרה וממנה ינקה את קדושתה.

אלא כאן אנו נתקלים בבעיה הידועה: איך יתכן שחלק המערבי של הלשכה שכנגד העזרה היה חול וחלק המזרחי שכנגד עזרת נשים היה קודש? הצעתנו מוצגת בצירור [לשכת הגזית](#). היו בה שני פשפשים ושני פתחים. פשפשים עשויים כעין אות גמה. הפשפש מעזרת ישראל ברוחב אמה עובר את עובי כותל צפוני של עזרה ופונה מזרחה ומשרה קדושה על חצי המזרחי. הפשפש מולו מחיל פונה מערבה ומצרף חצי המערבי של הלשכה אל חול. ומה מונע את הקדושה להתפשט מחצי המזרחי לחצי המערבי של הלשכה? כנראה היה שם הפרש גובה המפריד בין שני החצאים

⁴ סוכה ח' ע"א

⁵ יש כאן מופת שמספר זה מדויק עד כדי 7 ספרות. הסיבה היא – קרוב מופלא של פא"י ע"י יחס 355/113 ועובדה ש- 355

מתחלק ב- 71

⁶ למעשה, בגלל צורת הפתחים אשר ממעטים אמה בדרום ובצפון, 69 זקנים היו יושבים בחצי עיגול של רדיוס 22 ושני זקנים נותרים זה מול זה באמה 23 המזרחית. לכן החשבון מצומצם. (ראה צירור [לשכת הגזית](#))

⁷ ומשמע שם מדברי הברייתא "זקן יושב במערבה" שפני סנהדרין היו מזרחה. וכך הסיק ר' משה חפץ בספרו חנוכת הבית אות ל' (הודפס בוונציה תש"ע)

(אנו נדון על כך בהמשך). בנוסף היה פתח מחלק המזרחי של הלשכה אל שטח בר שורא. אכן לגבי סוטה פשוט היה לגמרא⁸ שהיתה אפשרות שהיא תלך מסנהדרין בדרך קצרה ללא ירידות ועלויות לשער נקנור. ואין הכוונה לדרך שעוברת בעזרת ישראל, כי לא היה מקובל שנשים יכנסו לעזרה, כלשכן נשים פרוצות⁹. אלא כוונת הגמרא לדרך מחצי מזרחי של לשכת הגזית לבר שורא ומשם לצד מזרחי של שער נקנור. כתוב בפסחים פ"ו ע"א שבר שורא התקדשה בקדושת העזרה¹⁰. על כן, קדושת בר שורא התחברה עם קדושת החצי המזרחי של לשכת הגזית. מטעמי סימטריה עשינו פתח בצד מערבי של לשכת הגזית צפונה אל חיל. שני פתחים הרחבים אפשרו כניסה מהירה של דיינים, של כהנים ושל קהל אל לשכת הגזית. אם כן, לשם מה היו פשפשים?

כתוב ביומא י"א ע"א "כל השערים שהיו שם לא היה להם מזוזה, חוץ משער ניקנור, שלפנים ממנו לשכת פרהדרין". משמע ששער ניקנור שימש בתור שער כניסה בדרך ללשכת פרהדרין היא לשכת כהן גדול. ביומא י"ט ע"א מבואר שלשכת פרהדרין היא לשכת העץ אשר סמוכה ללשכת הגזית ממערב. מאחר ולשכה זאת נמצאת צפונה מלשכת הגולה, היא איננה פתוחה לעזרה אלא דווקא פתוחה צפונה לחיל. לכן לשכה זאת לא התקדשה בקדושת העזרה ומשום כך כהן גדול יכול היה לשבת בה. היינו מצפים שכהן גדול יכנס אליה מחיל. מדוע אם כן, הוא נכנס אליה דרך שער נקנור? נראה לנו שללשכת העץ היה פתח אל לצד מערבי של לשכת הגזית וכהן גדול היה נכנס אל לשכתו דרך לשכת הגזית דווקא. מדוע? אנו רואים שלשכת הגזית שיתפה בתוכה מידת הדין מצד הסנהדרין עם מידת הרחמים מצד הכהנים. וכן סנהדרין אשר דנה דיני נפשות ישבה סמוך למזבח המכפר על עם ישראל. ואם לא היתה סנהדרין בלשכת הגזית, לא יכלו לדון דיני נפשות בשום מקום אחר. לכן כהן גדול בדרכו אל לשכתו או ביציאתו ממנה, היה צריך לעבור דרך לשכת הגזית, כדי שיהיה מעורב עם עשית המשפט. ובני ישראל אשר עלו למשפט אל לשכת הגזית, היו מקיימים את הפסוק "ובאת אל הכהנים הלויים ואל השפט אשר יהיה בימים ההם" (דברים י"ז ט'). על כן, פשפש מעזרת ישראל ללשכת הגזית, לצד של כהנים דווקא, שימש כנראה בעיקר לכניסת כהן גדול. ובעלי הדין והקהל נכנסו דרך בר שורא ועמדו בצד המזרחי של השלכה, באותו צד שאין יושבים בה. כעת נדמה את פשפש הצפוני לפשפש הדרומי ונומר שדרך פשפש זה היה נכנס אב בית דין או מופלא אשר ישב בקצה הצפוני-מזרחי של חצי הגורן. ואילו כהן גדול היה חוצה את צד מזרחי של לשכת הגזית מדרום לצפון עד שהיה מגיע למקום של המופלא. ואם מופלא היה יושב שם, יש לומר שהוא היה קם לפני כה"ג כדי לאפשר לו לעבור בדרכו ללשכתו (ראה בציור [לשכת הגזית](#)).

נציין שלפי פתרון שלנו חצי מזרחי של לשכת הגזית היה ממוקם בבליטת בר שורא באותו מפלס כמו עזרת ישראל. פתרון זה תואם במדויק¹¹ את הטופוגרפיה של הר הבית. ישנה שיטה הידועה של רב קורן¹² שלפיה בית המקדש היה מכוון מערב מזרח אסטרונומי ושפה מזרחית של רחבה העליונה בהר הבית שימשה את גבול מזרחי של העזרה. לפי שיטה זאת לא נתן להעמיד את חצי המערבי של לשכת הגזית כנגד קצה מזרחי של עזרה, כי אז מקום פייס של כהנים ימצא בפלס נמוך בהרבה ממפלס עזרת ישראל.

נמשיך בתיאור הלשכות. מערבית ללשכת הגזית היתה לשכת הגולה ומאחרי שניהם לשכת עץ "וגג שלשתן שוה"¹³. פרוש הדבר, שלשכת הגולה ועץ צמודות ללשכת הגזית ממערב

⁸ סוטה ח' ע"א

⁹ במלחמות ה' ה' ב' כתוב "כי נאסר לנשים לבוא ביתר השערים ולעבור את מחיצת העזרה אשר להן"

¹⁰ יש להבין איך בר שורא התקדשה? הרי חלל שער נקנור המקשר בין בר שורא לעזרה לא התקדש כדי שהמצורעים יוכלו לעמוד שם! ויש לומר שהקדושה עברה לשני צדי בר שורא דרך שני פשפשים אשר היו מימין ומשמאל לשער ניקנור. וכנראה חלל שלהם התקדש כי שם לא עמדו מצורעים.

¹¹ ראה מה שכתבנו על בר שורה בפרק 9.2 מחלק ראשון של [המאמר על הר הבית](#)

¹² חצרות בית ה', ירושלים, תשל"ז; ועשו לי מקדש, ירושלים, תשס"ז

¹³ מידות ה' ד'

כאשר לשכת עץ היא צפונית יותר. לכן גודל שתי לשכות אלה 23 אמות ושטח לשכת גזית שוה לשטח ד' לשכות רגילות. אבל אם נדקדק יותר, יש להוסיף לחלל של כל לשכה עובי כותל, נניח שהוא אמה. נעמיד חלל כל לשכה על 22.5 אמה ובתוספת כותל מצד אחד 23.5 אמה. אם נצרף ארבע לשכות כאלה לריבוע אחד, נקבל חלל של 46 על 46 אמה (שהרי מחיצות פנימיות מתבטלות) וכותל חיצוני אמה. לכן לשכות גולה ועץ תופסות מדרום לצפון פעמים 23.5 אמה או 47 אמה כנגד כל אורך לשכת הגזית. נציין שרוחב העזרה 135 אמות הוא 6 פעמים 22.5. אורך העזרה 187 אמות הוא 8 פעמים 23.5 פחות 1. לכן נתן לסדר שם ממזרח למערב 8 לשכות אחת ליד שנייה כאשר עובי כתלים של לשכות הקיצוניות נבלע בתוך עובי כתלים של העזרה¹⁴. על סמך חשבון זה העמדנו את בית המוקד (ראה מדות פ"א מ"ו) בסמוך ללשכות גולה ועץ. בית המוקד בדומה ללשכת הגזית מחולק לשניים, צפוני שהוא חול ודרומי שהוא קדש. לכן מידת חללו 46 על 46 אמה ועוד עובי כותל אמה. והוא כולו מצפון לעזרה כמו שכתב רמב"ם בהלכות בית הבחירה פ"ה ה"ט.

קעת נדון בצורת הגג של לשכת הגזית. לפי המשנה במידות ה' ד' לשלש הלשכות: גזית, עץ וגולה היה גג משותף. ישנן שתי אפשרויות לבנות גג כזה. אחת – גג שטוח. כדי לעשות גג שטוח 46 על 46 אמות מעל ללשכת הגזית צריך בהכרח עמודי תמיכה באמצע. אומנם להיכל היה גג שטוח אבל רוחבו היה 20 אמות בלבד. אם נמקם את עמודי התמיכה באמצע הלשכה מדרום לצפון אז הם יסתירו את מבט של דיינים אשר ישבו בקצה קשת הסנהדרין. ועוד, גג שטוח בזמנם אפשר היה לעשות רק ע"י קורות עץ ענקיות. נראה ששם "גזית" מלמד שבלשכה זאת לא השתמשו בעצים. אפשרות שניה – לעשות גג בצורת קשת חצי עגולה מדרום לצפון וישר בכיוון מזרח מערב. ערכנו חישוב סטטי של הקשת לפי כללי יציבות המקובלים. [הקשת המוצעת](#) עובייה ארבע אמות בתחתיתה ואמה בקדקודה. בצד דרום היא משתלבת בכותל צפוני של עזרה בעובי חמש אמות. בצפון היא נשענת על כותל בעובי ארבע אמות וגובה אמות¹⁵. העמדנו את בית המוקד צמוד ללשכת הגולה ולשכת העץ ברבוע של 46 על 46 אמות כמו לשכת הגזית. כתוב במידות א' ח' בית המוקד כפה ופרש רע"ב "בנין של בית המוקד לא היה עליה אלא כיפה עשויה בארץ". ונראה שכוונתו לגג אשר היה מתחיל מן הארץ ולא מן הכתלים. מאחר ויסוד שלה היה מרובע אז צורת הגג איננה עגולה אלא שני גלילים משולבים – ראה [שרטוט גגות הלשכות הצפוניות והחלוקה הפנימית](#)¹⁶.

10.2 לשכות בדרום

את ג' הלשכות בדרום (ראה [שרטוט](#)) נמקם לפי אותה חלוקה כמו בצפון. לשכת מלח 23.5 על 23.5 אמה על גבול מערבי של רוצעת יהודה¹⁷. אחריה לשכת פרוה ואחריה לשכת מדיחין. גג לשכת הפרוה משמש מקוה שבו כהן גדול טובל בקדש ביום הכפורים (יומא י"ט ע"א). וראה תוספות יומא ל"א ע"א ד"ה "וכולן" שמוכיח מכאן שלשכות הפרוה ומדיחין היו בתוך קרקע וגגן היה שוה לקרקע העזרה.

מדרום לעזרה וסמוך לה עובר בור מים מס' 5 (מספור של וילסון). אם נעמיד לשכות אלה מחוץ לעזרה אז הם יכנסו לתוך הבור. לכן הצמדנו את לשכת המדיחין לכותל דרומי של בית המקדש. יש שם מקום פנוי $17.5 = (135 - 100) / 2$ אמה ועוד עובי כותל דרומי של עזרה 5 אמות, סה"כ 22.5 אמות כנגד חלל הלשכה¹⁸. לשכת המלח באופן סימטרי, 17.5 אמות חללה מגבול

¹⁴ אבל למעשה אורך 187 מתחלק ל- 23 אמות של רצועת יהודה, 6 פעמים 23.5 ועוד 23 כנגד רוחב הרצועה
¹⁵ גובה הכותל וגובה כללי של לשכת הגזית אינם ידועים בוודאות. גובה ארבע אמות מאפשר עמידה זקופה ליד הכותל ותואם את מידות ומקום של שער בית המוקד.

¹⁶ השרטוט מראה את חתך עובי הגג ברדיוס 23.5 אמות. קורדינטות הרשת נמדדו באמות ממרכז קדש הקדשים מזרחה וצפונה

¹⁷ אנו נראה בפרק 11 שג' הלשכות הם בחלקת יהודה והם נוספות על שטח רצועת יהודה. על כן לשכת מלח לא נמצאת בתוך הרצועה. מאידך היא גם לא מופלגת ממנה כדי שליהודה יהיה "רצף טריטוריאלי"
¹⁸ כותל צפוני של לשכת המדיחין הוא סלע מתחת לאוטם של בית המקדש.

דרומי של עזרה וחוצה. ולשכת הפרוה באמצע, חציה בעזרה וחציה בחוץ¹⁹. ויש מופת בכך שחלל הארוך של בור מס' 5²⁰ נוגע בדיוק בפינות (דרום-מערביות) של לשכת המלח ולשכת הפרוה וקצה צפון-מערבי של הבור נוגע בכותל דרומי של לשכת מדיחין. מכאן ברור שבור זה סיפק מים לשלשת הלשכות והוא נבנה בעבורם.

ונראה שגם לשכת המלח היתה מתחת לקרקע והיתה מחוברת אל לשכת הפרוה. והיתה מספקת מלח אל לשכת הפרוה לצורך מליחת עורות (ראה תוס' מנחות כ"א ע"ב ד"ה בלשכת). ושום לשכה לא היתה ממעטת מקרקע העזרה. נציין גם את התאום בין לשכת הפרוה וכבש המזבח. פינה דרום-מערבית של הכבש נמצאת 12.5 אמה צפונית ו- 46 אמה מערבית לפינה דרום-מזרחית של העזרה. לעומת זאת פינה צפון-מזרחית של לשכת הפרוה כולל עובי כותלה נמצאת 12.25 אמה צפונית ו- 46.5 אמה מערבית מפינה הנ"ל. לכן לשכה זאת גובלת אבל לא נכנסת לתחום הכבש, כי הכבש כמו המזבח לא היה בנוי מעל חללים.

10.3 בור הגולה ובור הגדול

אחרי שמצאנו התאמה בין בור מים מס' 5 ולשכות דרומיות, נראה את התאמה בין בורות בצפון ולשכות צפוניות. כתוב במסכת מידות פ"ה מ"ד "לשכת הגולה שם היה בור קבוע והגלגל נתון עליו ומשם מספקים מים לכל העזרה". במפת וילסון 1:1000 משורטטים באזור הזה שני בורות, מס' 2 ומס' 34 (מספור וילסון). העתקנו אותם ע"י סריקה ממוחשבת והתאמת מערכת קואורדינטות למפה שלנו. כפי שרואים במפה, בור מס' 34 נמצא כולו בלשכת הגזית ובור מס' 2 ברובו בלשכת העץ. קצה דרומי שלו נוגע בכותל צפוני של לשכת הגולה. לכאורה דבר זה סותר את התיאוריה שלנו! אלא יש לברר מהו גלגל שעל ידו היו מספקים מים לכל העזרה. בעולם העתיק השתמשו בכמה מתקנים. במצרים היו מקובל גלגל רגיל הנקרא sakia עם מכלים בצורת שיניים בהיקפו. משתמשים בו כדי להעלות מים מאמת מים אחת לאמה אחרת מעליה. גלגל בקוטר 5 מ' יכול להעלות מים לגובה 1.8 מ'. כלי זה לא מתאים לבור מים עמוק מתחת לאדמה. מתקן שני הוא משאבת שרשרת סינית. משערים שמשאבה זאת הומצאה ע"י סינים במאה ראשון לפני ספירתם. היא מעלה מים בדרך כלל באופן אנכי דרך צינור. לא ברור האם מתקן זה היה ידוע בארץ בתקופת הבית. מתקן שלישי הוא בורג ארכימדס. זאת ספירלה אשר מסתובבת בתוך צינור נטוי ומעלה מים דרכו. משאבות כאלו היו בשימוש ביוון ורומי בזמן עתיק. יש חוקרים שסוברים שמשאבות אלו היו קיימות בזמן של סנחריב. יתכן שבורג היה שקוע בבור מס' 2 בכיוון דרום צפון מלשכת הגולה אל לשכת העץ. אם השערה שלנו נכונה, אז בדופן דרומי של בור מס' 2 צריך להיות חור. יתכן שהוא נסתם אחרי חורבן הבית ומקומו טויח כדי להכשיר את הבור לאגירת מים. בכל מקרה, מקום הסתימה נתן לגלות ע"י חפירות.

מה תפקידו של בור 34? הוא קרוב מאד לבור מס' 2. וורן²¹ כותב שלפי דבריו של השייך של המסגד, בור זה מחובר לבור מס' 2. אם זה נכון, אז שני הבורות ביחד מהווים את בור הגולה בעל נפח גדול למדי (לפי מימדים, נפח של בור מס' 2 הוא כ- 1900 מטר מעוקב ושל בור מס' 34 כ- 1500). כתוב בתוספתא בכורים פרק א' ז' "ר' יהודה אומר עד בור הגולה חייב באחריותן מבאר הגולה ואילך אינו חייב באחריות". רבי יהודה חולק על המשנה ח' פרק א' של בכורים שלפיה חייב באחריות עד שיביא ביכורים להר הבית. מה גדר של רבי יהודה ומדוע נקט בור הגולה? והנה אנו רואים בשרטוט שגבול צפוני של בור מס' 34 ממש נוגע בפתח צפוני של

¹⁹ שם הלשכה כשם של אמגושא פרוה אשר חצב אותה. איש זה נהרג על שניסה לראות עבודת כהן גדול בק"ק ביום כיפור (ראה תוס' יומא ל"ה ע"א). אבל שם שלו הונצח בשם הלשכה. וכן נכנס לתוך לשוננו בתור דבר שאינו בשר ואינו חלב, כמו שלשכת פרוה היתה חציה קדש וחציה חול. והיא אמצעית בין לשכת מדיחין שבה היו שוטפים קרבי הקדשים (אדומים) ולשכת מלח (לבן). וגם שימוש בה היה אמצעי-מליחת עורות קדשים.

²⁰ שירטוט הבור נעשה על סמך מפת וילסון המקורית ועל סמך מקום של פתחים במפה מנדטורית של הר הבית
²¹ Recovery of Jerusalem, 1871, p. 207

לשכת הגזית, על קו ההפרדה בין קדש לחול, בין מקום בו מפייסים הכהנים ולבין מקום ישיבת סנהדרין. אולי רבי יהודה סבר שחייב באחריות עד שיביא את הביכורים למקום שיש בו קדושת העזרה? והנה הפתח הצפוני של לשכת הגזית זהו מקום מרוחק ביותר מעזרה אשר קדוש בקדושת העזרה! בנוסף, מכל מקומות הקדושים בקדושת העזרה, הוא קרוב ביותר לגבול הר הבית (מרזק ממנו עד [שער דגים](#) לפי חשבוננו הוא 64 אמות). על כן, במקום זה המחלוקת בין רבי יהודה ותנא של המשנה היא פחותה ביותר.

יש גם משמעות לכך שסנהדרין יושבת על המים כמו במשל של "שתים עשרה עינת מים ושבעים תמרים" (שמות ט"ו כ"ז ורש"י שם) וכן בפסוק "ויתאוה דוד ויאמר מי ישקני מים מבור בית לחם אשר בשער" (דה"א י"א י"ז) אשר נדרש בב"ק ס' ע"ב על סנהדרין אשר יושבת בשער. אנו נראה בהמשך (סוף פרק 15.1) שסנהדרין אחרי שגלתה מלשכת הגזית, ישבה בחנויות מעל בור מים. וכן לשכת העץ שהיא לשכת כהן גדול, נמצאת מעל בור מים כמו שלשכה אחרת של כהן גדול נמצאת מעל שער המים (ראה בהמשך).

כתוב בעירובין פרק י' משנה י"ד "ממלאין מבור הגולה ומבור הגדול בגלגל בשבת". נראה שיש קשר בין שני הבורות. מה בור הגולה ספק מים לעזרה אף בור הגדול כך. עיקר השימוש במים בעזרה היה לצורך שטיפת אברי הקרבנות. לשכת הגולה היתה בדיוק כנגד שולחנות מצפון למזבח שבהן היו מנתחים את הקרבנות ושוטפים אותם. מקום אחר שבו היו משתמשים בהרבה מים זוהי לשכת המדיחין שבה היו מדיחים קרבי הקדשים (מידות ה' ג'). אנו רואים שלשכה זאת גובלת ב**בור מס' 5**. על כן, בור הגדול הוא בור מס' 5. יתכן שגם כאן הגלגל היה בצורת בורג ארכימדס. יתכן שזרוע המערבי של בור מס' 5 אשר נמשך דרומה מלשכת המדיחין שימש בתור מקום להנחת צינור ארוך של הבורג. לפי זה בקצה צפון-מערבי של בור מס' 5 צריך להיות נקב אל לשכת המדיחין. יתכן שנקב זה נסתם וטויה אחרי חורבן הבית. בפרק 17 אנו נדון בנושא גבהים בהר הבית ובפרט בגבהים של סלע בבורות מים והתאמה ביניהם ובין גובה רצפת העזרה.

11. שערי העזרה

לגבי מספר שערי העזרה ישנן ג' דעות במסכת מידות: 5 שערים (דעת ת"ק פ"א מ"א), 7 שערים (שם, משנה ג') ו- 13 שערים (דעת אבא יוסי בן חנן פ"ב מ"ו). סימנו את [השערים](#) לפי דעה אחרונה ובסוגרים למטה כתבנו שמות השערים לפי דעה אמצעית. לגבי שער נקנור אין מחלוקת שהוא היה במזרח. והיו לו [שני פשפשים](#), אחד מימינו ואחד משמאלו (מידות, שם). לא התברר מקומם. העמדנו אותם כנגד שני פשפשים שהיו לפתח ההיכל (מידות, פ"ד מ"ב). לפי דעתנו הם העבירו את קדושת העזרה לשני חלקי בר שורה, מצפון ומדרום לשער ניקנור. והם בכלל 13 שערים.

כדי למקם את יתר השערים נקטנו בעקרון ששערים בדרום ובצפון מתאימים לחלוקת אורך העזרה לשמנה לשכות של 22.5-23.5 אמות כפי שהגדרנו לעיל. יותר מדויק, השערים נמצאים באמצע החללים של 22.5 אמות. לפי אבא יוס בן חנן היו בדרום ד' שערים. וכך כתוב שם פ"ב מ"ו: "סמוכים למערב: שער עליון, שער הדלק, שער בכורות, שער המים. ולמה נקרא שער המים, שבו מכניסים צלוחית של מים של נסוך בחג. רבי אליעזר בן יעקב אומר ובו המים מפכים ועתידין להיות יוצאין מתחת מפתן הבית. ולעמתן בצפון סמוכים למערב, שער יכניה, שער הקרבן, שער הנשים, שער השיר. ולמה נקרא שמו שער יכניה, שבו יצא יכניה בגלותו". ממילה "לעומתן" נלמד ששערים בצפון מכוונים כנגד שערים בדרום. נתחיל עם שערים מזרחיים ביותר, שער המים בדרום וכנגדו שער השיר. מדברי רבי אליעזר בן יעקב משמע ששער מים נמצא מזרחית למפתן בית המקדש. אם נעמיד אותו בכותל דרומי של עזרה באמצע לשכת הפרוה,

אז הוא יתפוס קטע של 53.75-63.75 אמות מערבית לגבול מזרחי של העזרה. לעומת זאת המעבר של 10 אמות בין מזבח ל- 12 מעלות של בית המקדש נמצא בתחום 54-64 אמות מזרחית לגבול מזרחי של עזרה. כלומר, רוחב שער מים מכוון כנגד רוחב של המעבר בין מזבח למעלות בית המקדש, ומפתן הבית שהוא מעלה תחתונה- כנגד מזווה מערבית של השער. נזכיר שבצד מערבי של הכבש עמד כיור שאליו הגיעו מים מעין עיטם (ירושלמי יומא פ"ג ה"ח) ובקרן דרום-מערבית של מזבח היו מנסכים מים בחג. על גג שער המים היה מקוה של כהן גדול, בצד לשכתו בחול (יומא י"ט ע"א)²² ועל גג לשכת פרוה היה מקוה בקודש (שם). אם נכונה השערתנו ששער המים היה מעל לשכת מדיחין אז מקוה עליון היה מעל וסמוך למקוה תחתון. אילו היינו מעמידים שער מים מעל לשכת מדיחין, הוא היה יוצא כולו כנגד בית המקדש, ואילו היינו מעמידים אותו מעל לשכת המלח אז היה יוצא כנגד רוחב הכבש.

אחרי שקבענו מקומו של שער המים, שער השיר לעומתו ימצא באמצע חלק מזרחי של בית המוקד. והנה לתנא של משנה ה' פרק א', שער מזרחי ביותר בצד צפון הוא שער בית המוקד. אם כן הוכחנו ששער השיר הוא שער בית המוקד! כתוב במסכת מידות (פ"א מ"ז) "שני שערים היו לבית המוקד אחד פתוח לחול ואחד פתוח לעזרה". מכאן שבבית המוקד לא היה שער נוסף לתוך העזרה²³. לכן בדרום לא היה שער על גבי לשכת מדיחין. נשאר שם בצפון ארבעה קטעים להעמיד בהם שלשה שערים. יש כאן לכאורה ארבע אפשרויות. העמדנו את [שער יכניה](#) באמצע קטע שני ממערב. מדוע? אנו רואים שבור מס' 1 (ברשימת וילסון) מוליך משער יכניה אל שער טדי (מקומו יתברר בהמשך). מאידך יש סימנים שחלק דרומי של הבור מוליך אל תעלה מתחת לקדש הקדשים. יתכן שיהויכין הסתתר במערה מתחת לק"ק²⁴. כלומר, יהויכין יצא לגלות ממערה זאת דרך שער צפון-מערבי של עזרה ובהמשך דרך שער טדי. וזהו תחילתו של החורבן. אולי משום כך שער זה לא שמש כלום (שם, פ"א מ"ג) ומזוזות שלו היו נוטות אחת על שניה (שם, פ"ב מ"ג וכפרוש הרמב"ם). לכן השער נראה כאילו הוא הרוס.

אחרי שקבענו את מקומו של שער יכניה, שני שערים קרוב ונשים נמצאים בהתאם באמצע קטע שלישי ורביעי ממערב. אלו מקומות של לשכות קרוב ופרוכת בהתאם המוזכרות במדות פ"א מ"א²⁵. שערים דרומיים עליון, דלק ובכורות עומדים כנגד הצפוניים. כתוב בדה"ב כ"ג כ' "ויורד את המלך (יואש) מבית ה' ויבאו בתוך שער העליון בית המלך וגו'". במאמר על [חומות נחמיה](#) הוכחנו שער דוד זהו מגדל דוד אשר ליד שער יפו. מהר הבית היו מגיעים לשם דרך שער קיפונוס וקשת וילסון. אכן מכל שערי העזרה, שער עליון הוא קרוב ביותר לשער קיפונוס (כנגד שער שלשלת של היום). מאידך שער עליון מכוון כנגד קדש הקדשים שם הסתתר יואש. ישנה גם התאמה של שער יכניה דרכו יהויכין יצא לגלות לעומת שער העליון דרכו יואש עלה למלכות.

את שני השערים במערב לאבא יוסי בן חנן העמדנו בקטעים של 17.5-27.5 אמות מפניות דרום-מערבית וצפון מערבית של עזרה כך שמרכזי השערים מכוונים כנגד פשפשים בפניות מערביות של בית המקדש.

לתנא של משנה ה' פ"א היו בצפון ג' שערים: ממערב למזרח שער הניצוץ, שער הקרבן, שער בית המוקד. שער הקרבן כבר מצאנו מקומו. אם נניח שתנא זה לא מוסיף שערים אלא רק ממעט אותם, אז שער הניצוץ הוא שער יכניה. נציין שמזווה מזרחית של שער הניצוץ נמצאת 147.75 אמות מערבה מגבול מזרחי של עזרה ואילו מרכז ק"ק נמצא 149 אמה מערבה משם. על כן מזווה זאת כאילו מציצה (מציץ מן החרכים) אל כהן גדול כאשר הוא עומד ביום הכיפורים מול

²² זוהי עלית בית אבטינס, ואילו לשכה קבועה של כה"ג היא לשכת פרהדרין, היתה בתוך לשכת העץ-ראה רמב"ם הל' בית הבחירה, פ"ה הל' י"ז. מכאן בית אבטינס הוא מקום עשית הקטורת, היה למטה על גג לשכת פרוה. ונראה לנו להעמיד אותו ב-6.25 אמות, מזרחית לשער המים וסמוך ללשכת המלח, (רמז-"ממולח, טהור קדש") ולא מצד פתח של לשכת מדיחין. ואז מקוה תחתון יהיה צפונית לשער המים כנגד מקום יציאת המים ממפתן הבית לע"ל

²³ אבל היה שער לתוך החיל. העמדנו אתו באמצע חלק מזרחי של בית המוקד

²⁴ לפי השערתנו דוד ומלך יהואש הסתתרו באותה המערה

²⁵ רש"י פרש בתמיד כ"ו ע"ב שבלשכת הקרבן "נותנין קרבנות המבוקרים ושער היה לה" ו"בלשכת פרוכת שם היו נשים אורגות את הפרוכת"

ארון הברית. שער בית המוקד הוא כאמור שער השיר. ג' שערים בדרום: ממערב למזרח שער הדלק, שער הבכורות ושער המים. אם ג' שערים אלו זהים לשערי דלק, בכורות ומים של אבא יוסי בן חנן, אז ג' שערים בצפון לא נמצאים כנגד ג' שערים בדרום. בשרטוט [השערים](#) העדפנו להעמיד שערים בדרום כנגד השערים בצפון. שער מים קשור למקוה של כהן גדול ולמפתן הבית, לכן מקומו לא השתנה. לגבי שער הדלק כתב רע"ב – "על שם שהיו מכניסים דרך שם עצים של המערכה הדולקים על מזבח". ולגבי שער הבכורות – "שם היו מכניסים הבכורות ששחיתן בדרום". מכאן נראה שלשערים אלו לא היה מקום ייחודי אלא השערים נקראו על שם המעשה. לכן יתכן שלדעת תנא זה שער עליון נקרא שער דלק כי דרכו הכניסו עצים למערכה וכן שער סמוך לו ממזרח נקרא שער בכורות כי דרכו הכניסו בכורות.

לפי פרוש רע"ב אליבא דתנא קמא (פ"א מ"א) היו חמשה שערים בעזרה. מה הן? לפי ת"ק כהנים היו שומרים בבית אבטינס ובבית הניצוץ ובבית המוקד. בשלשת מקומות אלו היו שערים. בבית ניצוץ היה שער ניצוץ, בבית המוקד היה שער המוקד. ולגבי בית אבטינס כתב רמב"ם במידות בתחילת פרק ה' שלשכת בית אבטינס של כהן גדול בדרום היתה על שער המים. ומן הסתם שער שני בדרום לת"ק הוא שער העליון כנגד שער הניצוץ. ושער חמישי הוא שער נקנור.

נציין שלפי יוסף בן מתתיהו במלחמות ה' ה' ב' היו בעזרה ארבעה שערים בדרום וארבעה בצפון ולא היו כלל שערים במערב. בנוסף²⁶ היה שער דרומי אחד בעזרת נשים וכן שער צפוני אחד. איך נתן ליישב את כל השיטות בלי לומר שהיתה מחלוקת במציאות. אולי אבא יוסי בן חנן מתאר את המציאות שקדמה להרחבה של הורדוס. וכנגד י"ג שערי העזרה, יוניים פרצו פרצות בסורג. חשמונאים גדרו אותם וגזרו כנגדם י"ג השתחויות (מידות ב' ג'). ובזמן הרחבת הורדוס לא רק הרחיבו את הר הבית ובנו את בית המקדש מחדש אלא סתמו חלק משערי העזרה – אולי כדי לגונן ביתר קלות מפני הכובש כפי שהתנסו בכבוש של פומפיוס. על כן סתמו שני שערים מערביים ושער אחד בדרום ואחד בצפון. ות"ק מודה שהיו שבעה שערים בעזרה (ולא כפרוש רע"ב), רק לויים שמרו על חמשה שערים כי שער קרבן היה סמוך לשער הניצוץ ושער בכורות סמוך לשער העליון. ויב"מ מסכים שהיו שלשה שערים בדרום עזרה וכן בצפון ומונה שער דרומי וצפוני של עזרת נשים בכלל השערים.

11.1 צורת השערים

במידות פ"ב מ"ג כתוב "כל הפתחים והשערים שהיו שם, גבהן עשרים אמה ורחבן עשר אמות חוץ משער אולם. כל הפתחים שהיו שם היו להן דלתות חוץ משל אולם. כל השערים שהיו שם היו להן שקופות חוץ משער טדי שהיו שם שתי אבנים מטות זו על גב זו. כל השערים שהיו שם נשתנו להיות של זהב חוץ משער ניקנור מפני שנעשה בהן נס ויש אומרים מפני שנחשתן מצהיב". לעומת זאת אצל יב"מ במלחמות ה' ה' ג' כתוב (בתרגום שמחוני) בתיאור שערי העזרה²⁷ "ותשעה ממספר השערים היו מצפים כלם זהב וכסף, הדלתות והמשקופים גם יחד ורק השער האחד הוא שער החיצון אשר להיכל היה מצפה נחושת מקורינתוס ובהדרו הרב עלה על השערים המכספים והמזהבים. ובפתח כל שער היו שתי דלתות שלשים אמה גבה האחת וחמש עשרה רחבה. פתחי השערים גדלו ורחבו מבית למבוא לשני עבריו והיו לאכסדרות אשר מראה מגדלים להן, שלשים אמה רחב האחת ושלשים אמה ארכה וארבעים אמה ומעלה קומתה וכל אחת נשענה על שני עמודים וחוט שתיים עשרה אמה סבב את העמוד האחד. ומדה אחת היתה לכל השערים מלבד השער אשר ממעל לשער הקורנינטי הוא אשר העלה מעזרת הנשים מרוח מזרח

²⁶ יתכן ששער דרומי בעזרת נשים הוא מכלל ארבעה שערי העזרה, וכן בצפון. על כן בעזרה גופא היו שלשה שערים בדרום וכן בצפון כמו דעת תנא של משנה ה' פ"א.

²⁷ כולל שער מזרחי של עזרת נשים ויתכן שכולל גם שער דרומי וצפוני של עזרת נשים

ממול לפתח ההיכל כי הוא היה גדול יותר הרבה, רום קומתו הגיע עד תמישים אמה ודלתותיו היו גבוהות ארבעים אמה וכו".

לכאורה תיאור של יב"מ סותר את מה שנאמר במשנה. ואפשר היה לתרץ שמשנה מדברת על פתח השער אשר בתוך כותל העזרה ואילו יב"מ מתאר את בית השער אשר היה מחוץ לעזרה והיו לו דלתות חיצוניות. ועדיין קשה לחשבוננו שכל שער היה בתחום קטע 22.5-23.5 אמות ואילו לפי יב"מ רוחב השער היה 30 אמה. ואם זה היה רוחב פנימי, אז רוחב חיצוני היה יותר גדול. אומנם אפשר שבית השער התרחב לתחום קטעים סמוכים שבהם לא היו שערים, כגון שער המים יכול להתפשט לתחום מעל לשכת מדיחין ומעל לשכת המלח. אבל לשערים סמוכים כגון שער הניצוץ ושער הקרבן אין לאן להתרחב. ועדיין אפשר לומר ששערים סמוכים התרחבו לצדדים הפנימיים, כגון שער ניצוץ התרחב מערבה ושער קרבן מזרחה לכיוון לשכת הפרוה כך שפתח הפנימי לא היה באמצע רוחב בית השער החיצוני. ועוד יש לציין שלפי משנה מידות פ"א מ"ה שער הניצוץ היה כמין אכסדרה. וכן היה מבנה על גבי שער המים כי היתה שם לשכה של כהן גדול. ושער בית המוקד היה בתוך מבנה. אבל ביחס ליתר השערים לא כתוב שהיו מבנים על גביהם. לכן נראה לייחס את דברי יב"מ רק כלפי שני שערים: שער המים ושער הניצוץ. אבל ליתר שערים בדרום ובצפון לא היו בתי שער. ועוד יתכן שמשנה מתארת את השערים כפי שהיו בזמן קדום. ואילו בתי השערים נוספים נבנו בתקופה מאוחרת יותר, כגון בזמן אגריפס הראשון. אכן יב"מ בעצמו כותב בהמשך הקטע שהבאנו לעיל "ואת צפוי הזהב על תשעת השערים הנותרים (פרט לשער ניקנור) עשה אלכנדרוס אבי טבריוס. טבריוס היה יהודי מומר והיה ראש הצבא הרומאי הצר על ירושלים. על כן מעשה אביו היה סמוך לחורבן הבית ואולי היה קשור לבניית בתי השערים ליתר השערים²⁸.

כעת נדון במידות השערים. בפרק 11 הצגנו את שרטוט של שני פשפשים אשר היו ליד שער נקנור. לפי שרטוט זה רוחב פנימי של השער היה 22 אמות כנגד מרחק בין שני פשפשים הסמוכים פתח ההיכל. מה היה עובי הכתלים של בית השער? הבאנו לעיל קטע מדברי יב"מ ששערים נשענו על שני עמודים בעלי הקף 12 אמות. לא נראה שעמודים אלו עמדו באמצע וחלקו את רוחב השער לשנים שהרי בית השער הוביל לפתח אחד ברוחב של 10 אמות. לכן נראה שעמודים אלו עמדו בחזית החיצונית של בית השער ועליהם נשען המשקוף. אם הקף עמודים 12 אמות אז קוטרם כ- 4 אמות. לכן יש לכוון את עובי הכתלים לארבע אמות ורוחב בית השער מבחוץ אל 30 אמות. הדבר תואם את רוחב 30 אמות אצל יב"מ. ומה שכתוב אצלו שרוחב הדלתות 15 אמות, זהו חצי רוחב חיצוני של השער. אומנם בדרך כלל דלתות היו נפתחות פנימה אל תוך בית השער ולא חוצה. יתכן שיב"מ לא דקדק בזה. ועוד יתכן שבכל מידות השערים צריך לגרוס רגל במקום אמה. וכן מצאנו אצל יב"מ (מלחמות ה' ה' ו') שמזבחה היה 15 אמה קומתו וארכו ורחבו חמשים אמה על חמשים כאשר ידוע לנו ממשנה שמזבחה היה 32 על 32 אמה וגובה 10 אמות. ואם נחליף שם אמה ברגל שהיא 2/3 אמה נקבל מידות קרובות לשל משנה²⁹. ואז גובה בית שער 30 רגל או 20 אמה כמו פתחים הפנימיים לפי המשנה. רוחב פנימי של בית שער 20 אמה והקף עמודים 12 רגל או 8 אמות ועובי כתלים 8/3 אמות. ואז רוחב חיצוני של שני שערים צמודים מבחוץ הוא פעמים 20 אמה ושלוש פעמים עובי כותל 8/3, סה"כ 48 אמות. וזהו בדיוק רוחב שתי לשכות צמודות עם כתליהם: פעמים 22.5 אמות ושלוש פעמים כותל אמה. אורך בית השער 30 רגל או 20 אמה ועוד עובי כותל חיצוני 8/3 אמה – ביחד כ- 22.5 אמה כמו אורך פנימי של לשכה. גובה בית השער למעלה מ- 40 רגל או כ- 27 אמה. אכן גובה חומת העזרה

²⁸ אומנם במשנה ג' פ"ב כתוב שכל השערים שהיו שם נשתנו להיות של זהב, יתכן שפרט זה במשנה מתאר את המצב סמוך לחורבן. א"נ משנה מדברת על דלתות פנימיות ויב"מ על דלתות חיצוניות.

²⁹ במלחמות ה' ה' ד' מובאות מידות פתח האולם רוחב 25 וגובה 70 ופתח ההיכל גובה 55 ורוחב דלתות 16 אמה. מידות אלו סותרות את המשנה ואין ליישבם ע"י תרגומם לרגל. וי"ל שיב"מ לא מדד פתחים אלו כי בית מקדש כרס אלא שיחזר מידות אלה על סמך סברתו. כגון סברתו שגובה היכל היה 60 אמה והוא כולל עובי הגג, לכן דלתות פנימיות גבוהות 55 אמה כי עובי הגג היה 5 אמות. ורוחב ההיכל כולל כתלים 32, לכן כתב שרוחב דלתות 16 אמה. וגובה פתח האולם כנגד 60 אמות של היכל ועוד 10 אמות גובה חמש שורות מלתראות ורובדי אבן ביניהם. אבל שערי העזרה לא נהרסו מיד, לכן היה לו זמן לעריך מידותיהם.

מבפנים לפי יב"מ (מלחמות ה' ה' ב') עשרים וחמש אמה. על כן בית השער היה בולט קצת מעל החומה. והיה שם גובה מספיק לעליות, כגון לשכת כהן גדול מעל שער המים. לפי חשבוננו רוחב פנימי של שער ניקנור היה 22 אמה ולא 20 אמה. אכן יב"מ מציין בעצמו ששער ניקנור היה גדול מיתר השערים. ולגבי תוספת 10 רגל בגובה שלו לעומת יתר שערים, יתכן שהוא מדד אותו מקרקע עזרת נשים אשר היה 7.5 אמות מתחת לעזרת ישראל.

11.2 שער ניקנור ובר שורא

בפרק זה נדון ביתר פרוט במבנה של [שער ניקנור](#). כתוב בפסחים פ"ה ע"ב "מפני מה לא נתקדשה שער נקנור - מפני שמצורעין עומדין שם ומכניסין בהונות ידם". מכאן שלא רק פתח השער לא נתקדש אלא כל מבוא השער לא נתקדש כדי שמצורעין יוכלו להגיע לפתח השער מעזרת נשים. בהמשך הגמרא דנה בדברי המשנה "החלונות ועובי החומה כלפנים" - כקדושת העזרה. הגמרא שואלת "בשלמא החלונות משכחת לה דשויה לקרקע עזרה אלא עובי החומה היכי משכחת לה?" ופירש רש"י - אלמא ראש החומה נתקדש דדמו לגגין ועליות. ומתרת הגמרא - משכחת לה בבר שורא דכתיב "ויאבל חיל וחומה" ואמר רבי אחא ואיתימא רבי חנינא - שורא ובר שורא. ופרש רש"י בד"ה בר שורא - חומה קטנה לפנים מן החומה גדולה והיא נמוכה ושוה לקרקע גובה העזרה שקרקע העזרה הולך וגובה ועולה במעלות". וקשה, אם חומה קטנה זאת נמצאת בתוך העזרה ושוה לקרקע העזרה, במה היא שונה מיתר קרקע העזרה שצריך לחדש שיש בה קדושת העזרה. הרי כל קרקע העזרה מרוצפת ומה אכפת לנו האם מתחת לריצוף יש עפר או סלע או אבנים. אלא בהכרח מדובר בחומת תמך מחוץ לעזרה. אלמלא מציאות גבולות [הרחבה העליונה](#) של הר הבית, לא היינו מבינים את הגמרא. [בשרטוט](#) שלנו רואים את השילוב בין גבולות העזרה, הר הבית והחיל ולבין גבולות הרחבה העליונה אשר מסומנים בקו ירוק. גבול צפוני של הרחבה העליונה בערך תואם את גבול צפוני של הר הבית המקודש. גבול מערבי בערך תואם את גבול מערבי של הר הבית המקודש³⁰. גבול דרומי של הרחבה תואם במדויק את חומת החיל הדרומית לפי חשבוננו (אנו נדון על כך בהמשך בפרק 22). כעת נשים לב לגבול מזרחי של הרחבה. קו זה פונה כ- 1.2 מעלות מערבה מן הצפון. כנראה קו זה נבנה בעקבות קו מקורי אשר היה מכוון דרום-צפון מזויק. בהמשך הקו מסומן באדום שריד של כותל קדום (ראה פרוט בפרק 9.2 של חלק הראשון של [המאמר](#)). העברנו כותל (פס צהוב) ברוחב חמש אמות³¹ דרך פינה דרום-מזרחית של הרחבה העליונה וחוצה לה בכיוון דרום-צפון גיאוגרפי. כותל זה בהמשך נוגע בדיוק בפינה דרום-מזרחית חיצונית של העזרה, אחר כך הוא סומך את כותל מזרחי של לשכת הגזית ובהמשך עובר דרך שריד הכותל שבזכרנו. לפי דעתנו כותל זה הוא בר שורא. בפרק 9.2 של [המאמר](#) נתנו טעם מדוע דווקא שער ניקנור היו מכוון מזרח מערב מדויק. בר שורא נבנה בהתאם לכיוון שער ניקנור ובהתאם לכיוון עתידי של בית מקדש שלישי. במאמר [הקשר בין מידות העזרה וחצר המשכן](#) במופת החמישי הראנו שפינה צפון-מזרחית של בר שורא מרוחקת 100 אמות מחזית המקדש כמו רוחב החצר הפנימית של בית שלישי מחזית המקדש ומזרחה.

הבאנו לעיל גמרא אשר דורשת את הפסוק באיכה ב' ח' "ויאבל חל וחומה" - שורה ובר שורא. וקשה, הרי לפי פרושנו בר שורא נמצא בתוך עזרת נשים ואילו חיל לפי מסכת מידות (פ"ב מ"ג) נמצא מחוץ לעזרת נשים. וי"ל שבר שורא נמשך דרומה וצפונה מעזרת נשים כפי שמעיד גבול הרחבה העליונה, אל תוך תחום של חיל דרומי וחיל צפוני. לכן הוא נקרא חיל. מאידך, בר שורא צמוד לכותל מזרחי של עזרה בפינה דרומית שלו. לכן הוא מהווה קיר תומך חיצוני לכותל עזרה. ולא רק כותל עצמו אלא כל התחום המשולש שבין בר שורא לבין כותל המזרחי של העזרה קיבל דין בר שורא והתקדש. בר שורא זה נהרס בחורבן הבית יחד עם כתלים של עזרה. ועל זה אומר האיכה ויאבל חל - הוא בר שורא וחומה - היא חומת העזרה. כפי שאנו

³⁰ צד מערבי של רחבה העליונה יושב על מדרון. גבול מערבי של המדרון תואם את גבול מערבי של הר הבית המקודש
³¹ במאמר קודם סברנו שרוחב בר שורא וכותל של חיל הוא ארבע אמות. כעת נראה לנו שרוחב חמש אמות מתאים יותר

רואים, הערבים שיחזרו פחות או יותר את גבולות התחום המוגבה אך ללא עובי הכתלים בדרום ובמזרח. וללא חלק של סטיו מערבי במערב.

כעת מתעוררת השאלה, כיצד בר שורא זה קיבל את קדושת העזרה? הוא לא יכול לינוק את הקדושה דרך שער ניקנור כי חלל השער וגם מבוא השער לא נתקדש. הזכרנו בתחילת פרק 11 שלפי מסכת מידות פ"ב מ"ו היו לו שני פשפשים. לדעתנו פשפשים אלו נעשו כדי להעביר את קדושת העזרה אל שני חלקי בר שורא מדרום ומצפון לחלל שער ניקנור אשר לא התקדש³². העמדנו אותם על גבול של בית שער ניקנור כדי שפשפים אלו ישמשו כניסה מעזרת נשים דרך שער ניקנור אל בר שורא מדרום ומצפון של בית השער. לכן עשינו אותם בצורת אות גמה כמו הפתח מעזרת ישראל אל צד מזרחי של לשכת הגזית אשר העביר את קדושת העזרה לשם. ועוד, אילו פשפשים אלו היו לגמרי מחוץ לבית שער, המשנה (מידות פ"ב סוף מ"ו) לא היתה מייחסת את הפשפשים לשער ניקנור.

ועדיין יש לשאול, מאחר ופשפשים אלו פתוחים לעזרה שהיא קודש וגם פתוחים לבית שער ניקנור שהוא חול, מדוע צד הקודש בהם גובר על צד החול? התשובה היא שבזמן שדלתות חיצוניות של שער ניקנור פתוחות, דלת דרומית חוסמת כמעט במדויק³³ את החיבור בין בית השער לבין הפשפש הדרומי. ואז החול לא נכנס אל תחום בר שורא הדרומי³⁴. אומנם דלת הצפונית לא סוגרת את החיבור אל פשפש הצפוני, אבל תחום בר שורא הצפוני פתוח לקדש- לצד מזרחי של לשכת הגזית. אולי קדש שבא משני מקומות גובר על חול שבא ממקום אחד?

11.3 שער ניקנור ומקום שריפת הפרה

כתבתו לעיל ששער ניקנור היה מכוון מזרח-מערב מדויק. מה הקשר בינו לבין פתח ההיכל? נתבונן בשרטוט מפורט. קו HK מחבר את פינה דרום-מערבית של פתח שער ניקנור עם פינה צפון-מזרחית של פתח ההיכל. מרחק בין נקודות H ו-K לאורך ציר בית המקדש הוא $92=11+5+76$ אמות. מרחק ביניהם בכיוון הניצב לציר הוא $10=5+5$ אמות. לכן זווית בין הקו לבין ציר המקדש היא $\text{atan}(10/92)=6.203$ מעלות. נזכיר שלפי השערתנו בית מקדש ראשון היה מכוון בזווית זריחת השמש 13.5 יום אחרי תקופת ניסן שהיא 6.1975 מעלות צפונה מן המזרח. הפרש בין שתי זוויות אלו הוא מזערי: 0.006 מעלות. מה משמעות הדבר? אם כהן השורף את הפרה היה עומד בהר הזיתים כנגד שער ניקנור בכיוון מזרח מערב והיה "מתכוון ורואה בפתחו של היכל בשעת הזית הדם" (מידות ב' ד') אז בהכרח הוא עמד על קו העובר דרך מזוזה דרומית של שער ניקנור וראה את מזוזה צפונית חיצונית של פתח ההיכל. אולי על זה נאמר בירושלמי עירובין ל"ג ע"א "כמה יגעו נביאים הראשונים לעשות שער המזרחי שתהא החמה מצמצמת בו באחד בתקופת טבת ובאחד בתקופת תמוז". נביאים ראשונים הם דוד ושלמה שכוונו את בית ראשון. וצמצום החמה בתקופת טבת ותמוז- היא דרך לחשב את כיוון מזרח-מערב מדויק כפי שכתוב בעירובין נ"ו ע"א. וצמצום זה חייב התאמה בין כיוון ציר הבית לבין מרחק בין גבול מזרחי של עזרה ופתח ההיכל.

החשבון הנ"ל תקף כאמור לגבי בית ראשון. בית שני היה מכוון בזווית 5.971 מעלות. לכן קו מזרח-מערב העובר דרך מזוזה דרומית של שער ניקנור היה פוגע בערך באמצע עובי מזוזה צפונית של פתח ההיכל.

³² אנו חוזרים כאן מפתרון לגבי פשפשים שהעלנו בציור 4 בפרק 9.2 של המאמר הראשון. לפי פתרון ההוא לא ברור כיצד קדושת העזרה התפשטה לבר שורא ולא למבוא שער ניקנור.

³³ ראה שרטוט מפורט של השער. רוחב בית השער בכיוון דרום-צפון $DF=22\cos 5.971=21.88$ אמות. רוחב הדלת $DE=DF/2=10.94$. אורך הכותל הדרומי של בית השער

$$BD=BG+GD=AB \sin 5.971+5=(67.5-11-2.5 \tan 5.971) \sin 5.971+5=10.85$$

בית ראשון היה מכוון לפי זווית 6.1975 מעלות, ואז $DE=10.936$, $BD=11.07$; אלו הפרשים קטנים ויתכן שהתאימו רוחב הדלת לאורך הכותל.

³⁴ במצב שדלת הדרומית פתוחה עד הסוף נתן היה להיכנס לבר שורא דרומי רק דרך העזרה

לגבי מקום שריפת הפרה, ישנן שתי אפשרויות: קו הזאה היה מזרח-מערב גיאוגרפי כפי שתיארנו לעיל או היה לאורך ציר בית המקדש. ונראה לנו שזה משכתוב במנחות כ"ז ע"ב "ת"ר שבע הזאות שבפרה שעשאן בין שלא לשמן בין שלא מכוונות פסולות וכו' והתניא גבי פרה שלא לשמן פסולות שלא מכוונות כשרות! אמר רב חסדא ל"ק הא רבי יהודה הא רבנן וכו'. רבא אמר הא והא רבנן הא דקאי מזרח ומערב ואדי (הזה) הא דקאי צפון ודרום ואדי". ופרש רש"י "אם עמד כהן בפניו למערב ואחריו למזרח והזה שכך מצותו אפילו אינם מכוונות כנגד הפתח כשרות והא דתני פסולות דקאי צפון ודרום שלא כמצותו והזה". וקשה איך יתכן שכהן עומד עם פניו צפון-דרום? ופשט הגמרא שאם עמד צפון-דרום ולא כיוון אז פסולות. אבל אם כיוון - כשרות. וגם תירוץ של רבא לא לפי סדר הברייתות, שבתחילה מתרץ את הברייתא השניה ואחר כך את הראשונה. לכן נראה לנו לפרש את הגמרא כך: הא דקאי מזרח ומערב מתייחס לדברי הברייתא הראשונה "שלא מכוונות פסולות". והא דקאי צפון דרום - מתייחס לברייתא השניה "שלא מכוונות כשרות". כיצד? מזרח מערב היינו מזרח מערב גיאוגרפי. ואז קו הזאה צריך להיות מדויק ביותר דרך מזוזה דרומית של שער ניקנור. והא דקאי דרום-צפון שעומד על ציר בית המקדש המכוון מדרום-מערב לצפון מזרח ומזה בכיוון הציר. ואז יש לו תחום הזאה רחב, דרך כל רוחב שער ניקנור. ולא צריך לכיוון.

ולגבי גובה מקום שריפת הפרה ישנה שאלה קשה. במשנה מידות פ"ב מ"ד כתוב "כל הכתלים שהיו שם היו גבהים חוץ מכותל המזרחי שהכהן השורף את הפרה עומד בראש הר המשחה ומתכוון ורואה בפתחו של היכל בשעת הזית הדם". הגמרא ביומא ט"ז ע"ב מוכיחה מכאן שסתם משנה במידות היא של רבי אליעזר בן יעקב. כיצד? לפי ראב"י עזרת ישראל היתה שתיים חצי אמות נמוכה מעזרת כהנים. לכן מפתן שער שושן היה 22 אמות מתחת לרצפת ההיכל ומשקוף השער היה שתי אמות מתחת לרצפת ההיכל. לכן קו הזאה מהר הזיתים אל פתח ההיכל לא יכול היה לעבור בתוך חלל שער שושן ובהכרח הוא עבר מעליו. משום כך הכותל מעל השער היה צריך להיות נמוך. אבל לתנא החולק על ראב"י וסובר שעזרת ישראל היתה שווה לעזרת כהנים, משקוף שער שושן היה חצי אמה מעל רצפת ההיכל ונתן היה להזאת דרך שם. משמע מגמרא שקו הזאה מהר הזיתים היה אופקי. והנה גובה של סלע השתייה בערך 745 מ' מעל פני הים ואילו גובה פסגת הר הזיתים כ- 809 מ' מעל פני הים. אומנם גרסת המשנה בכתבי יד³⁵ היא "עומד בהר המשחה" ולא "עומד בראש הר המשחה". וכן הגרסה בגמרא ביומא ט"ז ע"א וכן משמע מרמב"ם הל' בית הבחירה פ"ו הל' ה'. ועדיין קשה, מדוע לראב"י כותל מזרחי היה נמוך. גם אם קו הזאה היה אופקי, די שהוא יפגע בתוך 20 אמות של גובה פתח ההיכל. על כן די שגובה של כותל מזרחי של הר הבית יהיה פחות מ- 42 אמות. וכי כותל כזה נקרא נמוך? והנה יב"מ במלחמות ה' ה' ב' כותב "כל האולמים (הסטוים) היו כפולים והעמודים אשר נשענו עליהם היו גבהים עשרים וחמש אמה וכו'. ורחב האולמים (הסטוים) היה כשלשים אמה". נראה שעשרים וחמש אמה היה גובה סטיו פנימי. גובה זה מתאים לגובה שערים עשרים אמה ומעליהם כנראה גג בעובי חמש אמות כמו גג ההיכל. ואילו סטיו חיצוני היה בגובה כפול-חמישים אמה. וכן בסטיו מלכותי לפי יב"מ (קדמוניות ט"ו פסוק 415) גובה סטוים צדדיים היה 50 רגל ואילו גובהו של סטיו מרכזי היה כפול (קדמוניות ט"ו 401). לפי יב"מ (קדמוניות ספר ט"ו פסוק 401) גם הסטיו במזרח היה כפול. אבל להבדיל הסטוים במערב, שני הסטוים הפנימי והחיצוני היו בעלי אותו גובה עשרים וחמש אמות. וראב"י במשנה נתן טעם לכך. ואילו סטיו מזרחי היה גבוה כמו מערבי, אז קו הזאה אופקי אל פתח ההיכל היה נתקל בכותל של הסטיו.

לעומת זאת כפתור ופרח בתחילת פרק ו' בעניין מקום שריפת הפרה כותב "עוד היום מקובל המקום ההוא והוא צפוני לקבר חולדה כמטחווי קשת ושפל ממנו מעט". קבר חולדה נמצא בגובה כ- 802 מ' מעל פני הים. והנה פרופ' אשר קאופמן³⁶ זיהה חלל תת קרקעי עם שלשה פתחים במרחק כ- 80 מ' צפון-מערב מקבר חולדה בגובה כ- 800 מ' או כ- 2 מ' נמוך מקבר

³⁵ כתבי יד קאופמן, פרמה ופירנצה

³⁶ א. קאופמן, היכן עמד הכהן בהר המשחה, מחקרי יהודה ושומרון הכנס השביעי, תשנ"ז

חולדה. מקום זה נמצא בערך על ציר בית המקדש במרחק כ- 830 מ' ממרכז ק"ק. מקום זה מתאים לתיאור של כפ"פ וגם נמצא סמוך לראש הר הזיתים.

ואולי אפשר לקיים את נוסח המודפס של המשנה ולומר ששריפת הפרה היתה בראש הר המשחה אבל הזאת דם לא היתה במקום שריפתה. אכן זאת דעת רש"י במנחות ז' ע"ב ד"ה במאי מקנח (אצבעו מדם הפרה)- "וכי בין כל הזאה והזאה יורד מהר המשחה לקנח בגוף הפרה?" ומתריך שם אביי - מקנח בשפת המזרק. אומנם רש"י הבין שמקום שריפה היה למטה ממקום הזאה, אבל נראה שהדבר לא מוכרח שם מגמרא או משנה. וראה תוס' שם ד"ה "אלא". ותוס' שם מקשה מזבחים ק"ג ע"א ששחיטה והזאה כנגד פתחו של היכל, ומיישב ש"בשביל כך לא היו במקום אחד אלא שתיהן היו מכוונות כנגד פתח ההיכל". לכן אפשרי שהיה שוחט ושורף את הפרה בראש הר הזיתים ומזה למטה בגובה של פתח ההיכל. ושני המקומות היו כנגד פתח ההיכל. לפי דברנו יש לפרש את המשנה כך: "שהכהן השורף את הפרה עומד **בראש הר המשחה** (בזמן השריפה), ומתכוון ורואה בפתחו של היכל (כנגד גובה פתח היכל) בשעת הזית הדם". שרטטנו את [מקום שריפה והזאה](#) של דם הפרה בהר הזיתים יחד עם כבש אשר יורד משער שושן לתחתית קדרון ועולה במדרון של הר הזיתים. מקום הזאה נמצא קצת מעל גובה ריצפת ההיכל ולדעת רבי אליעזר בן יעקב בין 3 ל- 4 אמות מעל ריצפת ההיכל, על גבול בין [בית קברות ספרדי ושטח המוחזק](#) ע"י כנסייה רוסית. נזכיר שריצפת ההיכל לפי חשבונו נמצאת במפלס של כ- 745 מ' מעל פני הים.

ועוד אפשר ששריפת הפרה והזאת הדם היו בראש הר הזיתים כפי הצגנו [בשרטוט](#) ואין הכרח שקו הזאה יהיה אופקי. אבל כהן המזה היה מכוון לא כנגד כל גובה פתח ההיכל אלא כנגד גובה הארון והכרובים. אולי משום שפרה מכפרת על עגל והעגל נעשה כתחליף לכרובים. נתן לראות שבמקרה כזה, קו הזאה יעבור את גבול מזרחי של הר הבית בגובה נמוך מ- 50 אמה. על כן נדרש כותל מזרחי נמוך. וחשבון קו הזאה אופקי ביומא ט"ז ע"ב לא מוכרח, אלא נעשה בדרך האפשר אליבא דתנא של משנה במידות החולק על רבי אליעזר בן יעקב.

האם יש סימן בשטח לכיוון הזאה מזרח-מערב מדויק? יונתן אדלר במאמרו "מקום שרפת הפרה האדומה", תחומין כב, עמ' 542 היציע מקום מערכה מערבית לכנסייה דומינוס פלביט. אכן המשך קו הזאה HK [בשרטוט מפורט](#) עובר דרך נקודה המסומנת [במפה](#) מערבה מן הכנסייה כנגד גבול צפוני שלה. קו הזאה בגובה 750.5 מ' מעל פני הים עובר מתחת למשקוף שער ניקנור ומעל כותל מזרחי של עזרת נשים. [בצילום](#) הר הזיתים מסומנות שתי נקודות של הזאה אופקית.

12. מידות העזרה והלשכות

כתוב במסכת מידות פ"ה מ"א "כל העזרה היתה ארך מאה ושמונים ושבע על רחב מאה ושלישים וחמש". מידות אלו מעוררת תמיהה. עזרה הרי היא כנגד חצר המשכן, אשר היה באורך 100 אמה ורוחב 50 אמה. היינו מצפים שמידות אלו יוכפלו כמו שהוכפלו מידות ההיכל וקדש הקדשים מ- 10 על 20 ו- 10 על 10 ל- 20 על 40 ו- 20 על 20 בהתאם. אכן בבית שלישי כל החצרות יהיו מאה על מאה אמה – הכפלה של חצר לפני המשכן שהיתה 50 על 50 אמה. ונראה לנו להציע הסבר הבא לאורך העזרה. משכן וחצר המשכן נמדדו באמת משה (או אמת אדם כפי קראנו לה בפרק שני של [חלק הראשון של המאמר](#)) של 48 ס"מ. לעומת זאת בית המקדש ועזרות נמדדו באמת הארץ של 51 ס"מ. אורך העזרה אילו הוכפל היה 200 אמות אדם שהם 188.2 אמות הארץ. אבל לא ברור האם אורך זה כלל עובי העמודים. נזכיר שלפי ברייתא דמלאכת המשכן רווח בין עמודי החצר היה ארבע אמות ורוחב העמוד אמה. לאורך החצר היו 20 רווחים ו- 21 עמודים סה"כ 101 אמות. אילו אורך החצר הוכפל, היו בו 40 רווחים של ארבע אמות ו- 41 עמודים. סה"כ אורך חיצוני 201 אמות ואורך פנימי 199 אמות. אם נתרגם 199 אמות מאמות של 48 ס"מ לאמות של 51 ס"מ, נקבל 187.3 אמות. על כן בבית המקדש עשו אורך פנימי של עזרה 187 אמות.

ומה לגבי רוחב העזרה 135 אמה? במאמר [הקשר בין מידות העזרה וחצר המשכן](#) הבאנו כמה מופתים. אחד מהם הוא שהטל של עזרה על כיוון מזרח מערב שווה כמעט במדויק 200 אמה. נזכיר שבית המקדש והעזרה (לפחות בבית שני) היה מכוון כנגד זריחת השמש בפסח ממוצע 13 יום אחרי התקופה. הכיוון הוא 5.971 מעלות צפונה מן המזרח. הטל של אורך עזרה 187 על כיוון מזרח-מערב שווה $186 \approx 185.985 = 187 \cos 5.971$ אמות, הטל הרוחב 135 על אותו כיוון שווה $14 \approx 14.043 = 135 \sin 5.971$ אמות, הסכום של שני ההיטלים שווה $200.028 \approx 200$ אמות.

הסבר שני לרוחב 135 אמות הוא כדלקמן. חצר המשכן אילו הוכפלה היתה 100 על 200 אמות. אם נבנה רבוע בשטח זה נקבל $100\sqrt{2} = 141.2$ אמות. אבל בגמרא $\sqrt{2}$ בכל מקום מקורב ע"י 1.4. על כן מידות הריבוע הם 140 על 140 אמות. נזכיר שלפי חשבוננו עובי כתלים של עזרה 5 אמות. על כן ממוצע בין רוחב פנימי לחיצוני של עזרה הוא 140 אמה. נציין שמידות חצר המשכן 50 על 100 אמה גם כן היו ממוצע בין מידה פנימית לחיצונית. על כן שטח עזרת נשים (ממוצעת פנים-חוץ) שווה לשטח חצר המשכן הכפול (ממוצע פנים-חוץ).

נביא הסבר שלישי לרוחב 135 אמות. לפי מסכת מידות פ"ה מ"א לפני מזבח היה מקום דריסת ישראל אחת עשרה אמה ומקום דריסת הכהנים אחת עשרה אמה. השטח של עזרת ישראל היה לפי זה $135 \times 11 = 1485$ אמה וכן של עזרת כהנים. סה"כ שטח הפנוי לפני המזבח **2970** אמות. מה היה שטח הפנוי לפני המזבח בחצר המשכן? כתוב בברייתא דמלאכת המשכן (סוף פרק חמישי) "מה בין המשכן למזבח עשר אמות כך מן הקלעים לפתח של החצר עשר אמות". למ"ד שמזבח היה עשר על עשר אמות, מקום הפנוי מזרחית למזבח היה $10 - 10 - 10 = 30$ אמה. לכן השטח הפנוי לפני המזבח היה $50 \times 30 = 1500$ אמה, כמעט במדויק שטח עזרת ישראל. אילו חצר המשכן היתה מתרחבת פי שנים אז רוחבה היה 100 אמה ושטח הפנוי לפני המזבח היה **3000** אמה, כמעט כמו השטח לפני המזבח בעזרה. נזכיר שלמזבח העולה במקדש לא היה יסוד בצד מזרחי, פרט לקרן צפון-מזרחית. לכן היה שם מקום פנוי נוסף של 31 אמות. אם נצרף אותו ל-2970 אמה לעיל נקבל 3001 אמה במקום 3000. ועוד אפשר לדקדק ברוחב חצר המשכן כמו שדקדקנו באורך. דהיינו, אם חצר המשכן היתה ברוחב כפול אז היו בו 20 רווחים של 4 אמות ו-21 עמודים. לכן רוחב חיצוני היה 101 אמות ורוחב פנימי 99 אמות. על כן, שטח הפנוי לפני המזבח היה $2970 = 135 \times 11 \times 2 = 30 \times 99 = 135$ אמות בדיוק כמו שטח הפנוי לפני המזבח בעזרה! זהות זאת מסבירה לא רק את רוחב העזרה 135 אמות אלא גם רוחב בסיסי של 11 אמות בחלוקת העזרה: 11 אמות אחרי בית הכפורת, 22 אמות בין היכל לבין פני כותל מזרחי של האולם, מתוכם 11 אמות רוחב האולם, 22 אמות בין אולם למזבח, 11 אמות עזרת כהנים ו-11 אמות עזרת ישראל.

גם מידות הלשכות 23.5 על 23.5 אמות קשורות למידות חצר המשכן. היחידה הבסיסית בחלוקת חצר המשכן היא 25 אמות. אם נתרגם אותה מאמת אדם לאמת הארץ נקבל

$$25 \times 48/51 = 23.53 \approx 23.5 \text{ אמות.}$$

על סמך זהויות אלו נציע [מקום סנהדרין](#) של 71 ליד חצר המשכן. לשכת הסנהדרין היתה 49 על 24.5 אמות של 48 ס"מ או כמעט במדויק 23 על 46 אמות של 51 ס"מ - כמו חצי לשכת הגזית. 71 הדיינים ישבו בקשת פנימית ברדיוס 22.6 אמות ואורך 71 אמות של 48 ס"מ. פניהם של הדיינים היו כלפי המזבח. בין קצות הקשת לקלעי החצר נשאר מעבר של כמעט אמה, כמו מעבר מעזרה ללשכת הגזית במקדש.

נביא עוד מופת הקשור למקום המזבח בעזרה. נזכיר שלפי פתרון של תוי"ט המרחק בין גבול מזרחי של עזרה לגבול מזרחי של הר הבית 213 אמות. בין גבול מזרחי של עזרה למזבח 22

אמות ומשם עד מרכז המזבח עוד 16 אמות. סה"כ המרחק בין גבול מזרחי של הר הבית למרכז המזבח 251 אמות. בבית ראשון המזבח היה 28 על 28 אמות וגבול מזרחי שלו היה באותו מקום כמו בבית שני. לכן מרכז המזבח בבית ראשון היה במרחק 249 אמות מגבול מזרחי של הר הבית. ממוצע של שני המספרים הוא 250 אמות. כלומר מרכז המזבח נמצא בדיוק באמצע רוחב הר הבית המקודש בכיוון מזרח-מערב.

13. שתי מערכות קואורדינטות בהר הבית וחלוקה בין יהודה לבנימין

פרק זה הוא דוגמא מובהקת של "נחוש" מתמטי אשר צדקתו מתגלית בדיעבד. [בחלק הראשון של המאמר](#) תיארו את הר הבית המקודש של 500 על 500 אמות. לפי תיאור זה התחום המקודש הוא בעל שתי פינות ישרות: צפון-מזרחית ודרום-מערבית, כעין שתי מערכות קואורדינטות המסובכות אחת ביחס לשניה בזוית- 4.58122 מעלות. מערכת ראשונה קשורה לשער שושן אשר מרכזו מרוחק $365/2=115+135/2$ אמות מפנה צפון-מזרחית ולציר חלוקה של אברהם ולוט הוא ציר זריחת השמש בפסח ממוצע. לכן העמדנו באופן סימטרי במערב שער קיפונוס³⁷ וציר מערבי שעובר דרך מרכזו בניצב לכותל מערבי. שער זה יחד עם כותל מערבי פנימי של הר הבית המקודש לא השתמר. אבל השתמרה קשת וילסון כנגדו שעליה עומדים שני שערי שלשלת. מתברר שקצה דרומי תחתון של הקשת במקום חיבורה לכותל מערבי נמצא כמעט במדויק כנגד מזוזה דרומית של שער קיפונוס פנימי. דהיינו, אם נעביר דרך מזוזה זאת קו הניצב לכותל מערבי היצוני לפי זוית תיאורטית של 10.5522 מעלות, אז הוא יפגע 10 ס"מ בלבד צפונה לקצה דרומי של הקשת הנ"ל. קשת זאת היא שריד של גשר אשר הוביל מהר הבית מערבה אל העיר העליונה ואל ארמון המלך. המשך הציר אכן פוגע בערך באמצע כותל דרומי של מגדל דוד³⁸. הציר המזרחי הוא קו חלוקה של אברהם ולוט, הציר המערבי מסמן בחלקו את גבול צפוני של ירושלים. למ"ד (ראה מגילה כ"ו ע"א) שירושלים נתחלקה לשבטים, גבול החלוקה עבר דרך הר הבית. הסברה נותנת שציר מזרחי ומערבי הנ"ל שמשו קוי חלוקה. עיר הקדש נבנתה דווקא דרומית לציר מערבי, בתחום של יהודה בלבד כאשר מגדל דוד ליד שער יפה, הוא מגדל דוד האמתי, עמד על הגבול³⁹. ישנה התאמה מפליאה בין ציר מזרחי בהר הבית לבין ציר מערבי. נקודה בה המשך ציר מערבי פוגע בגבול מזרחי של הר הבית מרוחקת בדיוק (עד כדי 1.7 מ"מ) 105 אמות הארץ ממרכז שער שושן או 100 אמות ממזוזה דרומית שלו ([שרטוט והסבר](#)). לפיכך דרך מקומו של שער קיפונוס נתן לשחזר את מקום שער שושן.

איך עבר גבול החלוקה בין ציר לציר בתוך הר הבית? כתוב במגילה כ"ו ע"א "תניא מה היה בחלקו של יהודה הר הבית הלשכות והעזרות ומה היה בחלקו של בנימין אולם והיכל ובית קדשי הקדשים ורצועה היתה יוצאת מחלקו של יהודה ונכנסת בחלקו של בנימין ובה מזבח בנוי⁴⁰ והיה בנימין הצדיק מצטער עליה בכל יום לבולעה שנאמר חופף עליו כל היום לפיכך זכה בנימין ונעשה אושפיזכן לשכינה". רש"י פרש ד"ה "הר הבית" - "בכניסתו מצד מזרח כל מה שיש שם פנוי קרוי הר הבית שאין לה שם אחר. והלשכות- בתוך החיל. והעזרות- שלשתן עזרת נשים ועזרת ישראל הן אחת עשרה אמה שישראל רשאים ליכנס לפנים מן השער ואחריהם לצד מערב לעזרת כהנים י"א אמה שבין דריסת רגלי ישראל למזבח החיצון וכו'". לפי פרוש זה כל צד מזרחי של הר הבית שייך ליהודה ואין כאן זכר לציר מזרחי. אבל קשה על פירושו שהרי יהודה היה

³⁷ תו"ט מדות פ"א מ"ג מביא סברה של שלטי גיבורים ששם זה ביונית עניינו עבודת גן, כנגד גינת הוורדים שהיתה מחוץ להר הבית. אכן הראנו במאמר על [חומות נחמיה](#) (פרק 3.2) שהיתה שם גינת המלך בגבול מערבי של העיר. ורדים במערב כנגד שושן במזרח

³⁸ במאמר על [תוכנית מתמטית של לשכת הגזית](#), פרק ג' הביאנו שלשה מופתים (יד-ט"ז) המקשרים את מגדל דוד אל קשת וילסון ואל כיוון כותל המערבי של הר הבית.

³⁹ גבול צפוני של העיר עבר לאורך חומה הראשונה ממגדל דוד עד קשת וילסון. ראה מאמר על [חומות נחמיה](#) ובפרט [מפת](#)

[העיר](#)

⁴⁰ אבל באבות דרבי נתן פרק ל"ה כתוב "וכראש תור היה יוצא ונכנס והיה חוזר לאחוריו ועליו מזבח בנוי"

בדרום ובנימין בצפון. ועוד, כניסה להר הבית היתה דרך שערי חולדה בדרומו ולא דרך שער שושן המזרחי. לכן נראה לנו שתנא מתאר את הר הבית דרך כניסה של עולי רגלים מדרום. וכל צד זה שייך ליהודה. עד אשר מגיע כנגד שער שושן ופונה מזרחה ונכנס לחייל ומשם לעזרת נשים ועולה לשער נקנור. ועולה לעזרת ישראל ועזרת כהנים והם בחלקת יהודה בשלמותם. ועוד רצועה ברוחב אמה ובאורך 135 אמה לכל רוחב העזרה שעליה היה בנוי יסוד מזרחי של המזבח. נמצא שיהודה זכה ברצועה ברוחב 23 אמה בתוך העזרה. רצועה זאת ממשיכה דרומה עד חיבורה עם הר הבית גופא, על ציר של שער קיפנוס. ומצד שני היא ממשיכה צפונה אל לשכת הגזית שגם היא בחלקת יהודה כפי שכתבנו לעיל. מה הן יתר הלשכות שהיו בחלקת יהודה? המשנה במידות פ"ה מ"ג-ד' מונה שש לשכות שהיו בעזרה. ממזרח למערב מלח, הפרוה, המדיחים. ובצפון ממערב למזרח: עץ, הגולה והגזית. אבל בית המוקד (מידות פ"א מ"ח) נקרא בית ולא לשכה. ולכן לא היה בחלקת יהודה.

קעת נוכל לחשב את השטח של חלקת יהודה. הוא מורכב מ-

- (א) הר הבית דרומית לציר שער קיפנוס- שטח אדום;
 (ב) הר הבית מזרחית לעזרה בין ציר שער קיפנוס וציר שער שושן- שטח ירוק;
 (ג) רצועה של 23 אמה מהר הבית עד לשכת הגזית-שטח ורוד;
 (ד) שש לשכות שהזכרנו שהם 9 לשכות של 23.5 על 23.5 אמה- שטח כחול.

שטח (א) הוא טרפז בגובה 93.075 מ' (צלע מערבי). בסיס דרומי 240 מ', בסיס צפוני ב- $93.075 \tan A$ גדול יותר כאשר $A=4.58122$ זווית בין כותל מזרחי ומערבי. שטח זה **22685.074 מ"ר**.

שטח (ב) הוא טרפז בגובה (צלע צפוני) 213 אמות או 108.63 מ'. בסיס מזרחי $108.63 \tan A$ גדול יותר ושוה 62.25601 מ'. השטח **6290.09 מ"ר**.

(ג) טרפז בגובה (צלע צפוני) 23 אמה או 11.73 מ'. בסיס מזרחי שווה למערבי לעיל בתוספת $145/2$ אמה או סה"כ 99.23101 מ'. בסיס מערבי ב- $11.73 \tan A$ גדול יותר או 100.171 מ'. השטח **1169.4923 מ"ר**.

(ד) $9 \times (23.5 \times 0.51)^2 = 1292.762$ מ"ר.

סכום כל השטחים **31437.42 מ"ר**. שטח של כל הר הבית הוא $240 \times 260 = 62400$ מ"ר, מחציתו 31200 מ"ר. אם כן, לפי חשבוננו יהודה קבל יותר 237.42 מ"ר או **912.8** א"ר. נשוה מספר זה ל- $(365/2) \times 5 = 912.5$. זוהי רצועה ברוחב 5 אמות ובאורך המרחק בין מרכז שער קיפנוס לפינה דרום-מערבית של הר הבית. על כן השערה שלנו: כפיצוי לאבדן רצועה ביסוד המזבח, בנימין קבל עובי כותל מערבי של הר הבית בחלקו של יהודה⁴¹. מכאן אנו גם נסיק שכותל מערבי, להבדיל שאר כתלים, היה כלול בשטח הר הבית המקודש ורוחבו היה 5 אמות. העודף 0.3 א"ר זניח ביותר.

לאור החשבון נבין את דברי הברייתא "לפיכך זכה בנימין ונעשה אושפיזכין לשכינה". וביומא י"ב ע"א וסוטה ל"ז ע"א וזבחים נ"ד ע"א מסיים "שנאמר ובין כתפיו שכן". אם כוונת הברייתא שבנימין זכה לבית מקדש, שומעים אנו מכאן שאלמלא רצועת יסוד המזבח אשר נגרעה מחלקת בנימין, בית מקדש היה בחלקת יהודה. אם כן היה יוצא שכרו של בנימין בהפסדו! ועוד, ברייתא מזכירה את הרצועה אחרי שקובעת שאולם והיכל ובית קדש הקדשים הם בחלקת בנימין שהם עיקר נחלתו ולא פיצוי לצערו של בנימין. אלא כוונת הברייתא לתוספת אחרת אשר שם

⁴¹ אבל ליהודה היתה עוד רצועה ברוחב אמה ואורך 31 אמה ביסוד דרומי של המזבח, ולא החשבנו אותה לעיל! וי"ל שהיא קבל אותה כפיצוי על הוויתור על פינה צפון-מזרחית של היסוד אשר שנשאר בחלקו של בנימין והיה בנוי. וזה מסביר איך רצועה זאת הועתקה בבית שני ארבע אמות דרומה כאשר הרחיבו את המזבח (ראה תוס' זבחים ס"א ע"ב ד"ה ארבע)

שוכנת שכינה "בין כתפיו". ומהי- כותל מערבי, אשר שכינה לא זזה מעליו גם אחרי חורבן הבית! ומדוע נקרא בין כתפיו? אולי על שם "כתף היבוס" ביהושע ט"ו אשר עובר לאורך כותל מערבי של הר הבית (ראה פרק הבא). ומהו בין? בין כותל פנימי לחיצוני. א"נ בין צד צפוני לדרומי.

14. גבול בין יהודה לבנימין בירושלים

זהו נושא למאמר נפרד. נביא כאן רק תקציר הדברים. הגבול בין יהודה ובנימין בסביבות ירושלים מתואר בספר יהושע ט"ו ז'-ט':

(ז) וְעֵלָה הַגְּבוּל דְּבָרָה מֵעֵמֶק עֶכּוֹר וְצִפּוֹנָה פְּנֵה אֶל הַגִּלְגָּל אֲשֶׁר נִכַח לְמַעְלָה אֲדָמִים אֲשֶׁר מִגְּבֹל לְנַחַל וְעֵבֶר הַגְּבוּל אֶל מִי עֵינַי שָׁמֶשׁ וְהָיוּ תִצְאָתָיו אֶל עֵינַי רֹגֵל:

(ח) וְעֵלָה הַגְּבוּל גַּי בֶּן הַנֶּחֱם אֶל כְּתָף הַיְבוּסִי מִגְּבֹל הַיָּרֹשָׁלַם וְעֵלָה הַגְּבוּל אֶל רֹאשׁ הַהָר אֲשֶׁר עַל פְּנֵי גַי הַנֶּחֱם יָמָּה אֲשֶׁר בְּקִצְהָ עֵמֶק רְפָאִים צְפֹנָה:

(ט) וְתָאֵר הַגְּבוּל מֵרֹאשׁ הַהָר אֶל מַעְיָן מִי נְפֹתוֹת וְיִצָּא אֶל עָרֵי הַר עֶפְרָוִן וְתָאֵר הַגְּבוּל בְּעֵלָה הַיָּרֹשָׁלַם יְעָרִים:

לפי הדעה המקובלת עין רוגל הוא ביר איוב – באר עמוקה במקום בו נחל קדרון מתחבר עם גיא בן הינום, כ- 420 מ' דרומה מבריכת שילוח. גיא בן הינום מזוהה עם גיא אשר סובב את העיר העתיקה ואת הר ציון ממערב ומדרום. מעין מי נפתוח מזוהה עם מעין בליפתא. לפי דעה זאת הגבול סובב את ירושלים מדרום כך שירושלים כולה נמצאת בנחלת בנימין. אבל לפי הגמרא מגילה כ"ו שהבאנו בפרק הקודם הגבול בין יהודה לבנימין עובר דרך הר הבית!

להלן פרוש שלנו אשר מוצג על גבי [מפת ירושלים](#).

מי עין שמש - זוהי נקודה א' בפסגת הר הזיתים על ציר בית המקדש אשר מכוון 6 מעלות צפונה מן המזרח ועל גבול מזרחי של מגרש 50 אמה אשר סובב את רבוע הר הבית של 500 על 500 קנים שהם 3000 על 3000 אמה (יחזקאל מ"ה ב'). מרכז הרבוע לפי חשבוננו נמצא 286 אמות מזרחה ממרכז קדש הקדשים לאורך ציר בית המקדש (ראה [תוכנית הבית השלישי](#)). השם "עין השמש" אולי מרמז על כיוון זריחת השמש בפסח ממוצע לאורך ציר בית המקדש וכיוון הזריחה בזמן שאברהם הציע ללוט לחלק את הארץ (ראה פרק 8.1 בחלק ראשון של [המאמר על גבולות הר הבית](#)). ומה פשר מים שם, הרי בפסגת הר הזיתים אין מעיין! יתכן שזה מרמז על עתיד לבוא כאשר דרך מקום זה יעבור נחל אשר ייצא מקדש הקדשים. כתוב בזכריה י"ג א' "ביום ההוא יהיה מקור נפתח לבית דויד ולישבי ירושלם לחטאת ולנדה". "בית דוד" היינו מגדל דוד בגבול מערבי של הרבוע של הר הבית העתידי ו"לישבי ירושלם" זהו גבול מזרחי של הרבוע בפסגת הר הזיתים במקום שריפת הפרה. ומי הנחל ישמשו שם למי חטאת⁴².

עין רוגל- זוהי נקודה ג' [במפת ירושלים](#). יונתן תרגם עין רוגל- "עין קצרה", דהיינו עין כובס. לפי דעתנו נקרא כך על שם שהוא מכבס עוונות ישראל כמו שבית המקדש נקרא לבנון על שם שמלכן עוונות ישראל. והוא המזבח בהר הבית. והיכן היה שם מעיין? זהו [בור שיתין](#) אליו ירדו נסכי מים ויין מקרן דרום-מערבית של מזבח⁴³. בור זה היה מחובר למי תהום. לפי גמרא זבחים נ"ג ע"ב קרן מזרחית דרומית של המזבח לא היה לה יסוד. ומתבאר שם בהמשך שמקום

⁴² בירושלמי שקלים פ"ו ה"ב הפסוק נדרש כך: "אמר רבי לעזר מבית דוד ועד יושבי ירושלם כשירים לנדה ולחטאת מיכן והילך מי קטיפריסות הן פסולין לנדה ולחטאת". נלמד מכאן שרבוע של ירושלים ממגדל דוד עד פסגת הר הזיתים לע"ל יהיה שטוח ומשם והלאה יהיה מדרון.

⁴³ עין רוגל מזכרת במ"א א' ט' "וייבח אדניהו צאן ובקר ומריא עם אבן הזחלת אשר אצל עין רוגל". לפי דעתנו אבן הזחלת היא אבן השתיה נקראת זחלת כי היא החליפה מקומות. וראה מה שכתבתנו עליה בפרק 9.1 של [חלק ראשון של המאמר](#) וראה הערה 54 בהמשך

יסוד דרומי ומזרחי פרט לקרן דרום-מערבית וצפון מזרחית היו בנחלת יהודה. על כן בור שיתין בקרן דרום מערבית של המזבח היה בגבול של יהודה ובנימין.

גי בן הינום מסומן **במפת ירושלים** ע"י קטע ד-ה לאורך כותל מערבי של הר הבית וקטע ה-ו לאורך ציר בית המקדש. לפי דעתנו זהו עמק עושי הגבינה או ביוונית הטורופיון אשר מוזכר אצל יוסף בן מתתיהו במלחמות ה' ד' א'. לא היו מגדלים צאן בירושלים ולא היו עושים בה גבינה. השם **גבינה** מרמז לפי דעתנו על נוטריקון **גי בן הינום** כי לא רצו להזכיר דבר גנאי בירושלים. לפי תאור של יב"מ עמק זה הפריד בין מצודת דוד המלך (הוא מגדל דוד הידוע) ולבין חקרא אשר היתה סמוכה לבריכת חזקיהו⁴⁴. ובהמשך גי זה הפריד בין גבעת חקרא לבין הר הבית ונמשך דרומה עד מעין שילוח התחתון.

כתף היבوسی מנגב- זאת נקודה ד' **במפת ירושלים**. נקודה זאת נמצאת במקום בו המשך גבול דרומי של הר הבית של 500 על 500 אמה פוגע בכותל מערבי חיצוני של הר הבית. במאמר על **מגדל דוד** הראנו שנקודה זאת נמצאת בדיוק בקו רוחב של מרכז כותל מזרחי של מגדל דוד-נקודה ח'. מתברר שקו ד-ח עובר דרך **שרידי חומת ירושלים** אשר מצא נחמן אביגד. אנו מזהים את קו ד-ח בתור גבול דרומי של יבוס⁴⁵. גבולות שלה מסומנים **במפת ירושלים**. העיר תופסת 500 אמה (באמת הארץ של 51 ס"מ) מדרום לצפון ומשתרעת בערך 1000 אמה מגבול מערבי של מגרש העתידי של 50 אמה עד כותל מערבי של הר הבית. המופת הוא שהטל גבול מערבי של הר הבית של 500 על 500 אמה על הכותל המערבי כמעט זהה לגבול מזרחי של היבוס⁴⁶. כתפיו של בנימין כנגד כתפיו של יבוס. לפי הצעתנו בית אל של אברהם תפס רבוע של 500 על 500 אמה⁴⁷ בצד מערבי של יבוס ועי היה 500 על 500 אמה כנגדו צמוד ממערב לגבול מזרחי של המגרש כפי שמצויר במפה. אנו נראה בהמשך בפרק 15.2 שכתף יבוס מנגב נמצא בדיוק **באמצע אבן הראשה** של קשת שטוחה בתוך פתח שער ברקלי!

ראש ההר לפי הצעתנו זאת נקודה ו' בהמשך ציר מזרחי של בית המקדש על גבול מערבי של המגרש. בספר מכבים מסופר באריכות על מצודה יוונית אשר היתה בעיר דוד ושלתה על העיר. אחרי שגרשו את היונים, שמעון החשמונאי עקר את המצודה יחד עם גבעה אשר עליה עמדה. במאמר על **חומות נחמיה** (פרק חמישי) הבאנו ראיות שהמצודה היתה סמוכה לבריכת חזקיהו של היום. אנו לא מוצאים את הגבעה כי היא נעקרה. גבעה זאת אכן היתה מערבה למוצא של גי בן הינום, "על פני בן הנם ימה". ראש ההר הוא הר ציון המקורי. נמצא ששלושת הפסגות: פסגת הר הזיתים, פסגת הר המוריה ופסגת הר ציון נמצאים על קו ישר אחד הוא ציר בית המקדש⁴⁸.

עמק רפאים הוא עמק רפאים המקובל אשר דרכו עוברת מסילת ברזל הישנה לירושלים. עמק זה מגיע עד תחנת הרכבת הישנה ומשם לאורך רחוב רמז עד ככר מנדס פרנס ומשם דרך אוכף יורד מזרחה למה שמכונה היום גי בן הינום ודרכו מזרחה עד **בריכת שילוח**. מעניין שקצה צפוני של בריכת שילוח נמצא כמעט במדויק בגבול דרומי של מגרש 50 אמה ובקו אורך של כתף יבוס מנגב. לפי יב"מ במלחמות ה' ד' א' עמק עושי הגבינה נמשך דרומה עד מעין שילוח. על כן, גי בן הינום הוא המשך צפוני של עמק רפאים. קו ההפרדה ביניהם זהו גבול דרומי של הר הבית של 3100 אמה לע"ל. בהמשך מערבה עמק רפאים מתחבר אל נחל שורק אשר נשפך לים התיכון בחוף פלמחים. נראה שדרכו פלישתים היו מגיעים ברכב ברזל למלחמה בירושלים.

⁴⁴ ראה מה שכתבנו על חקרא בפרק חמישי של המאמר על **חומות נחמיה**

⁴⁵ זאת ירושלים היבוסית אשר כבשה דוד. והיתה ירושלים אחרת, אותה כבש יהודה בזמן יהושע כפי שכתוב בשופטים א' ח'. לפי דעתנו היא היתה ממוקמת בעופל, במה שמכונה היום "עיר דוד".

⁴⁶ אורך גבול מערבי של הר הבית המקודש לפי חשבוננו 260 מ'. כיוון כותל מערבי 10.55 מעלות. רוחב יבוס מדרום לצפון 500 אמות של 51 ס"מ או 255 מ'. אורך גבול מזרחי של יבוס $259.4 \approx 260 = 255 / \cos 10.55$

⁴⁷ כגודל של יריחו אשר היה 500 על 500 אמה (ראה ספרי בהעלותך פ"א)

⁴⁸ בסוף המאמר על **מסעות בני ישראל** הבאנו מופת שמרחק ממרכז המחנה בערבות מואב עד פסגת הר ציון בדיוק 38.5 מיל ויחד עם הקף הר הבית מקבלים בדיוק 40 מיל. מכאן הסקנו שפסגת הר ציון אמורה היתה להיות חנייה החמישים והסופית של בני ישראל.

מעין מי נפתוח מסומן ע"י אות ז' **במפת ירושלים**. נקודה זאת נמצאת בגבול מערבי של המגרש על ציר מערבי של הבית, דהיינו על קו אשר יוצא ממרכז קדש הקדשים בניצב לכותל מערבי של הר הבית. רש"י בזבחים נ"ד ע"ב בד"ה "סבור למיבנייה בעין עיטם" כתב "נראה בעיני שהוא מעין מי נפתוח האמור שם אחר עליית ההר אשר על פני גיא בן הינום אשר לא נכתב ירידה בינתיים". נביא לשון הגמרא שם כי היא חשובה מאד להבנת גבול יהודה ובנימין בירושלים. "דרש רבא, מאי דכתיב וילך דוד ושמואל וישבו בנויות ברמה, וכי מה ענין נויות אצל רמה? אלא, שהיו יושבין ברמה ועוסקין בנויו של עולם (בנין בית המקדש), אמרי, כתיב וקמת ועליית אל המקום, מלמד שבית המקדש גבוה מכל ארץ ישראל, וארץ ישראל גבוהה מכל ארצות, לא הוו ידעי דוכתיה היכא (היכן מקומו), אייתו (הביאו) ספר יהושע, בכולהו כתיב וירד ועלה הגבול ותאר הגבול, בשבט בנימין ועלה כתיב וירד לא כתיב, אמרי ש"מ הכא הוא מקומו (משמע שכאן הוא המקום). סבור למבנייה (לבנות) בעין עיטם דמדלי (שגבוה), אמרי ניתתי ביה קליל (נוריד קצת), כדכתיב ובין כתפיו שכן. ואיבעית אימא: גמירי (קבלנו במסורות), דסנהדרין בחלקו דיהודה ושכניה בחלקו דבנימין, ואי מדלינן ליה (אם מגביהים אותו) מתפליג טובא (מתרחק הרבה), מוטב דניתתי ביה פורתא (נורידו קצת), כדכתיב ובין כתפיו שכן. ועל דבר זה נתקנא דואג האדומי בדוד וכו'".

היום מקובל לזהות עין עיטם עם מעין סמוך לבריכות שלמה כארבע ק"מ דרומית לבית לחם בדרך לחברון. אבל ברור מהגמרא שעין עיטם היה על גבול יהודה ובנימין ואילו בית לחם וכלשכן בריכות שלמה דרומה ממנו נמצאים עמוק בנחלת יהודה. וגם ברור שלא עלה על דעת שמואל ודוד לבנות בית מקדש מחוץ לירושלים. אלא בהכרח עין עיטם הוא מעין מי נפתוח נמצא בצד מערבי של ירושלים⁴⁹. ועדיין קשה, איך נתן לבנות בית המקדש בגבול מערבי של ירושלים הרחק מהר הבית הוא הר המוריה, מקום עקידת יצחק! וי"ל שלפי יחזקאל הר הבית העתידי יהיה 3000 על 3000 אמה ויגיע עד בריכת חזקיה. על כן עין עיטם היה בתוך גבולות הר הבית המורחב. ושמואל ודוד סברו לבנות את בית המקדש מצד מערבי של הקדש, בנקודה גבוה ביותר.⁵⁰

לפי פסוק ט"ו ח' ביהושע הגבול מעין רוגל לראש ההר כל הזמן עולה ואילו לפי מציאות גי בן הינום סמוך לכותל מערבי נמוך בהרבה מהר הבית! ונראה שעל זה מדברת הגמרא לעיל "בכולהו כתיב וירד ועלה הגבול ותאר הגבול, בשבט בנימין ועלה כתיב וירד לא כתיב". בכל מקום אחר הגבול עולה וירד בהתאם למציאות. וכאן הוא כל הזמן עולה נגד המציאות. משמע שזאת עליה רוחנית כמו שארץ ישראל גבוהה מכל הארצות. לכן חשבו לבנות בית המקדש בנקודה גבוהה ביותר.

אותו הגבול מצד בנימין מתואר בספר יהושע י"ח ט"ו-ט"ז באופן שונה במקצת:

(טו) וּפָאֵת נְגִבָה מִקְצֵה קִרְיַת יִצְחָק וַיָּצֵא הַגְּבוּל יָמָּה וַיָּצֵא אֶל מַעֲיָן מִי נִפְתּוּחַ:
(טז) וַיֵּרֶד הַגְּבוּל אֶל קִצֵּה הַהָר אֲשֶׁר עַל פְּנֵי גֵי בֶן הַנֶּחֱשׁ אֲשֶׁר בְּעֵמֶק רְפָאִים צְפוּנָה וַיֵּרֶד גֵּי הַנֶּחֱשׁ אֶל כְּתָף הַיְבוּסִי וַיֵּרֶד עֵין רִגְלִי:
(יז) וְתֹאֵר מִצְפּוֹן וַיָּצֵא עֵין שְׁמֶשׁ וַיָּצֵא אֶל גְּלִילוֹת אֲשֶׁר נִכַח מֵעֵלָה אֲדָמִים וַיֵּרֶד אָבֶן בֵּהָן בֶּן רְאוּבֵן:
יש כאן הבדל ברור לעומת יהושע ט"ו ט'. שם כתוב "ותאר הגבול מראש ההר אל מעין מי נפתוח". ראש ההר איננו קצה ההר! פרוש הדבר שגבול מצד בנימין איננו זהה לגבול מצד יהודה אלא יש כאן פיצול. לפי הצעתנו קצה ההר היא נקודה ח' **במפת ירושלים**. נקודה זאת נמצאת

⁴⁹ כל מערכת המים במערב ירושלים כולל מי נפתוח, גיחון העליון אשר סתם חזקיה, בריכת שילוח ועין תנין וקשר שלה עם נהר אשר יצא מעדן להשקטת את הגן, דורשת דיון נפרד.

⁵⁰ ובאשר למזבח של יצחק, אבני מזבח זה התגלגלו לבית אל-לוז ושם הפכו לאבן אחת תחת ראשו של יעקב ומשם יעקב הביא אותה לבית אל מערבי אשר בירושלים ושם אותה בפתח מי תהום שממנו יצא גיחון העליון. ודוד עקר את האבן כאשר כרה שיתין ואז מים עלו ועמדו לשטוף את העולם. ודוד בעצת אחיתופל עצר את המים והוריד מי תהום. ואת האבן הביא אל סלע השתיה היא אבן הזוחלת. על כן, שמואל ודוד סברו לבנות את המקדש במקום אבן מזבח של יצחק כי מקום מזבח בהר המוריה אינו ניכר בפני עצמו.

במרכז כותל מזרחי של מגדל דוד, על גבול דרומי של יבוס ועל גבול מערבי של מגרש 50 אמה. משם הגבול הולך בקו ישר (קו ירוק) מזרחה לכתף היבوسی מנגב. נציין שכתף היבوسی מנגב לפי פרושנו נמצא מול קצה דרומי של הר הבית 500 על 500 אמה ומאידך הוא נמצא מול (באותו קו רוחב) קצה ההר המערבי, קצה ההר כנגד קצה ההר.

כעת נוכל להבין את המשפט התמוה בגמרא זבחים לעיל: "גמירי דסנהדרין בחלקו דיהודה ושכינה בחלקו דבנימין, ואי מדלינן ליה מתפליג טובא, מוטב דניתתי ביה פורתא כדכתיב ובין כתפיו שכן". רש"י שם פירש: האי דלא בנה בעין עיטם משום דרחיק שם נחלת בנימין מנחלת יהודה יותר משיעור הר הבית ואפשר לסמוך לשכת הגזית לעזרה ואנן בעינן סנהדרין בעזרה דכתיב וקמת ועלית וגו' וצריכה להיות בחלקו של יהודה כדמפרש ואזיל". בהר המוריה אין פיצול בין נחלות יהודה ובנימין. לכן נתן לקיים לשכת הגזית בצמוד לעזרה ובנחלת יהודה כפי שהראנו בפרק 13. אבל בעין עיטם ישנו פיצול: התחום בלעדי של יהודה נמצא דרומה מגבול דרומי של יבוס (קו ד-ח) ותחום בלעדי של בנימין צפונה מציר מזרחי של בית המקדש (קו ה-ו). אם היו בונים את בית המקדש בצד מערבי של תחום 3000 על 3000 אמה צפונה מקו ה-ו וסנהדרין דרומה מקו ד-ח אז סנהדרין הייתה מרוחקת מעזרה. ולבנות את בית המקדש ולשכת הגזית בתחום המשותף של יהודה ובנימין לא יכלו כי ידוע היה להם ששכינה בנחלת בנימין וסנהדרין בנחלת יהודה.

לסיכום נבאר את מהלך הגבול ביהושע לפי שיטתנו. הפסוק ט"ו ז' "והיו תוצאתיו עין רוגל" כולל בתוכו את כל קו המפותל מעין שמש דרך ציר בית המקדש עד שער ניקנור וסביב לשכות צפוניות ובחזרה עד קרן דרום-מערבית של המזבח. הפסוק "ועלה הגבול גי בן הנם אל כתף היבוס מנגב" אין כוונתו שהגבול עלה בתוך גי בן הנם אל כתף היבוס אלא שהגבול עלה אל גי בן הנם אל הנקודה שהיא כתף היבוס. בדרכו הגבול סובב את לשכות הדרומיות ויוצא אל ציר שער קיפונוס ודרכו אל מרכז שער קיפונוס בכותל מערבי פנימי ומשם עד פינה דרום-מערבית פנימית של הר הבית המקודש ומשם בניצב כותל מערבי אל כתף היבוס מנגב. "ועלה הגבול אל ראש ההר" מכתף היבוס לאורך כותל המערבי עד המשך ציר מזרחי של בית המקדש ואחר כך לאורך הציר אל ראש ההר. אותו ראש ההר נמצא מערבה לגי הנם. וגי הנם נמצא בהמשך צפונה מעמק רפאים. "ותאר הגבול מראש ההר אל מעין מי נפתוח" - לאורך גבול מערבי של המגרש עד ציר מערבי של בית המקדש ויצא דרכו מערבה אל ערי הר עפרון ואל קרית יערים⁵¹. גבול דרומי של בנימין ביהושע י"ח ט"ו חופף את גבול צפוני של יהודה⁵². אבל בהמשך הגבול מתפצל. "וירד הגבול אל קצה ההר" - מעין מי נפתוח הגבול ירד לנקודה ח' במרכז כותל מזרחי של מגדל דוד. "אשר על פני גי בן הנם" נקודה ח' נמצאת על פני נקודה ד' אשר שייכת לגי בן הנם. "אשר בעמק רפאים צפונה" - אותו גי בן הנם הוא המשך צפוני של עמק רפאים כפי שכתבנו. "וירד גי הנם אל כתף היבוס נגבה" - ירד מנקודה ח' לנקודה ד'. ולא שירד לאורך גי בן הנם אלא ירד אל גי בן הנם כמו "ועלה הגבול בן הנם" בפסוק ט"ו ט'. "וירד עין רוגל" - גבול בנימין חופף כאן את גבול יהודה. למרות שעין רוגל גבוה מכתף יבוס, כתוב כאן שגבול יורד מאותה סיבה שבגבול יהודה כתוב שהגבול עולה. "ותאר מצפון ויצא עין שמש" - באותו קו המפותל כמו בגבול יהודה. כאן נוספה מילה "מצפון". אכן קו הגבול מעין רוגל סובב את הלשכות בצפון.

15. שערי הר הבית

⁵¹ לפי השערתנו ערי הר עפרון נמצא על ציר מערבי של הבית 12 מיל מכותל מערבי של הר הבית בקו אורך של גבול המערבי של שדה עפרון בחברון. נקודה זאת פוגעת בנחל שורק. קרית יערים נמצאת 19.5 מיל מערבה ממרכז ירושלים באזור מערת הנטיפים סמוך להמשך ציר מזרחי של בית המקדש. הגבול בין שתי הנקודות עובר בתוך נחל שורק. מקרית יערים גבול בנימין פונה צפונה וגבול יהודה ממשיך מערבה בתוך נחל שורק עד תל בית שמש ומשם תוצאתו ימה.

⁵² ומה שכתוב "ויצא הגבול ימה" כוונה להמשך גבול יהודה. ומה נדע שנחלת דן היתה צפונה מיהודה ומערבה מבנימין.

חשבון גבולות הר הבית לא יהיה שלם אם לא נשלב בו כל השערים ומגדלים של הר הבית. במסכת מידות פ"א מ"ג נזכרים חמשה שערים של הר הבית: "שני שערי חולדה מן הדרום, משמשין כניסה ויציאה; קיפונוס מן המערב, משמש כניסה ויציאה; טדי מן הצפון, לא היה משמש כלום; שער מזרחי, עליו שושן הבירה צורה--שבו כהן גדול השורף את הפרה, ופרה, וכל מסעדיה יוצאין להר המשחה". בחלק הראשון של המאמר הוכחנו שמרכז שער שושן היה במרחק של 365/2 אמה מפניה צפון-מזרחית של הר הבית המקודש, והעמדנו שער קיפונוס באותו מרחק מפניה דרום-מערבית. ציינו בפרק 13 לעיל שמזוזה דרומית של שער קיפונוס נמצאת בדיוק (עד כדי 10 ס"מ) כנגד גבול דרומי של קשת וילסון. בפרק 3.1 של המאמר על [חומות נחמיה](#) זיהינו אותו עם שער הישנה בנחמיה ג' ו'. הראנו שם שחומת הר הבית המקודש של 500 על 500 אמות נבנתה קטעים קטעים באורך שווה של 1000/6 אמות של 48 ס"מ, או 80 מ', וחלוקה זאת לקטעים תואמת את מקום השערים. כיצד? משער קיפונוס לשער חולדה המערבי לאורך החומה דרך ימין (נגד כיון השעון) פעמים 80 מ' ומשם עד שער חולדה מזרחי 80 מ' ומשם עד שער הפניה לאורך החומה פעמים 80 מ' ומשם לשער שושן שוב 80 מ'. משער קיפונוס דרך שמאל עד שער טדי פעמים 80 מ' ומשם לשער דגים 80 מ'. המדידה נעשית בין מרכזי השערים לאורך גבול של תחום המקודש של 500 על 500 אמה. נציין שהתאמה סימטרית בין שער קיפונוס לשער שושן גורמת לכך שמרחק בין שני שערים אלו דרך דרום ומזרח שווה 480 מ' ולכן מתחלק ב-80. בנוסף בספר נחמיה מוזכרים מגדל מאה ומגדל חננאל. מגדל חננאל לפי דעתנו היה בנוי במקום שער רחמים של היום. פינה דרום-מערבית של מגדל מאה השתמרה בדמות בליטה בכותל מזרחי. הראנו שם שמפינה זאת עד פינה צפון-מזרחית של שער רחמים מרחק של מאה אמות (של 51 ס"מ) בדיוק. לפי דעתנו זהו מקור השם "מגדל מאה".

כעת לא נשתמר אף שער מן השערים הנזכרים במשנה. כותל דרומי, כותל מערבי וכותל הצפוני של הר הבית המקודש נהרסו. כותל מזרחי אומנם עומד במקומו אבל בחלקו המרכזי במקום שער שושן הוא נהרס לפחות עד מפלס 729 מ' מעל פני הים ונבנה מחדש. מפתן שער שושן אמור להיות לפחות 4.5 מ' למעלה יותר. על כן לא נשאר ממנו שריד. אבל השתמרו כמה שערים בכותל דרומי וכותל מערבי של הר הבית המורחב ועליהם נדון בהמשך.

15.1 שערי חולדה.

בכותל דרומי חיצוני אנו רואים שני שערים: [השער הכפול](#) במערב (אנו רואים בתמונה רק חלק מזרחי של פתח מזרחי של השער), ו[השער המשולש](#) במזרח. לפי משנה ג' בפרק ב' "כל הפתחים והשערים שהיו שם גבהן עשרים אמה ורחבן עשר אמות". והנה רוחב אולם השער הכפול הוא כ-12.7 מ' (כולל אומגה אמצעית) וגובה ממפתן (בתחתית שורת אבנים כפולה) עד משקוף מקורי כ-7.20 מ'. רוחב השער המשולש (נמדד מבחוזן ממערב הפתח המערבי עד מזרח הפתח המזרחי) 15.6 מ' (הגובה לא ידוע כי לא נשתמר משקוף מקורי). מידות אלו לכאורה לא תואמות מה שנאמר במשנה. ויש לומר שהיו שערים כנגדם בגבול דרומי של הר הבית המקודש והם היו ברוחב עשר אמות וגובה עשרים אמה. ומשנה דברה על השערים הפנימיים. אכן בפ"ב מ"ב (שם) כתוב "כל הנכנסין להר הבית נכנסין דרך ימין ומקיפין ויוצאין דרך שמאל חוץ ממי שארעו דבר שהוא מקיף לשמאל וכו'". ישראל היה נכנסים דרך שער מזרחי ויוצאים דרך שער מערבי ואילו אבליים ומנוודים היו נכנסים דרך שער מערבי ויוצאים דרך שער מזרחי. לכן מבוא השערים בחוץ היה כפול. אבל לשם מה עשו פתח נוסף בשער משולש?

כתוב בפרקי דרבי אליעזר פרק שבעה עשר "ראה שלמה שמדת גמילות חסדים גדולה לפני המקום. וכשבנה בית המקדש בנה שני שערים, אחד לחתנים ואחד לאבליים ולמנוודים. והיו ישראל הולכין בשבתות ויושבין בין שני שערים הללו, והנכנס בשער חתנים היו יודעין שהוא חתן והיו אומרים לו וכו' והנכנס בשער אבליים והיה שפמו מכוסה אז היו יודעים שהוא אבל וכו'. והנכנס בשער אבליים ולא היה שפמו מכוסה, אז היו יודעים שהוא מנוודה וכו'".

מאחר ושער לאבלים ומנודים היה חלק של שער כפול ושל שער משולש, אז בהכרח שער חתנים היה באחד משערים אלה. ולא נשאר שם פתח נוסף אלא בשער משולש. ומה שכתוב בפדר"א "הנכנס בשער אבלים" לאו דווקא, כי אבלים ומנודים היו יוצאים שם. והכוונה לנכנס דרך שער הכפול ויוצא דרך שער משולש. א"נ, ישראל היו יושבים בין שער כפול ומשולש ומנחמים אבלים ומנודים בכניסתם לשער הכפול וחתנים בכניסתם לשער משולש. אבל ליציאת חתנים לא היה שער נוסף, והיו יוצאים דרך שער כפול יחד עם ישראל. ונראה להעמיד שער כניסת אבלים ומנודים בפתח מזרחי של שער הכפול. ואז ישראל היו יוצאים בפתח מערבי של שער הכפול. לעומת זאת, בשער משולש, אבלים ומנודים היו יוצאים בפתח מערבי וחתנים היו נכנסים בפתח מזרחי במבוא קצר ביותר אשר מתמזג כעבור 18 מ' עם מבוא אמצעי בשער משולש. ופתח אמצעי שימש לכניסת ישראל. על כן ישראל הפרידו בין חתנים ואבלים ואמרו בכניסתם שלום לאלו ולאלו. וביציאתם היו אומרים שלום לאבלים ומנודים הנכנסים. נלמד מכאן שכותל דרומי של הר הבית בין שני השערים נבנה ע"י שלמה ולא ע"י הורדוס! אכן, נדבך אבנים בין שני שערים אלו בגובה המפתח (726.64 מ' מעל פני הים בשער הכפול ו- 726.35 מ' בשער משולש) עשוי מאבנים בגובה כפול (178-190 ס"מ). נדבך זה לא נמשך מערבית לשער הכפול. גם מזרחית לשער משולש אין אבנים כפולות. רק סמוך לפינה דרום-מזרחית של הר הבית מופיעות אבנים כפולות בנדבך זה ועוד אבן אחת בסמוך לשער המשולש. אבל אין לראות בכך הוכחה שכל כותל דרומי נבנה כמקשה אחת. יתכן שבזמן שבנו פינה דרום-מזרחית של הר הבית המורחב, הציבו אבנים כפולות בנדבך בסיסי זה כדי לחזק אותה ולדמות לקטע מרכזי של הכותל הדרומי. נזכיר שבשער משולש הסלע הטבעי מגיע לגובה המפתח. על כן כותל דרומי מזרחית לשער משולש כאילו מנותק מכותל דרומי מערבית לשער זה. (אנו נדון בשאלה מי בנה את הפינה הדרום-מזרחית של הר הבית בפרק 16.2.2).

נחזור לשער חולדה המערבי. כתוב במדרש שיר השירים (פרשה ב' ד') על הפסוק "הנה זה עומד אחר כתלנו- אחר כותל מערבי של בית המקדש. למה? שנשבע לו הקב"ה שאינו חרב לעולם ושער הכהן ושער חולדה לא חרבו לעולם עד שיחדשם הקב"ה". אכן שער הכפול נשתמר בפנים עם משקוף ואולם הכניסה. מבחוץ אנו רואים רק חלק מזרחי של פתח מזרחי של השער. בשנת 1999 התאפשר לארכיאולוג ישראלי דורון חן לערוך מדידות מסוימות בתוך אולם הכניסה. התברר שרוחב פתח מערבי של השער 510 ס"מ⁵³. הדבר התפרסם בכתב עת 9 p. 18, Muqarnas⁵⁴. למרות שמשנה במידות כאמור דברה על שערים פנימיים, רוחב הפתח עשר אמות של 51 ס"מ תומך בטענתנו שאמת בית המקדש היתה אמת יחזקאל של 51 ס"מ. נציין שמידות של בית השער מבוססות על אמה של 51 ס"מ. לפי מדידה של Ritmeyer⁵⁵ אורך אולם הכניסה מדרום עד תחילת אולם השער הכפול 510 ס"מ. מרחק מעמוד דרומי עד עמוד אמצעי 560 ס"מ ומעמוד אמצעי עד עמוד צפוני 563 ס"מ. בממוצע זהו 11 אמות של 51 ס"מ. קוטר עמוד אמצעי לפי Ganneau⁵⁶ 153 ס"מ או 3 אמות של 51 ס"מ. על כן אורך אולם הכפול בדיוק 25 אמות של 51 ס"מ. מאחר ואולם השער מקורה ע"י ארבע כיפות זהות אז רוחב שלו צריך להיות גם כן 25 אמות. זהו בדיוק רוחב של קשת וילסון ממזרח למערב. אומנם, לפי מדידת דורון חן, מרחק בין פילסטרים אשר בולטים בכותל מערבי ומזרחי של אולם השער הוא 12.65 מ'. ויש לומר שפילסטרים בולטים מן הכתלים כ- 5 ס"מ.

בין שני הפתחים של השער מפרידה אומנה מסיבית. לפי קונרד שיק⁵⁷ רוחב האומנה 170 ס"מ. לפי דבריו לאומנה זאת ישנן כתפות של 25 ס"מ מכאן ומכאן, לכן עובי האומנה בהמשך מתקצר ל- 120 ס"מ. אבל לפי תמונה 6 של פתח מערבי במאמר ב- Muqarnas הנ"ל נראה

⁵³ פתח מזרחי לא נתן למדידה כי מזוהה מזרחית שלו מוסתרת ע"י בניה מאורחת. ראה תמונה של פתח המזרחי מבפנים. אבל לפי טענת דורון חן שני הפתחים סימטריים.

⁵⁴ דורון חן אישר את נכונות תוצאת המדידה לפני באופן אישי ב- 3/3/2005

⁵⁵ Ritmeyer, Architectural Development of the Temple Mount in Jerusalem

⁵⁶ Charles Clermont Ganneau, Archaeological Researches in Palestine, London, 1889

⁵⁷ Schick, C., 1887, Beit el Makdas oder der alte Templeplatz zu Jerusalem, pp. 94-97

שרוחב מזוזה מזרחית של פתח מערבי שוה 33 ס"מ ולפי [תמונה מסרט וידאו](#) זהו גם רוחב מזוזה מערבית של אותו פתח. על כן רוחב פרוזדור השער 576 ס"מ או בדיוק 10 אמות של חזו"א של 57.6 ס"מ ואילו רוחב הפתח 10 אמות הארץ. על סמך [תמונה של פתח מזרחי](#) והשוואתו עם מדידה של הפתח מבחוץ⁵⁸ מתברר ששתי מזוזות של הפתח רוחבן 33 ס"מ. על כן רוחב האומנה בין שני הפתחים אמור להיות 189 ס"מ (ראה שרטוט [בית השער](#))⁵⁹. לפיכך מרכז שער הכפול נמצא 6.045 מ' מערבה ממזוזה מזרחית של פתח המזרחי של השער. מזוזה זאת נראית מבחוץ ונמדדה על ידי מודדי שומרון בניסן תשס"א. קואורדינטות שלה (מתורגם לרשת ישראל החדשה) הם קו רוחב 429.66, קו אורך 465.26. כותל דרומי בין שער הכפול לשער משולש מכוון בזווית 10.0 מעלות. אם נמדוד 6.045 מ' ממזוזה הנ"ל בכיוון הזה נקבל מרכז השער בחוץ **423.71/464.21**. מאידך מרכז קדש הקדשים לפי חשבוננו ⁶⁰705.86/379.57. מכאן, לפי תוכנית גבולות הר הבית המקודש ומקום השערים נתן לחשב את מרכז שער חולדה מערבי פנימי. קואורדינטות שלו **408.37/547.27**⁶¹. קו המחבר מרכז שער כפול עם מרכז שער חולדה פנימי מכוון 10.4622 מעלות מערבה מצפון הרשת או 10.4464 מעלות מערבה מצפון הגיאוגרפי. לפי תיאוריה שלנו גבול מערבי של הר הבית המקודש היה מכוון **10.5522** מעלות מערבה מן הצפון. יש כאן אי התאמה של 0.10 מעלות. כדי לקבל שיוון צריך להזיז את המזוזה המזרחית של שער הכפול **15 ס"מ** מזרחה. מספר זה נמצא בערך בגבולות דיוק נתונים שלנו. על כן, **שער חולדה חיצוני אשר לא חרב, משמר את רוחב שער חולדה הפנימי עשר אמות של 51 ס"מ ואת מקומו כפי שחשבנו אותו!** גובה השער בתוספת גובה משקוף וגובה קשת שטוחה מעליו שוה בערך 20 אמות של 51 ס"מ⁶². אין לנו נתונים מדויקים לגבי כיוון פרוזדור שער הכפול. אבל לפי מפה מנדטורית 1:625 נראה שקו אמצעי של הפרוזדור מכוון אל מרכז קדש הקדשים לפי חשבוננו.

בפרק 17.2 אנו נראה שגובה תחתית משקוף שער הכפול שווה בדיוק למפלס מפתן שער שושן וגובה קשת שטוחה שעל גבי משקוף שווה למפלס קרקע של הר הבית בדרום. יתכן שהדבר רמוז בפסוק "טבעו בארץ שעריה" (איכה ב' ט') – ששער חולדה חיצוני אשר השתמר, טבע בארץ ונמצא בדיוק מתחת למפלס הר הבית. הפתח נמצא מתחת למפלס הר הבית במזרח והמשקוף מתחת המפלס בדרום.

נעבור לשער המשולש. מדדנו אותו מבחוץ וכן מדדנו מרחק בינו לבין שער הכפול. השער נמדד מבפנים ע"י וורן⁶³. סימנו על גבי [שרטוט של וורן](#) את התוצאות של מדידות שלנו. רוחב פתח השמאלי 389.5 ס"מ, מרכזי 399 ס"מ ומזרחי 399.5 ס"מ, מרחק בין פתח מערבי למרכזי 186.5 ס"מ ובין מרכזי למזרחי 185 ס"מ. המרחק בין מזוזה מזרחית של [השער הכפול](#) למזוזה מערבית של [השער המשולש](#) הוא 65.74 מ'. על כן מרחק בין מרכז שער הכפול למרכז שער המשולש הוא

$$1.89/2+5.1+65.74+(3.895+1.865+3.99+1.85+3.995)/2=79.58 \text{ m}$$

נזכיר שלפי תכניתנו מרחק בין מרכז שערי חולדה הפנימיים הוא **80 מ'**. יש כאן התאמה יפה מאד. ברור שקשתות חיצוניות של שער משולש אינן מקוריות. אבל השתמרה [אבן](#) מקורית אשר גובלת בפתח המערבי של השער. צד מזרחי תחתון של האבן מגולף בצורה מעניינת. נקודה **a** בתמונה מציינת את גבול מזרחי של מסגרת סיתות שוליים אופיינית לאבני הכותל. נקודה **c** היא גבול מזרחי

⁵⁸ השוואה נעשית בעזרת חלון (אשר מתרחב בפנים מערבה ולמטה) ומרכז המאוורר אשר נראה גם מבחוץ)

⁵⁹ יש הרבה סתירות בנתוני שיק לגבי מידות שער הכפול. הוא כותב שרוחב אולם השער 12.5 מ' ומאידך רוחב פרוזדור מערבי עד אמצע עמוד אמצעי 6.86 מ' ואילו של מזרחי 6.1 מ'. שיק מדגיש שהשער לא סימטרי ופרוזדור מזרחי צומצם 76 ס"מ לעומת מערבי. בספר *Die stiftshütte : der Tempel in Jerusalem und der tempelplatz der jetztzeit* עמ' 311 הוא חוזר על מספר 6.86 אבל מחליף מספר שני ב- 6.64. מובן ששני מספרים אלו סותרים את רוחב כללי 12.5 מ' וכן את המבנה הסימטרי של אולם השער. לכן אין לסמוך על הנתונים של שיק.

⁶⁰ חשבון זה מבוסס על קורדינטות של מזוזה דרומית של שער וורן. ראה הסברים בפרק 16.1 להלן.

⁶¹ נציין שצפון גיאוגרפי נמצא 0.01585 מעלות מערבה מצפון הרשת וקורדינטות מחושבות בגובה פני הים ואילו מרחקים נמדדים בגובה הר הבית כ- 740 מ'. אלמלא תיקונים אלו מרכז שער חולדה הנ"ל היה 408.347/547.216

⁶² מדידה שלי, חלקית בעזרת צילום, נתנה גובה השער מתחתית שורה כפולה עד המשקוף 7.17 מ', גובה משקוף 1.83 מ' וגובה קשת שטוחה מעליו 1.33. ביחד 10.33 במקום 20 אמות הארץ שהם 10.20 מ'

⁶³ Plans, Elevations, Sections XXV

מקורי של האבן וגבול מערבי של הפתח. קטע **ac** הוא גילוף אשר כאילו נוסף על מסגרת של האבן. המרחק בין מזוזה מזרחית של שער הכפול לנקודה **a** 65.26-65.27 או כמעט מדויק **65.28** מ'. לדבר זה ישנה משמעות מרחיקת לכת! בהמשך אנו נראה שאורך ארבע אבנים ענקיות דרומית לשער וורן בכותל מערבי הוא **32.64** מ'. מרחק זה שווה בדיוק 64 אמות של 51 ס"מ ובו זמנית 68 אמות של 48 ס"מ. כזכור, 51 ס"מ היא אמת הארץ או אמת יחזקאל והיא אמת המקדש ואילו 48 ס"מ היא אמה מדברית או אמת משה שעליה מבוססות מידות נפח. והנה 65.28 זהו בדיוק כפל של 32.64! לכן נראה לנו שסיתות שוליים פנימי באבן מתוכנן כדי לשמר את מידת שתי אמות בסיסיות והקשר ביניהם, כמו שתוכנן אורך ארבע אבנים ענקיות בכותל מערבי. נזכיר ששורת האבנים בין שער הכפול לשער המשולש היא המשך של שורת יסוד של אבנים ענקיות בכותל מערבי⁶⁴. בשני מקרים מדובר בשורה חריגה בגובה: בכותל מערבי גובה אבנים 320 ס"מ (גובה זה השתמר רק באבן הצפונית) ובכותל דרומי ליד שער הכפול 190 ס"מ (בהמשך ליד שער משולש גובה 178 ס"מ). בשני מקרים שורת אבנים מתחילה ליד שער. לכן נראה ששני קטעי החומות נבנו במטרה לשמר את גודל אמות בסיסיות של התורה. יש מופת נוסף בכך שע"י חבל באורך 65.28 מ' או 32.64 מ' וחצייתו, נתן אחרי שבעה או ששה שלבים להגיע לאמה אחת של 51 ס"מ.

כעת נדון במידות שער המשולש. בשרטוט ממוחשב של שער המשולש קבצנו את כל נתוני מדידה (בכחול) ומידות שהם מתוכננות לדעתנו (בשחור). מדידות וורן שהם ברגל ואינן' תורגמו לס"מ. ברור שיחידת אינץ' יכולה לגרום ע"י עיגול לטעות עד כדי 1.2 ס"מ ואף עד כדי 2 ס"מ (אם עיגול היה לא סימטרי). רוחב פתחים חיצוניים כאמור נמדד על ידנו. הפתחים מקורים ע"י קשתות חצי עגולות. עומק הפתחים מדרום לצפון לפי וורן 142.2 ס"מ. לפי השערותנו עומק מתוכנן הוא 3 אמות של 48 ס"מ או **144** ס"מ. בהמשך הפתחים מתרחבים לצדדים. פתחים פנימיים אלו מקורים ע"י קשתות אליפטיות. רוחב פתח המערבי לפי וורן 459.74 ס"מ⁶⁵. לפי השערותנו הרוחב הוא בדיוק 9 אמות של 51 ס"מ שהם **459** ס"מ. 9 אמות זוהי מידה בסיסית של קנה⁶⁶. רוחב פתח המרכזי לפי וורן 467.36 ס"מ. לפי דעתנו רוחב מתוכנן הוא 9 אמות של 51 ס"מ ועוד טפח שהוא $51/6 = 8.5$ ס"מ. סה"כ **467.5** ס"מ. פתח מזרחי הוא בעל אותם המידות כמו מרכזי. עכשיו נתן להבין את ההיגיון שברוחב פתחים חיצוניים. פתחים אלו הם ב- 8 טפחים של 8.5 ס"מ צרים מפתחים פנימיים. לכן רוחב פתח חיצוני מערבי אמור להיות 391 ס"מ במקום 389.5, פנימי 399.5 במקום 399 ומזרחי 399.5 בדיוק כמו שנמדד. רוחב האמנות אשר בין הפתחים חיצוניים אמור להיות לפי דעתנו 22 טפחים של 8.5 ס"מ או 187 ס"מ לעומת רוחב הנמדד 186.5 ס"מ ו- 185 ס"מ. נזכיר שרוחב מחושב של אומנה מרכזית של שער הכפול הוא 189 ס"מ, ויתכן שאף הוא 187 ס"מ. אורך פתחים הפנימיים עודף על אורך של חיצוניים ב- 102 ס"מ או בדיוק שתי אמות של 51 ס"מ. לכן לפי דעתנו אורך המתוכנן הוא 3 אמות של 48 ו- 2 אמות של 48, ביחד **246** ס"מ לעומת הנמדד של 244 ס"מ. עובי האמנות בין הפתחים הפנימיים אמור להיות לפי דעתנו 2/3 מרוחב אומנות חיצוניות או **124.67** ס"מ. זה מתאים לרוחב הנמדד 124.5 ס"מ. אמנות אלו נמשכות צפונה אל פרוזדורים אשר מקורים בקשתות סגמנטים. אורך המשך האומנות לפי וורן 221 ס"מ. לפי דעתנו אורך מתוכנן הוא חצי אמה של 48 ס"מ פחות מאורך קטע אמצעי של האומנה, דהיינו **222** ס"מ. על כן אורך כללי מתוכנן של האומנות $612 = 144 + 246 + 222$ או בדיוק 12 אמות של 51 ס"מ. אורך החלק הצר של האומנות $468 = 246 + 222$ ס"מ שווה כמעט במדויק למרחק ביניהם **467.5** ס"מ כך שחלל המרכזי מרובע.

⁶⁴ תחתית השורה בכותל מערבי לפי מדידתנו נמצאת במפלס 727.04 מ' ותחתית השורה ליד שער הכפול במפלס 726.64 ובהמשך ליד שער משולש 726.37 מ' מעל פני הים. ישנה ירידה הדרגתית במפלס תחתית השורה.

⁶⁵ בשרטוט של וורן רוחב פרוזדור מערבי $436.9 = 14'4" = 436.9$ cm ופתח מערבי פנימי בולט לעומתו מערבה 9". לכן רוחב שלו $459.74 = 15'1" = 459.74$ cm. אבל מדידה שלנו על גבי תמונה בפנים בעזרת שטיח נתנה רוחב פרוזדור מערבי 421-420 ס"מ. אם נחליף בליטה 9" אצל וורן בערך מחושב 39.7 ס"מ (ראה הסבר בהמשך), נקבל את הסכום הנכון $459.7 = 420 + 39.7$ ס"מ.

מכאן נסיק שגבול מערבי של פרוזדור מערבי תואם במדויק את גבול מערבי של פתח מערבי חיצוני (נקודה c).
⁶⁶ כך משמע מתרביץ השקלים של ר' אליעזר הקליר

וורן לא נותן מקום יחסי של פתחים פנימיים לעומת פתחים חיצוניים. כדי לחשב בליטות פתחים פנימיים לעומת חיצוניים אנו צריכים נתון אחד. הנחנו שעודף 8 טפחים של רוחב פתח מרכזי פנימי לעומת חיצוני מתחלק בשווה, 34 ס"מ במזרח ו- 34 ס"מ במערב. מכאן מתקבלות יתר הבליטות כפי שמסומן בשרטוט. הבליטות הן סימטריות ביחס למרכז השער. בפרט, בליטת פתח מזרחי פנימי מזרחה לעומת פתח חיצוני היא 39.7 ס"מ. לפי וורן פרוזדור מזרחי בולט 28 ס"מ מזרחה לעומת פתח הפנימי. אם נחשב את רוחב השער מקצה מערבי של פתח החיצוני (נקודה c) עד קצה מזרחי של פרוזדור מזרחי (נקודה d) לפי מידות מתוכננות נקבל סכום

$$391+2 \times 399.5+2 \times 187+39.7+28=1631.7$$

בגבולות דיוק מדידת וורן של קטע אחרון, זהו 1632 ס"מ או 32 אמות של 51 ס"מ שהם 34 אמות של 48 ס"מ. שוב קיבלנו מופת של מידה משותפת של שתי אמות בסיסיות. המרחק בין מזוזה מזרחית של שער הכפול עד נקודה d אז שוה

$$65.28+0.48+16.32=(136+1+34) \times 0.48=171 \times 0.48 \text{ m}$$

מספר שלם של אמות של 48 ס"מ. אם נחשיב אמצע קטע cd בתור אמצע שער המשולש אז מרחק בין מרכז שער הכפול למרכז שער המשולש יהיה לא 79.58 מ' אלא 79.96 מ' לעומת מרחק מתוכנן של 80 מ' בין מרכזי שערי חולדה פנימיים. נציין עוד שגבול מערבי של פתח המערבי (נקודה a1) לפי חשבוננו מרוחקת 8.3 ס"מ מנקודה a. מתברר שנקודה a1 מכוונת כנגד חריץ ראשון בגילוף האבן. יתכן שהדבר נעשה בכוונה ויש כאן ראייה נוספת לנכונות התוכנית אשר הצענו.

כעת נדון באורך שער הכפול ושער המשולש. לפי [תוכנית של Vogue](#)⁶⁷ אורך שער הכפול מצד חיצוני של כותל הדרומי עד קצה צפוני של פרוזדור מקורי הוא כ- 58.5 מ' או כ- 115 אמות של 51 ס"מ שהם 58.65 מ'. לפי מדידות של וורן⁶⁸ אורך שער משולש מצד חיצוני של כותל דרומי עד קצה פרוזדור מקורי 192 רגל או 58.52 מ', כמעט מדויק 115 אמות של 51 ס"מ. לפי חשבוננו מרחק בין פינה דרום מערבית של הר הבית המורחב במפלס של כ- 727 מ' מעל פני הים⁶⁹ לבין גבול דרומי של הר הבית המקודש כ- 84.20 מ' או כ- 165 אמות של 51 ס"מ. מאחר וכותל דרומי לא מכוון בדיוק 10.55 מעלות צפונה מן המזרח בהתאם לכותל מערבי (בקטע מרכזי שלו) אלא בממוצע 10.1 מעלות, המרחק בין כותל דרומי חיצוני לגבול דרומי פנימי גדל במקצת בכיוון מזרחה. באופן תיאורטי המרחק בין קצה צפוני של שער הכפול וכן קצה צפוני של שער משולש לגבול דרומי של הר הבית היה אמור להיות 50 אמה. נציין שמרחק בין חזית הצפונית של בניין אורות שלמה לבין גבול דרומי פנימי של הר הבית הוא גם כן בערך 50 אמה. על כן, נראה שיש כאן תכנון אחיד של אורך מבנים תת קרקעיים אשר הובילו מדרום אל הר הבית המקודש.

נציג כאן קשר הגיוני בין מקום שערי חולדה פנימיים לבין מקום המקדש. מרכז שער חולדה מערבי מכוון כנגד מרכז קדש הקדשים ואילו שער חולדה המזרחי מכוון כנגד צדו המזרחי של שער גיקנור. יותר מדויק, קו היוצא ממרכז שער חולדה מערבי במקביל לגבול מערבי של הר הבית המקודש עובר 78 ס"מ מערבה ממרכז ק"ק וקו היוצא ממרכז שער חולדה המזרחי במקביל לגבול המערבי עובר 94 ס"מ מזרחה ממרכז פתח שער גיקנור בצידו המזרחי של עובי כותל העזרה. התאמות הנ"ל מסומנות בשרטוט [הר הבית ממוחשב](#).

M. de Vogüé, Le Temple de Jérusalem, Pl.XXXI ⁶⁷

Plans, Elevations, Sections, Pl. XXV ⁶⁸

ישנה נטייה של כותל דרומי פנימה כ- 4 ס"מ למטר גובה ⁶⁹

בהקשר לשער חולדה נתייחס לשאלת מקומה של סנהדרין כאשר גלתה לחנויות. כתוב בע"ז ה' ע"ב "מ' שנה עד לא הרב הבית גלתה סנהדרין וישבה לה בחנות" ופרש"י שם "בחנות. מקום בהר הבית וחנות שמו". השערה שלנו שסנהדרין ישבה על פתח יציאה משער המשולש (ראה **מפה**). אם סנהדרין ישבה בקשת של 71 אמה של 48 ס"מ אז קוטר העיגול 21.7 מ'. המרחק בין קצה צפוני של פרוזדור של שער משולש לגבול דרומי של הר הבית המקודש 26.52 מ'. עובי כותל דרומי של הר הבית לפי הצעתנו 9 אמות של 51 ס"מ או 4.59. הסכום $26.29=21.7+4.59$ קטן ממרחק הנ"ל. יש שם בור מס' 11 (מספור וורן) בצורת אות E. מתברר שגבול צפוני של הבור גובל ממש בכותל דרומי של הר הבית המקודש. דבר זה מאשר את החשבון שלנו. גבול מזרחי של הבור (של חלל הצפוני שלו) נמצא בדיוק כנגד מזוזה מזרחית של שער חולדה מזרחי (לפי חשבון שלי). העמדנו את חצי גורן של סנהדרין כך שקצה צפוני שלו מתחיל במזוזה מערבית דרומית של שער כניסה להר הבית המקודש. כיוונו את קוטר הקשת בניצב לכותל דרומי של הר הבית. אנו רואים **במפה** שגורן מתאימה יפה לרוחב הבור ויושבת כולה עליו. כמו שסנהדרין בלשכת הגזית ישבה על בור מים (מס' 34) כפי שכתבנו בפרק 10.3 לעיל כך סנהדרין בחנויות ישבה על המים. חברנו **במפה** בקו סגול את אמצע קשת סנהדרין אשר בצפון אם זאת שבדרום. מתברר שקו זה מכוון בדיוק 10 מעלות מערבה מן הצפון בניצב לכותל הדרומי חיצוני של הר הבית. כלומר, סנהדרין גלתה בדיוק דרומה. אולי דבר זה הביא לשיבוש גרסת המשנה במידות פ"ה מ"ד כאילו לשכת הגזית נמצאת בדרום.

הדעה המקובלת בין ארכיאולוגים היא שכותל מערבי ודרומי וכן חלק דרומי וצפוני של כותל מזרחי נבנו ע"י הורדוס. לכן שער הכפול ושער המשולש במקור נבנו גם ע"י הורדוס. מכאן שבניה הפחותה באיכותה שאנו רואים כיום נעשתה אחרי חורבן בית שני ע"י רומים או ביזנטיים או מוסלמים. ואז יש לומר שהבונים שיחזרו במדויק את התוכנית הקדומה. אבל לפי פדר"א ומדרש שיר השירים שהבאנו לעיל, שער חולדה אשר לא הרב נבנה ע"י שלמה. על כן בניה מונומנטלית בתוך שער הכפול ושורה כפולה אשר בין שער הכפול ושער המשולש יש ליחסה לשלמה ולא להורדוס. ואז יתכן שבניה באיכות פחותה בתוך שער משולש ובתוך אורות שלמה היא בניה יהודית בתחילת בית שני כאשר לא היו להם אמצעים רבים. והורדוס לא סתר בניה זאת אלא הוסיף פינה דרום מערבית של הר הבית המורחב משער ברקלי עד שער הכפול ובנה סטיו מלכותי בדרום הר הבית. וכן הרחיב אנטוניה בפינה צפון מערבית ובנה סטיו לאורך גבול מערבי וצפוני של הר הבית המורחב. אנחנו נדון בשאלה זאת ביתר שאת בפרק 16.2

15.2 שערים בכותל מערבי

בכותל מערבי השתמרו שני שערים מקוריים: שער ברקלי בדרום ושער וורן במרכז. ועוד השתמרו שתי קשתות: שרידי קשת רובינסון בדרום וקשת וילסון במרכז. במסכת מידות פ"א מ"ג מוזכר רק שער אחד במערב- שער קיפנוס. העמדנו אותו בגבול מערבי של הר הבית המקודש באופן סימטרי לשער שושן. התברר שגבול דרומי של השער מכוון כמעט במדויק כנגד גבול דרומי של קשת וילסון. יוסף בן ממתיהו בקדמוניות ספר ט"ו בתחילת פרק ה' כותב "בחלקים המערביים של החומה ניצבו ארבעה שערים: אחד שפניו אל ארמון המלך דרך העמק שבאמצע שנחצה לשם מעבר; שניים אל הפרבר והשער האחרון אל שאר העיר ונפרד (ממנה) על ידי מדרגות רבות (שירדו) למטה אל העמק וממנו שוב למעלה אל מעלה (העיר). ברור ששער אחרון היה על גבי קשת רובינסון. שער שפניו אל ארמון המלך וכו' היה על גבי קשת וילסון. אכן המשך דמיוני של קשת וילסון בניצב לכותל מערבי פוגע במגדל דוד שם היה ארמון המלך. במלחמות ו' ו' ב' (פסוק 325) יב"מ כותב שאחרי כבוש הר הבית, טיטוס עמד "בקצה המערב לחצר בית ה' החיצונה אשר שם נמצאו השערים הפונים אל לשכת הגזית (הקסיסטוס), בקרבת

הגשר המחבר את הר הבית לעיר העליונה, והגשר היה בתווך בין העריצים ובין הקיסר". תיאור זה מתאים במדויק למקום קשת וילסון. משמע שעל גבי קשת היו שערים ולא שער אחד. היום נמצאים שם שני שערי שלשלת. במסורת המוסלמית וכן בתפילת השערים אשר נמצאה בגניזה הקהירית, שערים אלו נקראו שער דוד ושער שלמה. רוחב שערים אלו (כולל מזוזות) 510 ס"מ כמו רוחב מתוכנן של שערי הר הבית. בפרק ד' של [מאמר על לשכת הגזית וקשת וילסון](#) הצענו שיחזור של שני השערים המקוריים אשר היו כמעט במדויק במקום השערים הנוכחים. בשרטוט בירוק מסומנים השערים המקוריים ובצהוב האומנות אשר מפרידות בין הפתחים הקיימים. במאמר הנ"ל הצגנו את המופת שקו המחבר אמצע כותל מזרחי של מגדל דוד עם מזוזה צפונית של שער מקורי צפוני (נקודה D3) מכוון בדיוק בזוית התיאורטית 10.552 מעלות של כותל מערבי.

את שני שערי הפרבר יש לזהות עם שער ברקלי ושער וורן. במסכת מידות שערים אלו לא נזכרים. אבל שער פרבר נזכר בדברי הימים א' כ"ו י"ח "לפרבר למערב ארבעה למסלה שנים לפרבר". ובגמרא תמיד כ"ז ע"א משמע שהיה שם שומר אחד ושומר שני ישב לידו. על כן, מדובר בשער פרבר אחד. הגמרא דורשת שם פרבר - כלפי בר, כלומר כלפי חוץ. ונראה שהכוונה לשער וורן דווקא, כי פתח יציאתו בכותל מערבי נמצא מחוץ - צפונה מחומה צפונית הראשונה של העיר⁷⁰. ומדוע שער זה לא מוזכר במסכת מידות? נראה לנו שהוא היה נכנס אל תחום הר הבית המקודש מתחת לקרקע ולא היה שער כנגדו בכותל מערבי פנימי. היום פתח השער בכותל מערבי חיצוני מוליך אל פרוזדור אופקי. פרוזדור זה בקצה מזרחי שלו חסום ע"י קיר במרחק של כ- 26.6 מ' מזרחה מצד חיצוני של כותל מערבי חיצוני⁷¹. מפתח השער נמצא במפלס 727.02 מ', כעשרה מטר מתחת למפלס הר הבית. יתכן שבהמשך היו מעלות או כבש אשר עלה מזרחה מתחת לכותל מערבי פנימי.

רוחב פתח שער וורן 460.5 ס"מ (מדידה עצמית). משקוף השער עשוי בצורת קשת. הקשת מתחילה בגובה 4.3 מ' מעל מפתח השער וקדקוד שלה נמצא בגובה 7.18 מ' מעל המפתח. יתכן שקשת זאת איננה מקורית וכן מזוזה הצפונית של השער. אבל מזוזה דרומית של השער היא מקורית. חלק תחתון שלה זוהי אבן הצפונית מתוך [ארבע אבנים ענקיות](#) בכותל מערבי. אורך אבנים אלו מצפון לדרום: 504 ס"מ, 1210 ס"מ, 199 ס"מ ו- 1350 ס"מ. בין אבן ראשונה לשניה יש מרווח סנטימטר אחד. על כן אורך ארבע אבנים מקצה לקצה 3264 ס"מ שהם 64 אמות של 51 ס"מ או 68 אמות של 48 ס"מ. בתוך אבן הצפונית נחצב פשפש. מידות מדויקות שלו: רוחב 80 על גובה 160 ס"מ, דהיינו 10 על 20 טפחים של אמת התורה של 48 ס"מ. אורך האבן הצפונית הוא 9 פעמים 56 ס"מ שהיא אמה של 7 טפחים של 8 ס"מ. מרחק בין גבול צפוני של פשפש לגבול צפוני של האבן 112 ס"מ או שתי אמות של 56 ס"מ. גובה האבן 320 ס"מ או 8 אמות של 5 טפחים של 8 ס"מ. יתכן שישנה משמעות גם למידות האורך של יתר האבנים⁷². על סמך מדידה של חברת מימד בשנת תשס"ו, כיוון שורת האבנים מקצה דרומי לקצה צפוני הוא 10.525 מעלות מערבה מן הצפון לעומת כיוון תיאורטי משוער 10.5522 מעלות. הפרש בין הזווית מתבטא בתזוזה של 1.5 ס"מ לאורך 32 מ'. הפרש זה נמצא בגבולות טעות המדידה של קצות השורה וטעות בקביעת צפון גיאוגרפי.

לכאורה אין קשר בין שער וורן לבין שערי הר הבית המקודש. והנה [בחלק ראשון של המאמר](#) (פרק 9.1 הערה 31) התברר שישנה התאמה מופלאה בין שער וורן לשער שושן. קו הניצב לכותל מערבי והעובר דרך מזוזה דרומית של שער וורן פוגע בצד חיצוני של מזוזה צפונית של שער שושן. לכן למרות ששער שושן לא התקיים, נתן לשחזור את מקומו על סמך שער וורן. על כן נראה לנו שארבע אבנים ענקיות אלו הונחו שם בכוונה: א) לשמר את גודל שתי אמות

⁷⁰ ראה מה שכתבנו בתחילת פרק ג' [במאמר על לשכת הגזית](#)

⁷¹ ראה [תמונת הפרוזדור](#)

⁷² 1350 ס"מ זהו שלשה קנים של 9 אמות של 50 ס"מ שהיא אמה בינונית של הר הבית, 199 ס"מ אמור היה להיות 200 ס"מ או 4 אמות בינוניות של 50 ס"מ. אבן זאת כנראה צומצמה בס"מ כדי לאזן את הרווח של ס"מ בין אבן ראשונה לשניה. אבן שניה 1210 היא יתרת החשבון. זהו 14 אמות של 50 ס"מ ו- 10 אמות של 51 ס"מ (אין בכך מופת חשבוני)

בסיסיות 48 ו- 51 ס"מ; ב) לשמר את כיוון כותל מערבי תיאורטי; ג) לשמר את מקום שער שושן המזרחי ודרכו את מרכז קדש הקדשים. יתכן שדווקא על קטע זה של כותל המערבי נאמר "א"ר אחא אין השכינה זזה מכותל מערבי שנאמר הנה זה עומד אחר כתלנו" (שמות רבה ב, ב).

כעת נדון בשער ברקלי. היום רואים בצד דרומי של עזרת נשים את החלק הצפוני של [משקוף מסיבי](#) של השער (הצילום משנת 2000). חלל השער סתום ע"י אבנים קטנות. מזוזה צפונית של השער נמצאת 155 ס"מ צפונה מקיר המבנה הצמוד לכותל מערבי (מדידה עצמית). המשך הפתח והמשקוף נראה [בתוך המבנה](#) (צילום מסוף 2013). צ'רלס וורן חפר בשנת 1869 בחזית של השער עד מפלס של סלע וגילה מפתן של השער ותעלת ניקוז תחתיו. [בלוח 32 של וורן](#) משורטטת חזית השער, חפיר ומבנים לידו. הסלע נמצא במפלס של 707.14 מ', כ- 21 מטר מתחת לריצוף של היום. מפתן השער נהרס. גובה משוער של פתח השער משורה אחת מעל תעלת הניקוז עד המשקוף 875 מ'. אם מוסיפים למטה שורה נוספת, מקבלים 979 ס"מ. רוחב הפתח כפי שמצוין בשרטוט 18 רגל ו- 10 אינץ' או 574 ס"מ. אבל בספרו Recovery of Jerusalem, p.112 וורן כותב שרוחב הפרוזדור העתיק 18 רגל ו- 8 אינץ' או 569 ס"מ ושגבול צפוני של הפתח זהה עם גבול צפוני של הפרוזדור. מאידך, בשרטוט הפתח מבפנים בלוח 31 של וורן, מסומן רוחב הפתח 19 רגל ו- 3 אינץ' או 587 ס"מ. רב זלמן קורן בספרו "ועשו לי מקדש" (ירושלים, תשס"ז) מסתמך על נתון 574 ס"מ דוקא וקובע גודל האמה 57.4 ס"מ לעניין גבולות הר הבית של 500 על 500 אמה ומידות מקדש ועזרות. יש לציין שבשרטוט של [Vincent](#) וכן [בשרטוט של Vogue](#) מסומנים מזוזות. לפי קני מידה שבשרטוט, רוחב השער 576 ס"מ ורוחב הפתח בין שתי המזוזות 510 ס"מ. רוחב הפרוזדור אשר בהמשך השער מזרחה לפי השרטוטים 624 ס"מ. לאחרונה התפרסמו ב- You Tube סרטי וידאו של חלל שער ברקלי מבפנים (מוסלמים קוראים לו Masjid al Buraq). בסרטים אלו רואים בבירור את [המזוזה הדרומית](#) של השער. בעזרת השטייה נתן גם למדוד את רוחב המזוזה ורוחב הקשת. התברר שרוחב השטיחים 120 ס"מ ורוחב הקווים באמצע 60 ס"מ. מתוך זה נתן לחשב רוחב המזוזה כ- 30 ס"מ ורוחב הקשת מגבול דרומי של השער עד אמצע אבן הראשה של הקשת השטוחה 270 ס"מ. בצילום אחר רואים [מזוזה צפונית](#). מזוזה זאת נראית הרוסה למטה עם אבנים גסות בולטות למעלה. בעזרת שטייה נתן לחשב את רוחב הרצפה בין קיר דרומי לקיר צפוני. הרוחב הוא כ- 570 ס"מ ותואם את הנתון בספרו של וורן. האורך של הקשת השטוחה בין קיר דרומי למזוזה צפונית 540 ס"מ. מידות אלו גם תואמות את אורך אבני הקשת השטוחה כפי שהם מסומנים [בשרטוט הפתח מבפנים](#). דהיינו רוחב אבן הראשה 10 אינץ' ושל שני אבנים מצדיה 4 רגל ו- 3 אינץ'. אנו רואים בשרטוט וכן בתמונה שאבן הראשה לא נמצאת באמצע הפתח אלא דרומה ממנו.

וורן בספרו כותב שגבול צפוני של פתח שער ברקלי אשר נראה בחוץ נמצא במישור אחד עם גבול צפוני של הפתח בפנים. הדבר תואם מדידות שלנו בעזרת התמונות ובעזרת קיר דרומי של מבנה אשר בנוי מעל מסגד בורק ואשר המשכו נראה בפנים. לדבר זה ישנה השלכה חשובה ביותר. לפי חשבוננו (ראה פרק 16.1 להלן נקודה ז') פינה דרום-מערבית של הר הבית המקודש היא 342.59/534.99. גבול צפוני של פתח שער ברקלי בחוץ היא נקודה [\(27\)](#) 302.48/530.56. הטל של הפינה על כותל מערבי בזווית תיאורטית של 10.5522 מעלות בתוספת סטית רשת לעומת צפון 0.0158 מעלות, הטל זה נמצא בדיוק 300 ס"מ דרומה מגבול צפוני של הפתח. פרוש הדבר [שמרכז אבן הראשה של הקשת השטוחה](#) נמצא בדיוק בהמשך גבול דרומי של הר הבית המקודש. לפי הסבר שלנו בפרק 14 נקודה זאת נקראת [כתף יבוסי מנגב](#).

לפי [שרטוט של Vogue](#) רוחב הפרוזדור בהמשך מבוא שער ברקלי מזרחה הוא- 624 ס"מ או 13 אמות של 48 ס"מ. מידה זאת תואמת מדידות שלנו בעזרת השטיח. [משקוף שער ברקלי](#) בחוץ בולט 107 ס"מ צפונה מגבול צפוני של הפתח (המדידה על גבי התמונה ביחס לפתח סתום של 155 ס"מ). המרחק בין גבול צפוני של המשקוף עד אמצע אבן הראשה הוא 407 ס"מ.

אם משקוף סימטרי ביחס לאמצע האבן אז אורכו 814 ס"מ. יתכן שארכו בפועל 816 ס"מ שהוא בו זמנית 16 אמות של 51 ס"מ ו- 17 אמות של 48 ס"מ.

גובה השער לכאורה לא תואם שום אמה. יתכן שגובה 875 ס"מ הוא 20x6/7x51, דהיינו 20 אמות של ששה טפחים כאשר אמת יחזקאל 51 ס"מ אשר נקראת "אמה וטפח" נחשבת לאמה של שבעה טפחים.

מכל הדברים האלו נראה שאין לסמוך על רוחב השער 574 בתור מקור לאמה של 57.4 ס"מ. לעומת זאת רוחב הפתח ביו המזוזות 510 ס"מ מאשר את אמת הארץ של 51 ס"מ והתאמה בין גבול דרומי של הר הבית המקודש עם אמצע אבן הראשה מאשרת את כל החשבון שלנו לגבי גבולות הר הבית המקודש. בהמשך אנו נדון בשאלה המסקרנת-מדוע מזוזה צפונית של השער הרוסה?

מה הקשר בין שער ברקלי להר הבית המקודש? [בלוח 31](#) של וורן משורטט פרוזדור השער⁷³. הפרוזדור נמשך מזרחה 25.70 מ' מכותל מערבי (צד חיצוני) ואז פונה דרומה. השערה שלנו ששער ברקלי במקורו נמשך מזרחה עד גבול מערבי פנימי של הר הבית כמו שמופיע בשרטוט ממוחשב כך שהכותל הדרומי של הפרוזדור התחבר לכותל דרומי של הר הבית המקודש. פרוזדור השער עבר בחלקו מתחת לעובי כותל הדרומי ויצא למעלה בתוך שטח הר הבית המקודש כמו פרוזדור של שער וורן לפי הבנתנו. אולי פסוק "שנים לפרבר" בדברי הימים מרמז על כך שהיו שני שערי פרבר בבית ראשון. הורדוס הוסיף רק את הפינה הדרום-מערבית של הר הבית המורחב בין שער ברקלי לשער הכפול ובנה לכל אורך כותל דרומי המורחב את הסטיו המלכותי. בעקבות הבניה, פרוזדור שער ברקלי הופנה דרומה אל הסטיו המלכותי והמשך שלו מזרחה נסתם. וגמרא במסכת תמיד אשר מפרשת את הפסוק "שנים לפרבר" בתור שני שומרים במקום אחד, מתארת את המציאות אחרי הרחבת הורדוס.

בפרק 15.1 לעיל הבאנו מדרש משיר השירים רבה: "הנה זה עומד אחר כתלנו- אחר כותל מערבי של בית המקדש. למה? שנשבע לו הקב"ה שאינו חרב לעולם ושער הכהן ושער חולדה לא חרבו לעולם עד שיחדשם הקב"ה". את שער החולדה כבר זיהינו בתור שער הכפול. מהו שער הכהן? ר' זלמן קורן בספרו "חצרות בית ה'" בעמ' 46-51 דן במיקומו של שער הכהן ומזכיר דעה של "עבודה תמה" (עמ' ט"ו) ששער זה נמצא במערב. הוא דוחה דעה זאת משום שאין קשר בין עבודת כהן לכותל מערבי. ובסוף הוא מזהה שער זה עם שער שושן. וקשה, הרי שער שושן חרב. ולא יתכן שהוא נמצא מתחת לקרקע כי מפתן השער לפי חשבון שהבאנו לעיל (תחילת פרק 15) צריך להימצא כ-4.5 מ' מעל גובה הקרקע שם בחוץ כיום. על כן נראה ששער הכהן היה בכותל מערבי דווקא כי הוא מוזכר במדרש בסמיכות לכותל מערבי. ובכותל זה השתמרו רק שני שערים- שער וורן ושער ברקלי. מתוכם שער ברקלי השתמר על שתי מזוזותיו ומשקוף ואילו בשער וורן משקוף בצורת קשת חצי עגולה כנראה לא מקורי. על כן נראה לזהות שער הכהן עם שער ברקלי⁷⁴.

מדוע דווקא שער זה השתמר וזכה לשם "כהן"? בפרק 14 לעיל הזכרנו את כתף היבוסו מנגב- נקודה ד' [במפת ירושלים](#). נקודה זאת נמצאת כאמור במרכז שער ברקלי בהמשך גבול

⁷³ מידות חושבו על סמך השרטוט וקני מידה בשרטוט.

⁷⁴ שער כהן מוזכר במקורות יהודיים מלפני כאלף שנה. ישנה מחלוקת בין חוקרים לגבי מקומו. יש שמוזהים אותו עם שער הכפול (א. ריינר "לשאלת שער הכהן ומקומו", תרביץ, נו (תשמ"ז) עמ' 290-279, דן בהט, "לזיהוי שערי הר הבית וכו'", קתדרה 106 עמ' 86-60), ויש מזהים אותו עם שער ברקלי (משה גיל "ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה", תל אביב, תשמ"ג, כרך א, עמ' 527-524). נביא כאן נימוק לבחירה שלנו. ב"תפילות השערים בירושלים" בערבית אשר מונה את שערי הר הבית נגד כיוון השעון, שער כהן מוזכר ראשון ואחריו שער כמסה (חמישה) אשר מזוהה עם שער הכפול או עם שער משולש. שער אחרון ברשימה הוא שער שלמה. אם שער הכהן הוא שער הכפול אז שער שלמה הוא שער ברקלי. אבל אבן עבד רבה (שנת 913) מונה שערי הר הבית: שער דוד (הוא שער שלשלת), שער שלמה, שער מחילה, שער מוחמ'ד (הוא שער נביא הוא שער הכפול). שער מחילה מוזכר גם במקורות ערבים ואין ספק שהוא שער ברקלי. לכן שער שלמה נמצא צפונית משער ברקלי. (לפי דעתנו הוא שער שלשלת הדרומי. וראה פרק ד' במאמר [על לשכת הגזית](#)).

דרומי של הר הבית המקודש ומאיך היא נמצאת בקו רוחב של מרכז כותל מזרחי של מגדל דוד. איזה זכות עמדה לשער זה לשרוד? כתוב בסוטה ט' ע"ב דרש ר' חנינה בר פפא מאי דכתיב רננו צדיקים בה' לישרים נאווה תהלה זה משה ודוד שלא שלטו שונאיהם במעשיהם. דוד דכתיב טבעו בארץ שעריה וכו'". ובמדרש איכה פ"ב, י"ב כתוב "טבעו בארץ שעריה- ר' הונא בשם ר' יוסי שערים חלקו כבוד לארון לפיכך לא שלט בהם אויב". על כן נראה שדרך שער ברקלי נכנס ארון הברית להר הבית. והוא נמצא מול מגדל דוד האמתי כפי שהוכחנו במאמר על [מגדל דוד](#). וארון היה מונח סמוך למגדל דוד⁷⁵ באהל יריעות. ומשם עלה להר הבית. וזכות דוד עמדה לשלמה בהכניסו את ארון להר הבית כפי שכתוב בכמה מדרשים⁷⁶. שער זה יחידי טבע בארץ כפשוטו, שהוא מכוסה ברוב גובהו באדמה, מה שאין כן לגבי שערי חולדה ושער וורן.

לכאורה מכאן נובע ששער ברקלי הוא מעשה ידי דוד ולא של שלמה. וכן דוד בנה כותל מערבי משער ברקלי צפונה. אבל יתכן שדוד רק תכנן את מקום השער ומקום כותל מערבי חיצוני של הר הבית. ובנה את מגדל דוד (ואותו בסיס סתום בגובה 20 מ') . ומדוע שער זה נקרא כהן? אין זה לשון כהונה אלא חשיבות, כמו "בני דוד כהנים היו" בש"ב ח' י"ח, כי דרכו נכנסו ארון ומשכן להר הבית. ועוד יתכן שדרכו היה נכנס כהן גדול להר הבית. וכבר הוכחנו במאמר על [חומות נחמיה](#) (פרק 3.3) שבית אלישיב כהן גדול היה בפניה צפון-מערבית של העיר ושער ברקלי קרוב ביותר לביתו משאר שערי הר הבית.

מדוע מזוזה צפונית של השער הרוסה? כתוב בשמות רבא פ"ח א' "הה"ד שאו שערים ראשיכם-שלמה אמר הפסוק הזה בשעה שהכניס הארון לבית קדשי הקדשים, עשה ארון של י' אמות. כיון שהגיע לפתח בית המקדש היה הפתח של י' אמות והארון של י' אמות ואין עשרה אמות יכולין להכנס בתוך י' אמות. ועוד שהיו טעונין בו. כיון שבא להכניסו לא היה יכול. עמד שלמה והיה מתבייש ולא היה יודע מה לעשות. התחיל להתפלל לפני הקב"ה. מה עשה שלמה ארז"ל הלך והביא ארונו של דוד (שהיה מונח בו אחרי מותו) (מתנות כהונה)) ואמר ה' אלקים אל תשב פני משיחך א"ר ברכיה בשם ר' חלבו באותה שעה חיה דוד וכו'". אולי מזוזה צפונית נבלעה בנס בתוך הכותל או התפרקה כדי לאפשר כניסת הארון? ומזוזה צפונית עכשווית היא שיחזור מאוחר?

מתוך הקבלה עם שער ברקלי נראה לנו להציע ששער וורן שימש לכניסה פרטית של מלך יהודה. כתוב במ"ב ט"ז י"ח על מעשיו של מלך אחז "ואת מיסך השבת אשר בנו בבית ואת מבוא המלך החיצונה הסב בית ה' מפני מלך אשור". לפי דעתנו [מבוא המלך](#) החיצונה הולכה מגן המלך באזור בריכת חזקיה לשער וורן. מבוא זה נקרא חיצונה כי היה מחוץ לחומה הצפונית של העיר. וכן שער וורן נקרא שער פרבר- כלפי חוץ. ופרוזדור השער אשר ממשיך פנימה נקרא מיסך השבת כי בהיותו מקורה, מותר היה לטלטל בו בשבת למרות שהיה מחוץ לתחום העיר. ואחז הסב את מבוא המלך והמשיכו פנימה מן החומה הצפונית של העיר מפני מלך אשור.

15.3 שערים וסימנים בשאר הכתלים

בפרק 3.1 של המאמר על [חומות נחמיה](#) חישבנו את מקום שער הצפוני טדי (נקודה 5 בחומות נחמיה) בגבול צפוני של הרחבה העליונה. כתבתו שם על כך שצ'רלס וורן זיהה בו את [שער טדי](#). במקום זה יש חתך בסלע ובו פוגע המשך בור מס' 1. כיום עומד שם שער מרכזי צפוני של הרחבה העליונה עליו מוליך שביל משער החשוך.

⁷⁵ כי מגדל דוד הוא עיר דוד, וכתוב (ש"ב ו' י"ב) "וילך דוד ויעל את ארון הא-להים מבית עבד אדם עיר דוד בשמחה".
⁷⁶ ראה שבת ל' ע"א, ש"ר פ"ח א', מ"ר ט"ו י"ג

ממצא נוסף שהתחדש מאז כתיבת פרק ראשון של המאמר שייך לכותל מזרחי. בסוף שנת 1999 וואקף המוסלמי פתח יציאה מאורות שלמה שלמה צפונה (ראה [תמונה](#)). פרט לחזית הצפונית של שש קשתות של אורות שלמה, נתגלה שם בנין צמוד לכותל מזרחי של הר הבית. בנין זה מתחיל מחזית של הקשת המזרחית ביותר ונמשך צפונה לאורך כ- 20.5 מטר. משערים (דן בהט, מבט חדש על תולדות "אורות שלמה", קדמוניות לד ב) שזהו מבנה צלבני. קרקעית בנין זה נמצאת במפלס היציאה הצפונית מאורות שלמה בגובה של כ- 727.5 מ' מעל פני הים. בצד חיצוני של חומה מזרחית, במרחק של 0.40-1.30 מ' צפונה ממרכז עמוד מוחמ"ד ישנו שער קטן אותו חקר Clermont- Ganneu. מפתן שער זה נמצא בערך באותו גובה 727.5 מ'. מתוך חשבון מתברר ששער זה מוליך אל תוך מבנה "צלבני". אם מבנה זה והשער היו בשימוש בתקופה צלבנית, אז מפלס הר הבית לפני אורות שלמה באותו זמן היה כ- 727.5 מ'. במרחק 9.42 מ' צפונה ממרכז עמוד מוחמ"ד נמצא [מרווח](#) בין שני אבנים קדומות של הכותל במפלס 727-728 מ' (זאת שורה עליונה שהשתמרה שם כנראה מתקופת בית ראשון). רוחב המרווח הוא כ- 20 ס"מ והוא סתום ע"י אבן קטנה. ⁷⁷Mantell אשר דווח על חפירות השער הנ"ל, מתאר את המרווח מצד פנימי של כותל מזרחי ומשער שזהו [פתח ניקוז](#). באותו מקום כותל מזרחי מצד פנימי גם בולט פנימה 57 ס"מ. **לפי חשבון שלנו פתח זה מכווון בדיוק אל פינה דרום-מזרחית פנימית של הר הבית המקודש של 500 על 500 אמה** לפי חשבון בית ראשון (כיוון הציר 6.2 מעלות צפונה מן המזרח). מסתבר איפה, שפינה דרום-מזרחית של הר הבית הקדום היתה במפלס של כ- 727 מ' מעל פני הים. מאידך, מפתן שער שושן לפי חשבוננו היה בגובה 733.83 מ' ומפלס הר הבית לפני שער חולדה מערבי היה בגובה 737.14 מ'. גובה סלע טבעי לפני שער חולדה מזרחי (צפונית ליציאה משער משולש) כ- 734 מ' (נתונים של וורן). על כן, מפלס הר הבית היה יורד משער חולדה מזרחי בכיוון מזרח לפחות 7 מטר ושוב עולה משם בכיוון צפון אל שער שושן. מי גשמים היו מתנקזים בפינה דרום-מזרחית של הר הבית ויוצאים דרך מרווח אשר תיארונו.

16. הר הבית המורחב

בפרק זה נדון במידות הר הבית המורחב ובמשמעות שלהם. מדידת קואורדינטות של נקודות שונות בכתלים של הר הבית ומקצת נקודות פנימיות נעשה בניסן תשס"א ע"י מודדי שומרון. בשנת תשס"ו נעשו מדידות של חברת מימד במנהרות הכותל. קיימת אי התאמה של כ- 8 ס"מ בין מדידות ראשונות לשניות במנהרות הכותל, בפרט בשער וורן. במדידות אלו (נקודות 18-25 להלן) סמכנו על תוצאות של חברת מימד. יש לציין שקואורדינטות של נקודות שונות בכתלים תלויות בגובה של הנקודה כי כתלים של הר הבית נוטים פנימה בשיעורים שונים במקומות שונים. לכן אורך הכתלים וכיוון תלויים בגובה בו נמדדו. כל המדידות תורגמו לרשת ישראל החדשה. אנו מציגים רק את מטרים וסנטימטרים. לקו רוחב יש להוסיף 631000, לקו אורך 222000. קואורדינטות מתייחסות לגובה פני הים. לכן בחישוב אורך הכתלים בגובה של כ- 730 מ' מעל פני הים יש להכפיל את המרחק בין שתי נקודות ציון במספר 1.000114. עוד יש לציין שצפון הרשת במרכזי כפת הסלע פונה 0.01585 מעלות מזרחה מן הצפון הגיאוגרפי. לכן כדי לקבל כיוון של כתלים ביחס לצפון גיאוגרפי יש להוסיף 0.01585 מעלות לתוצאה המתקבלת על סמך קואורדינטות של הרשת.

16.1 קואורדינטות של הנקודות בהר הבית

⁷⁷ PEQS 1882, pp.169-70

להלן מקצת התוצאות רוחב/אורך, גובה:

- 1) פינה דרום-מזרחית של הר הבית 593.33/493.505, 717.60, 7 שורות או כ- 7.9 מ' מתחת לשורה כפולה (מספר 7.9 מתקבל מנתוני וורן של גובה נדבכי אבן)
- 2) תפר בכותל מזרחי 589.32/525.51, 716.62 בגובה קרקע. תפר אנכי ממש
- 3) מתחת למרכז עמוד מוחמד 583.92/570.66, 728.11
- 4) קצה דרומי של אבן קדומה 583.42/575.14, 728.3 כנגד פינה דרום-מזרחית של הר הבית המקודש
- 4א) נקודת מדידה נוספת 579.80/618.86, 729.4
- 5) 0.18 מ' צפונה ממרכז שער שושן 567.90/725.79, 730.8, 1.5 מ' מעל קרקע.
- 6) בליטת כותל 563.73/767.88, 730.10 (מגדל מאה)
- 7) כניסת כותל 563.06/767.82, 730.1
- 8) כותל מזרחי בגבול דרומי של שער הרחמים 559.74/801.39, 731.99, כ- 1.5 מעל קרקע
- 9) בליטה דרומית של שער הרחמים 561.82/801.57, 731.76, כ- 1.5 מ' מעל קרקע
- 10) בליטה צפונית של שער הרחמים 560.11/818.21, 732.18, כ- 1.3 מעל קרקע
- 11) כותל מזרחי בגבול צפוני של שער הרחמים 558.19/818.00
- 12) כותל מזרחי בקצה צפוני של אבנים בולטות 555.66/838.89, גובה 732.23, כ- 0.9 מעל קרקע
- 13) גבול צפוני של אבן ענקית 552.10/869.10, גובה קרקע 734.18⁷⁸
- 14) כותל מזרחי בקצה דרומי של מגדל פינתי 545.17/930.91, 736.09
- 15) בליטה דרומית של המגדל 547.41/931.31, 734.17 גובה קרקע
- 16) פינה צפון מזרחית של הר הבית בקצה צפוני של המגדל 544.82/956.44, 732.81 גובה קרקע
- 17) פינה צפון-מערבית של הר הבית על סמך מפת צילום אוויר⁷⁹ 229.02/923.02, 741.35
- 18) פינה דרום-מערבית של אנטוניה (משוערת) 240.47/849.65, 730.7
- 19) גבול צפוני של "תעלת יסוד" 250.55/810.86, גובה ריצפה 729.80
- 20) גבול דרומי של "תעלת יסוד" 251.44/806.06
- 21) מזוזה צפונית של שער וורן 275.18/678.28
- 22) מזוזה דרומית של שער וורן 276.01/673.75, גובה תחתית שורת היסוד 727.04
- 23) קצה דרומי של אבן באורך 13.50 מ', 281.98/641.67, 727.04
- 24) תחתית קשת וילסון, קצה צפוני 284.00/630.93
- 25) תחתית קשת וילסון, קצה דרומי 286.65/616.52, 729.16
- 26) פינה צפונית של רחבת הכותל תחתית שורה תחתונה 292.11/585.97, 728.07
- 27) מזוזה צפונית של שער ברקלי בגובה המשקוף 302.48/530.56, 731.28
- 28) קצה צפוני של קשת רובינסון 313.22/471.24, 727.15, שורה אחת מתחת לקשת
- 29) קצה דרומי של קשת רובינסון 315.95/456.39
- 30) פינה דרום-מערבית של הר הבית 318.14/444.52, גובה 720.32, 4 שורות מעל ריצוף
- 31) מזוזה מזרחית של שער הכפול 429.66/465.26, 726.64, תחתית שורה כפולה
- 32) מזוזה מערבית של פתח מערבי של שער המשולש 494.40/476.70, 726.37, תחתית שורה כפולה
- 33) מזוזה מזרחית של פתח מערבי 498.24/477.37
- 34) מזוזה מערבית של פתח אמצעי 500.07/477.69

⁷⁸ נקודה 13 חושבה על סמך כיוון מתחנה בהר הזיתים וכיוון משוער של כותל מנקודה 12. מתוך מפת צילום אוויר וכיוון הכותל שם נראה שנקודה 13 נמצאת 20 ס"מ צפונה יותר. גבול דרומי של האבן נמצא 5.8 מ' דרומה מגבול צפוני.

⁷⁹ פינה דרום מערבית בנוי מגדל מוסלמי. פינה 17 חושבה על סמך המשך חתך הסלע בטווח 24-70 מ' מזרחית לפינה וחתך הסלע דרומית לפינה.

- [\(35\) מזוזה מזרחית של פתח אמצעי 504.00/478.38](#)
[\(36\) מזוזה מערבית של פתח מזרחי 505.83/478.70](#)
[\(37\) מזוזה מזרחית של פתח מזרחי 509.76/479.39](#)
[\(38\) פינה דרום-מזרחית 593.33/493.505](#)

מרכז ק"ק **379.573/705.859** גובה 745.05, קואורדינטות מחושבות לפי נקודה (22) על סמך כללים הבאים:

(א) הר הבית המקודש 500 על 500 אמה כאשר גבול דרומי ומזרחי נמדדים באמת אדם של 48 ס"מ וגבול צפוני ומערבי באמת עולם של 52 ס"מ.

(ב) פינה דרום-מערבי ופינה צפון מזרחית ישרות.

(ג) גבול מזרחי פונה 5.971 מעלות מזרחה מן הצפון הגיאוגרפי ככיון זריחת השמש בירושלים 13 יום אחרי התקופה. מכאן ומהנחות (א) ו-(ב) מקבלים שגבול מערבי פונה 10.5522 מערבה מן הצפון. זוויות ביחס לרשת ב- 0.01585 מעלות גדולות יותר.

(ד) **גבול מערבי מרוחק 40 מ' או 100 אמות של 5 טפחים של אדם מנקודה (22).**

(ה) עזרה נמדדת באמות של 51 ס"מ.

(ו) מגבול מזרחי של עזרה נמצא 213 אמות של 51 ס"מ מערבה מגבול מזרחי של הר הבית.

(ז) גבול צפוני של עזרה נמצא 115 אמות דרומה מגבול צפוני של הר הבית.

(ח) עזרה ומקדש פונים 5.971 מעלות צפונה מן המזרח.

(ט) עובי כותל מזרחי 9 אמות של 51 ס"מ מגבול מזרחי של הר הבית המקודש והחוצה.

(י) **קו המחבר נקודה (22) עם מזוזה צפונית היצונית של שער שושן ניצב לגבול מערבי של הר הבית.**

(ד-ו) מקשרות את מרכז ק"ק עם נקודה (22).

לגבי כלל (ד) לעיל יש לנו ספק שמא מרחק 40 מ' נמדד לא מנקודה (22) במפלס 727 מ' אלא מכותל מערבי במפלס הר הבית של 737 מ'. מאחר ורובדים של כותל נכנסים פנימה 2 ס"מ לכל מטר גובה, אז **גבול מערבי פנימי יהיה מרוחק 40.2 מ' מנקודה (22)**. דרך אחרת להסביר את ההפרש של 40.2 מ': עובי כותל מערבי היצוני 4.50 מ' ונוסף עליו תחום עיבור 70 אמות הארץ 35.7 מ'. כתוצאה מכך מרכז ק"ק יזוז ל- **379.77/705.89**.

איך קואורדינטות של מרכז ק"ק לעיל תואמות את הנתונים? מרחק בין מרכז ק"ק לנקודה (5) הוא 189.40 מ' במקום ערך תיאורטי של 371 אמות שהוא 189.21 מ'- אי התאמה של 19 ס"מ. במקרה שני של מרכז ק"ק **379.77/705.89**, המרחק בינו לבין נקודה 5 הוא **189.20 מ'**, בדיוק 371 אמות של 51 ס"מ. יש לציין שכותל מזרחי אשר נמדד שם נבנה ע"י מוסלמים כהמשך לכותל מזרחי מקורי אשר נמצא מתחת לפני קרקע. שיפוע שלו פנימה כ- 1 ס"מ למטר גובה. שיפוע של כותל מזרחי מקורי בפינה דרום-מזרחית כ- 3 ס"מ פנימה. מפתן שער שושן אמור להיות במפלס 733.8 מ'. אם כותל מקורי מתחת לנקודה (5) נמצא בגובה 727 מ' ושיפוע שלו היה

3 ס"מ אז המשכו בגובה 733.8 מ' יהיה 17 ס"מ פנימה מנקודה 5), כלומר אי התאמה תהיה רק 2 ס"מ. ועוד יתכן שהגובה הקובע לחישוב עובי הכותל הוא לא מפתן שער שושן אלא מפלס כללי של הר הבית כ- 737 מ' מעל פני הים. בכותל מזרחי ליד שער רחמים השתמרו רק שתי שורות מעל קרקע דרומה משער הרחמים (לאורך כ- 15 מ') ושורה אחת צפונה ממנו. נקודה 8) נמצאת 189.15 מ' מזרחה ממרכז ק"ק הראשון ונקודה 11) נמצאת 189.31 מ' מזרחה. ממוצע 189.23. נקודה 11) נמצאת 92.92 מ' צפונה מציר בית המקדש. מרחק תיאורטי מציר הבית לגבול צפוני של הר הבית $365/2=135/2+115$ אמות של 51 ס"מ או 93.075 מ'. יש כאן אי התאמה של 16 ס"מ. יש לציין שנקודה 11) לא נמדדה אלא חושבה ע"י נקודה 10) ע"י מרחק ממנה וכיוון מבנה השער. יתכן שמבנה בליטת השער לא תואם לגמרי את מידות הקשת הקדומה אשר נמצאת תחתיו ואת מידות מגדל חננאל שהיה במקום הזה. ועוד נציין שאם נערוך חשבון לפי כיוון כותל מערבי בקטע של אבנים ענקיות כפי שנמדד בפועל 10.541 מעלות ביחס לרשת, אז נקודה 11) תמצא 93.04 מ' צפונה ממרכז שער שושן, אי תאמה של 3.5 ס"מ בלבד. אנו נחזור לשאלת התאמה בין נקודות מדידה בכותל מזרחי לתוכנית תיאורטית של הר הבית בפרק 16.3.

להלן קואורדינטות של פינות הר הבית 500 על 500 אמה ומרכזי השערים מחושבים על סמך מרכז ק"ק **379.573/705.859**.

- א) מרכז שער שושן 563.165/725.11
- ב) פינה צפון-מזרחית 553.46/817.67
- ג) מרכז שער דגים 447.13/806.52
- ד) מרכז שער טדי 367.57/798.18
- ה) פנה צפון-מערבית 294.91/790.56
- ו) מרכז שער קיפונוס 325.52/626.48
- ז) פינה דרום-מערבית 342.59/534.99
- ח) מרכז שער חולדה מערבי 408.37/547.27
- ט) מרכז שער חולדה מזרחי 487.00/561.94
- י) פינה דרום-מזרחית 578.49/579.01
- יא) מרכז שער הפינה 571.51/645.55

ציינו לעיל שרבדים של כתלים של הר הבית נכנסים פנימה עם הגובה. כניסה זאת אינה אחידה בכל הכתלים ובכל מקום בכותל. כניסת רבדים בכותל מערבי בחלק מרכזי כ- 2.5 ס"מ למטר גובה, באותו כותל בחלק דרומי 2.85 ס"מ למטר, בכותל דרומי בצד מערבי 3.9 ס"מ למטר, בצד מזרחי שלו כ- 3.0 ס"מ למטר, בכותל מזרחי בצד דרומי 3 ס"מ למטר. בגבול צפוני אין כותל אלא בריכת ישראל בצד מזרחי וחתך סלע בצד מערבי.

אורך כותל מזרחי מנקודה 1) לנקודה 16) **465.47** מ' וכיוון **5.97** מעלות מערבה מן הצפון הגיאוגרפי. אבל אם מעלים נקודה 1) לגובה 732.81 מ' כמו נקודה 16) אז קואורדינטות שלה יהיו 592.8/493.90. ואז אורך הכותל יהיה **465.03** מטר והכיוון **5.91** מעלות מערבה מצפון גיאוגרפי. נקודה 16) נמצאת בקצה צפוני של מגדל הבולט. כיוון מנקודה 1) (מתוקנת לגובה נקודה 16) אל נקודה 14) בכותל מזרחי בדרום המגדל הוא **6.20** מעלות מערבה מן הצפון. כיוון של כותל מזרחי אינו אחיד. מנקודה 1) עד 2) הכיוון בגובה אחיד 7.18 מעלות, מנקודה 2) ל- 3) בגובה אחיד 6.37 מעלות, מ- 2) ל- 4) 6.37 מעלות. מ- 4) ל- 5) 5.84 מעלות. אבל נקודת מדידה נוספת 4 מראה שכיוון הכותל מ- 4) ל- 5) איננו אחיד. מנקודה 4 עד 4א הכיוון 4.73 מעלות ומ- 4א עד 5 הכיוון 6.35 מעלות. למעשה נקודה 4א חורגת 85 ס"מ מקו ישר 4-5. אנו נדון על כך בהמשך. מנקודה 5) עד 6) (בליטת מגדל מאה) 5.64 מעלות ומ- 5) עד 7) (צד פנימי של בליטה) 6.55 מעלות. מנקודה 7) עד 8) 5.63 מעלות ומ- 7) עד 11) 5.53

מעלות. (מנקודה 11) עד נקודה 14) זוית 6.56 מעלות ומ- 11) עד 15) 5.42 מעלות. למרות שקטעים שונים מכוונים בזויות שונות, הזוית מנקודה 4) כנגד פינה דרום-מזרחית של הר הבית המקודש עד נקודה 8) שהיא נקודה צפונית ביותר לפני שער הרחמים שזה 5.96 מעלות. אם נעלה את נקודה 4) לגובה של נקודה 8) ונזיז אותה מערבה לפי סטייה משוערת של 3 ס"מ למטר גובה, נקבל זוית 5.93 מעלות. נזכיר שכיוון תיאורטי של גבול מזרחי של הר הבית הוא 5.971 מעלות. גם כיוון מקצה דרומי של כותל מזרחי (נקודה 1) עד קצה צפוני (נקודה 16) שחשבנו לעיל קרוב מאד לכיוון התיאורטי. בהמשך נדון במשמעות של שינוי כיוונים בכותל המזרחי.

אורך כותל דרומי מנקודה 30) עד 1) 279.5 מ' וכיוון 10.08 מעלות צפונה ממזרח גיאוגרפי. אורך בגובה אחיד של נקודה 30) 279.43 מ' וכיוון 10.095 מעלות. בכותל דרומי אין בליטות ומגדלים כמו בכותל מזרחי אבל כיוונו גם כן איננו אחיד. מנקודה 30) עד 31) כיוון 10.52 מעלות ובגובה אחיד של נקודה 31) 10.40 מעלות. מנקודה 31) עד תחילת שער המשולש 32) 10.037 מעלות. מסוף שער המשולש 37) עד 38) 9.57 מעלות. הכיוון בגובה אחיד של נקודה 37) 9.75 מעלות. בכותל דרומי ישנה סטייה ברורה מזוית תאורטית של 10.55 מעלות של קו הניצב לכותל מערבי. אנו נדון על כך בפרק 16.3.

אורך גבול מערבי מנקודה 30) עד 17) 486.73 מ' וכיוון 10.535 מעלות מערבה מן הצפון הגיאוגרפי. אם נעלה נקודה 30) לגובה 737 מ' של הר הבית אז היא תזוז (בהנחה של נטיית כותל דרומי 3.9 ס"מ למטר גובה ושל מערבי 2.85 ס"מ למטר) 65 ס"מ צפונה ו- 48 ס"מ מזרחה ואורך הגבול המערבי יהיה 486.18 מ' וכיוון 10.60 מעלות. כיוונו של כותל מערבי יותר אחיד מדרומי וממזרחי. מנקודה 30) עד 27) כיוון 10.30 מעלות ובגובה אחיד של נקודה 27) הכיוון 10.51 מעלות (אנו לא מחשבים כיוון מ- 30) ל- 29) ול- 28) כי נקודות אלו חושבו על סמך כיוון מתחנת מדידה ועל סמך כיוון משוער של הכותל). הכיוון מ- 27) ל- 25) 10.42 מעלות ובגובה אחיד של נק' 25) 10.39 מעלות⁸⁰. הכיוון מ- 27) ל- 26) 10.58 מעלות ובגובה אחיד 10.51 מעלות. הכיוון מ- 26) ל- 25) הכיוון 10.16 מעלות. מ- 25) ל- 23) כיוון 10.50 מעלות ובגובה אחיד של נקודה 23) 10.39 מעלות. מנקודה 23) ל- 22) (קטע של ארבע אבנים ענקיות) 10.53 מעלות. מ- 22) עד 19) 10.63 מעלות ובגובה אחיד 10.65 מעלות. נקודה 18) בולטת כ- 2.5 מ' מערבה מקו הכותל ונקודה 17) לא נמדדה במדויק.

אורך גבול צפוני מנקודה 16) ל- 17) 317.56 מ' וכיוונו 6.02 מעלות דרומה מן המערב. אין אצלנו נתונים כדי לחשב כיוון הגבול בגובה אחיד.

16.2 מי בנה את הר הבית המורחב?

16.2.1 ראיות שהורדוס בנה את הר הבית המורחב

היום מקובל על חוקרים רבים שהורדוס בנה את כותל מערבי כולו, את כותל דרומי כולו ואת כותל מזרחי מן התפר (נקודה 2 לעיל) דרומה ומן נקודה 12 וצפונה. סברה זאת מבוססת על צורה אחידה של אבני כותל מערבי בעלות סיתות שוליים ובליטת אבן שטוחה ולא גדולה. צורה זאת אופיינית גם לכותל דרומי וקטעים שהזכרנו בכותל מזרחי. סברה זאת כל כך השתרשה אצל ארכיאולוגים עד שלצורת סיתות זאת קוראים "סיתות הרודיאני", למרות שצורת סיתות זאת נמצאת במבנים כמו ארמונו של אחאב בשומרון.

⁸⁰ נקודה 26 בקצה צפוני של רחבת כיפת הסלע בולטת כ- 15 ס"מ מערבה מקו ישר בין נקודות 27 ו- 25. דבר זה מגדיל את זוית בין 27 ל- 26 ומקטין בין 26 ל- 25. יתכן שבקטע הכותל שבין שער ברקלי לקשת וילסון נוצרה "בטן" בגלל לחץ אדמה מצד הר הבית והשפעת רעידות אדמה. לעומת זאת נקודה 25 נתמכת ע"י קשת וילסון ונקודה 27 נתמכת ע"י קיר תמך הניצב לכותל מערבי מול שער ברקלי. לכן נקודות אלו לא זזו מערבה.

סימוכין לסברה זאת נמצאים בספרים של יוסף בן מתתיהו. במלחמות א' כ"א א' הוא כותב "בשנת חמש עשרה למלכו חדש הורדוס את בנין היכל ה' והרחיב את החצר מסביב לו פי שנים ובנה עליה חומה והוציא על הדבר הזה כסף רב לאין מספר ועשה את המלאכה בתפארת אשר אין ערוך אליה. ועל הדבר הזה יעידו אולמים (סטוים) הגדולים מסביב למקדש והמצודה אשר עליו מצפון כי את האולמים יסדו ובנו ידי הורדוס מחדש ואת המצודה הרחיב ופזר לדבר הון עצום עד אשר לא נפלה ביופייה מארמון מלכים וקרא לה בשם אנטוניה לכבוד אנטוניוס". שטח הר הבית המורחב המחושב לפי פינות 1, 16, 17, 30 לעיל הוא כ- 142000 מ"ר. שטח הר הבית המקודש לפי שיטתנו 240 כפול 260 מ' או 62400 מ"ר. יחס השטחים 2.27. אם נוסיף לשטח הר הבית המקודש את עובי הכתלים מזרחי, צפוני ודרומי 4.59 מ' (לפי שיטתנו כותל מערבי של הר הבית המקודש נכלל בשטח של 500 על 500 אמות) נקבל שטח 65754 מ"ר והיחס יקטן ל- 2.16. נזכיר שנקודה 16 היא בליטת מגדל בצפון-מזרחי. חיבור פינה דרום-מזרחית 1 עם פינה 16 מגדיל את השטח בכ- 500 מ"ר. אם נחליף קו 1-16 בקו אמתי 1_14_15_16 ונחשב את השטח בגובה ממוצע של הר הבית 737 מ' אז נקבל שטח 141037 מ"ר ועם בליטת שער רחמים 141070 מ"ר. ואז היחס יקטן ל- 2.145. ונתן לקרוא לו "פי שניים". ועוד יתכן שיוסף בן מתתיהו לא כלל שטח אנטוניה בתוך שטח החצר מסביב למקדש. אם אנטוניה תפסה 75 מ' מנקודה 18 ל- 17 וכ- 192 מ' מנקודה 17 מזרחה עד בריכת ישראל, אז שטח החצר שמדבר אליו יב"מ קטן ב- 14300 מ"ר ל- 126770, פי 2.03 משטח הר הבית המקודש 62400 מ"ר ללא כתלים.

ובמלחמות ה' ה' א' הוא כותב "כבר דברתי כי נוסד בית המקדש בראש גבעה בצורה ובראשונה נשא המישור אשר במרום הגבעה בקשי ההיכל והמזבח כי מכל עבריה היתה תלולה על פני התהום. המלך שלמה, הוא אשר בנה היכל, הקיף את חלק המזרח חומה והעלה על הסוללה אולם אחד. והיכל נשאר חשוף מיתר צדדיו. אולם בדורות הבאים אחרי שלמה הוסיף העם כל הימים להעלות עפר עד אשר התישר ראש הגבעה והתרחב. ואחרי כן פרצו בחומת הצפון והוסיפו כמדה אשר היה בה אחרי כן כדי להקים חומה מסביב לכל המקדש". ובהמשך (שם, ב') "וכל ארך האולמים מסביב היה כששה ריסיים⁸¹ יחז עם אולמי אנטוניה". ובקדמוניות ספר ט"ו, פסוק 401 הוא כותב על חומה אשר בנה שלמה סביב הגבעה "כל זה היתה החומה שהיקפה הגיע לארבעה ריסיים וכל צלע נמשכה לאורך ריסי". אם נתעלם מיחידת ריס או סטדה, נתן עדיין להסיק שהקף הר הבית אחרי ההרחבה גדל ביחס $1.5 = \frac{6}{4}$. הקף הר הבית המורחב בקו 1-16 או 17-30-1 בגובה אחיד של 737 מ' הוא 1547 מ'. הקף הר הבית המקודש פעמים 240+260 או 1000 מ'. יחס ההיקפים 1.547. אם נוסיף להר הבית המקודש עובי הכתלים במזרח, בדרום ובצפון, נקבל הקיף 1027.54 ויחס 1.505. לכן השערה שלנו שיב"מ קרא למידה של 500 אמה בהר הבית בשם סטדה שהיא מידת אורך בסיסת קרובה והיא מוכרת לקורא רומי. ואז הר הבית המקודש סטדה על סטדה הוא הר הבית 500 על 500 אמות כפי שכתוב במסכת מידות. והקף הר הבית המורחב קרוב ל- 3000 אמות הארץ שהם 1530 מ'. ואם נחשיב 9 אמות לאורך גבולות הר הבית בתור חומה ונמדד את היקף הר הבית באמצע עובי החומה אז נקבל 1529 מ', כמעט במדויק 6 פעמים 500 אמות הארץ⁸². אפשרות אחרת היא שבסוף ימי בית שני התייחסו לתחום שבין כותל מערבי חיצוני לכותל מערבי פנימי בתור מחנה לוויה דרבנן. ואסרו לשם כניסת של בעלי קרי וזבים ונידות. לכן היו קוראים לכל התחום בין כותל מזרחי חיצוני לכותל מערבי חיצוני בתור הר הבית של 500 אמה. רוחב הר הבית המורחב כנגד גבול צפוני של הר הבית המקודש 300 מ'. אם לתחום זה קוראים 500 אמות אז לאורך גבול דרומי ומזרחי של הר הבית המקודש של 240

⁸¹ במקור יווני בכל מקום לא כתוב ריס אלא סטדה שהיא מידה יוונית של 400 אמה
⁸² דבר זה מהוה חלק ממופת שכתבנו עליו במאמר [מסעות בני ישראל במדבר](#) במסע 50. דהיינו מרחק ממרכז המחנה בערבות מואב לעין עיטם לאורך ציר הבית בתוספת הקף הר הבית 3000 אמה שזה בדיוק 40 מיל.

מ' צריך לקרוא 400 אמות. לכן השתרש המושג של הר הבית המקודש של סטדה על סטדה (אנו נחזור לסוגיה זאת בפרק 22)

על כל פנים מידות הר הבית המורחב והמקודש תואמות את דברי יב"מ והוא מייחס את הרחבת הר הבית להורדוס.

גם שיחזור חומת נחמיה אשר עשינו במאמר [חומות נחמיה](#) (ראה [מפה צפונית](#)) מראה שחומה הצפונית של העיר התחברה אל שער הישנה שהוא שער קיפונוס פנימי. בפרט, כל חלק של הר הבית המורחב צפונית להר הבית המקודש וגם החלק המערבי צפונה לקשת וילסון היו מחוץ לירושלים הקדושה.

יש גם ראיות ארכיאולוגיות מוצקות לכך שכותל מערבי דרומית לשער ברקלי נבנה בתקופה מאוחרת. וורן בשנת 1868 ערך חפירות לאורך צד דרומי של כותל מערבי ומצא שם תעלת ניקוז הצובה בסלע⁸³ אשר שתי זרועותיה המזרחיות נחתכו ע"י הכותל. זרוע אחת נמצאת כ- 11 מ' צפונה ושניה כ- 45 צפונה מפניה דרום-מערבית של הר הבית. בשנת 2011 ע"י רשות העתיקות נעשו חפירות בתחתית כותל מערבי באזור קשת רובינסון. [בפרסום של רשות העתיקות](#) נאמר בין השאר: "בסלע הטבעי מצויים שרידים חצובים של מתקנים שונים, ובהם בורות מים, מקוואות טוהרה ומרתפים. אלה, השתייכו לשכונת בתי מגורים שהתקיימו במקום לפני שהמלך הורדוס החליט על הרחבת מתחם הר הבית". עוד נאמר שם: "התברר כי אחד ממקוואות הטהרה ממוקם בדיוק בתוואי הכותל המערבי. הבנאים מילאו את המקווה בעפר, הניחו על העפר שלוש אבנים שטוחות גדולות, ובנו את הנדבך הראשון של הכותל על גבי סתימה זו. ניפוי של העפר מתוך המקווה החתום העלה שלושה נרות חרס מן הטיפוס שרווח במאה ה-1 לספירה. בנוסף, הוצאו בניפוי שבעה-עשר מטבעות ברונזה הניתנות לזיהוי. דר' דונלד אריאל, אוצר המטבעות של רשות העתיקות, קבע כי המטבעות המאוחרים ביותר (ארבעה במספר) נטבעו בידי הנציב הרומי ולריוס גרטוס בשנה 17/18 לספירה. פירוש הדבר שקשת רובינסון, ואולי חלק ארוך יותר של הכותל המערבי, נבנו לאחר שנה זו – כלומר: לפחות 20 שנה אחרי פטירתו של הורדוס (שחלה - לפי הסברה הרווחת, ב- 4 לפני הספירה)⁸⁴."

16.2.2 ראיות נגד

כל ראיות הנ"ל סותרות לכאורה את מדרש שיר השירים "הנה זה עומד אחר כתלנו- אחר כותל מערבי של בית המקדש. למה? שנשבע לו הקב"ה שאינו חרב לעולם ושער הכהן ושער חולדה לא חרבו לעולם עד שיחדשם הקב"ה". האם שלמה המלך בשיר השירים מנבא על כך שקב"ה נשבע לכותל מערבי שעתידי לבנות הורדוס הרשע שאינו חרב לעולם וכן לשערים שהוא בנה? ועוד, גמרא בבבא בתרא ד' ע"א מתארת רק את בנין בית המקדש אשר בנה הורדוס אבל לא מזכירה בנין כתלים חיצוניים.

והנה צ'רלס וורן אשר חקר את כתלי הר הבית יותר מכל אדם אחר וחפר סביבם במקומות רבים עד היסוד, היה בדעה שכותל במערבי צפונה לשער ברקלי קדום לכותל מערבי דרומה מן השער⁸⁵. הראיה לכך היא שאבנים בחלק הדרומי של הכותל הן בעלות בליטות גסות מתחת לריצוף וחלקות מעל הריצוף ואילו בחלק הצפוני הן חלקות עד יסוד הכותל, אף מתחת לריצוף. לפי דעת וורן, פרוש הדבר שחלק הצפוני נבנה בזמן קדום כאשר עמק טרופיון היה עמוק

⁸³ Recovery of Jerusalem, pp. 106-107

⁸⁴ לפי דעתנו מסקנה זאת לא מוכרחת. המטבעות נמצאו לא מתחת לכותל אלא בחלל המקווה מערבה מן הכותל. יתכן שסתמו את המקווה בעפר בזמן שעשו ריצוף בקטע דרומי של הכותל בתקופה של אגריפס הראשון.

⁸⁵ Recovery of Jerusalem, p. 109

וכותל היה חשוף עד היסוד. ואילו חלק דרומי נבנה כאשר העמק נתמלא בסחף. לכן אותם אבנים אשר לא היו חשופות לעין, פניהן לא הוחלקו. לפי אותו הגיון אומנה מערבית של קשת וילסון (וכתוצאה מכך גם הקשת) נבנתה בתקופה מאוחרת כי פני אבני האומנה גסות מתחת לריצוף וחלקות מעל לריצוף אשר מפלסו זהה למפתן שער ברקלי. על כותל הדרומי הוא כותב:

The south wall was examined at nine separate points, and there is no doubt that it is one continuous wall, and that the courses of stone are drafted from the rock, and are in situ ; but portions were built at different epochs, the portion at the south-west angle as far as the Double Gate appearing less ancient than the remainder. (The survey of western Palestine p. 159).

וורן גם חפר מתחת לשער ברקלי ומצא שם **קיר תומך** מסיבי ניצב לכותל מערבי אשר עובר מתחת למפתן השער. פני הקיר מצד צפוני מסותתות יפה. וורן פרץ את הקיר דרומה וגילה שעוביו כששה רגל וכי בצד דרומי אין פנים לקיר ואחריו ישנו מצבור אבנים. מן הסתם מדרום לשער ישנו קיר תומך דרומי ומצבור אבנים אשר בין הקירות שימש בתור מעלה לשער.

מתי נבנה מעלה זה? בחפירה דרומית לקשת וילסון, וורן מצא **ריצוף** במפלס מפתן שער ברקלי. מכאן אנו לומדים שבזמנו של הורדוס העמק שלפני כותל מערבי היה סתום ומרוצף עד גובה המפתן של שער ברקלי מן השער וצפונה. על כן, פנים צפוניות של מעלה שער ברקלי היו מתחת לריצוף. מדוע אם כן עשו פנים אלו מאבנים מסותתות יפה? לכן נראה שמעלה שער ברקלי נבנה בזמן קדום כאשר העמק לא היה סתום וכן הכותל המערבי צפונה משער ברקלי. ואילו הורדוס כאמור בנה דרומה משער ברקלי. אם נכונים דברנו, צריך להיות תפר דרומה משער ברקלי בין שני קטעים של הכותל. כותל מערבי דרומה משער ברקלי השתמר בדיוק עד מפלס תחתית משקוף שער ברקלי. מקום של התפר מכוסה היום ע"י מבנים מוסלמים היוצרים מעלה של שער מוגרבים. אבל מתחת למפתן השער עוברת **תעלת ניקוז**⁸⁶. אולי נתן לראות בתוכה את התפר המבוקש?

עד היכן צפונה נמשך הכותל מערבי הקדום? נראה לנו שהוא נמשך עד "תעלת היסוד" (נקודה 19) אותה זיהה רב קורן. אנו נדון על כך בהמשך.

בפרק 15.1 הראנו הקבלה בין אבנים ענקיות בגובה משולש בשורת יסוד דרומה משער וורן לבין אבנים בגובה כפול בשורת יסוד בין שער הכפול ושער המשולש בכותל דרומי. לפי מזרח בשיר השירים שער חולדה השתמר מבית ראשון. על כן גם שורה הכפולה שייכת לבית ראשון. מאידך התפר בנקודה 2 לעיל מעיד על כך שבניה משם ודרומה היא מאוחרת. בניה זאת נראית רציפה עד פינה דרום מזרחית (נקודה 38) ומשם מערבה עד שער משולש (נקודה 37). בנקודה 37 לא רואים תפר כי השער מהווה הפסק בין שורה כפולה מערבית לו והמשך אותה שורה מזרחית לו. מעל לשער, הכותל המקורי לא השתמר ומתחת למפתן השער נמצא סלע טבעי. יש לציין ששורת יסוד עם אבנים בגובה כפול ממשיכה גם מזרחה משער משולש. וורן הסיק מכך שכל הבניה משער הכפול עד פינה דרום-מזרחית ומשם עד התפר שייכת לאותה תקופה קדומה. למעשה שורה כפולה זאת איננה רציפה. ישנה אבן אחת כפולה מזרחית לשער המשולש, אחר כך הפסקה⁸⁷ עד שער היחיד עם אבנים חלקות ומשם ששה אבנים מקוריות בגובה רגיל ואחר כך שוב אבנים כפולות לאורך 21 מ' עד פינה דרום-מזרחית. בכותל מזרחי אבנים כפולות ממשיכות

⁸⁶ תעלה זאת המשיכה דרומה לכיוון פינה דרום-מערבית של הר הבית והיא עברה מעל ריצוף אשר השתמר שם מזמן החורבן. מכאן שתעלה זאת נבנתה אחרי החורבן.

⁸⁷ יתכן שהפסקה זאת נוצרה בגלל הריסת הכותל המקורי ושחזורו בתקופה מאוחרת

למשך כ- 8 מ' צפונה מפינה דרום-מזרחית. אבל אין ההכרח שהמשך שורת יסוד מעבר לשער משולש נבנה על ידי אותו בנאי אשר בנה את הכותל הדרומי בקטע המרכזי. לשורת יסוד יש הגיון בקביעת מפלס אחיד של מפתן שערי וורן ושערי חולדה. לכן יתכן שאת פינה דרום-מזרחית של הר הבית בנו בתקופה מאוחרת יותר ושמרו בה אותה הגיון אדריכלי. נזכיר שכותל הדרומי איננו מכוון בזווית אחת. החלק המערבי שלו מפינה דרום-מערבית עד שער הכפול מכוון **10.40** מעלות צפונה מן המזרח, בין שער הכפול לשער המשולש **10.01 מעלות** ומסוף שער המשולש עד פינה דרום-מזרחית **9.75** מעלות. זוויות אלו מתייחסות לגובה האחיד ומחושבות ביחס לרשת ישראל החדשה. אי אחידות זאת מהוה לכאורה ראיה לכך שקטע אמצע של הכותל נבנה לא ביחד עם קטעים מערבי או מזרחי. אנחנו נדון בהמשך בפשר כיוונים השונים בכותל דרומי ובעובדה שכיוונים אלו לא מתאימים לכיוון תיאורטי של גבול דרומי של הר הבית המקודש של 10.5522 מעלות.

מי אם כן בנה את הפינה הדרום-מזרחית של הר הבית? כתוב בדברי הימים ב' ל"ג י"ד על מנשה "ואחרי כן בנה חומה חיצונית לעיר דויד מערבה לגיחון בנחל ולבוא בשער הזדים **וסבב לעפל ויגביהה מאד**". קרן עפל מוזכרת בגמרא תענית, כ"ב ע"ב "שאלו את ר' אליעזר עד היכן גשמים יורדין ויתפלל שלא ירדו אמר להם כדי שיעמוד אדם בקרן אפל וישכשך רגליו במים". ובהמשך כתוב "אמר רבה בר בר חנה לדידי חזיא לי קרן אפל דקם הוא טייעא כי רכיב גמלא ונקיט רומחא בידיה מתחזי איניבא" (אני ראיתי את קרן אפל שעמד ערבי רוכב גמל עם רומח בידו ונראה כמו תולעת). מכאן שקרן עפל (היינו אפל) היתה קיימת בזמנו של רבה בר בר חנה, יותר ממאתים שנה אחרי החורבן. מקום זה היה סמל לגובה מופלג מעל הסכיבה. איזה סכיבה? כתוב בירושלמי תענית "מאימתי מתפללין על הגשמים שילכו להם אמר להן כדי שיהא אדם עומד בקרן העופל ומשקשק את רגליו **בנחל קדרון** אבל בטוחים אנו בבעל הרחמים שאינו מביא מבול לעולם וכו'". על סמך תיאורים אלו מקובל לזהות את קרן עופל (או אפל) עם פינה דרום-מזרחית של הר הבית. בקרן זאת נוגעת חומת העיר ומתחתיה נחל קדרון. עומקו של הנחל 650 מ' מעל פני הים ואילו גובה החומה של היום כ- 741 מ'. גמרא נקטה לשון גוזמא, שאף אם יעלה נחל קדרון על גדתיו עד גובה הר הבית ויציף את החומות, עד אז יש להתפלל⁸⁸.

ישנן לכאורה ראיות ארכיאולוגיות לקדמות הפינה. וורן אשר חפר שם עד היסוד, מצא על אבני הכותל אותיות סימון פיניקיות. בקיר מערבי של אורות שלמה **בקטע מרכזי** (במרחק כ- 57 מ' מערבה מכותל מזרחי חיצוני) השתמרו **שרידי קשת קדומה**. לפי הערכה של שיק רדיוס הקשת כ- 2 מ'. אבל לפי חשבון שלנו על סמך תמונה הנ"ל וכן על סמך תמונת וידאו, רדיוס הקשת כ- 2.7 מ'. לפי חשבוננו על סמך מדידות מבחון ועל סמך תמונות וידאו, תחתית הקשת נמצאת במפלס 729.5 מ'⁸⁹, על כן קדקוד הקשת נמצא במפלס כ- 732.2. לעומת זאת קדקוד הקשת של התקרה מעליה נמצא כ- 2 מטר יותר גבוה.

מה היה תפקידה של הקשת? היא נמצאת כנגד הכותל המזרחי והנשענת על שורת יסוד כמו הקשת בכותל מזרחי וכמו קשת רובינסון. לכן נראה שקשת זאת לא סמכה את גג המבנה בדומה לקשתות הקיימות באורות שלמה אלא שמשה תמיכה לגרם מדרגות אשר עלה ממפלס של 726 מ' למפלס מעל קדקוד הקשת. מה היה גובה של מפלס זה? ע"י השוואה עם קשת רובינסון

⁸⁸ במאמר על **חומת נחמיה** בפרק 3.5 הסברנו ששם עופל מתייחס גם לחצי הצפוני של גבעה דרום-מזרחית המכונה היום "עיר דוד". חומת העופל המוזכרת בנחמיה ג' כ"ו עוברת לפי חשבוננו כ- 380 מ' דרומה מכותל דרומי של הר הבית ומהוה גבול דרומי של עופל.

⁸⁹ על סמך צילומים, תחתית הקשת נמצאת 3.2 מ' מעל ריצפה של היום, אשר נמצאת 4 מעלות או כ- 0.7 מ' מעל ריצפה בפרוזדורים מזרחיים של אורות שלמה. בקצה צפוני של פרוזדור שני ושלישי ממזרח ישנם שמונה מעלות אשר עולות אל הפתחים אשר גובהם כ- 1.4 מ'. גובה קרקע מחוץ לפתחים הוא כ- 9.4 מ' מתחת לגובה ריצוף הקיים מעל אורות שלמה (חישוב ע"י תמונות). גובה ריצוף זה (לפי גבהים שלנו) הוא כ- 736.4 מ'. על כן גובה הריצוף בחזית אורות שלמה בחוץ כ- 727 מ' ובפנים כ- 725.6 מ'. זהו בערך גובה תחתית שורה כפולה בפינה דרום-מזרחית של הר הבית. מכאן גובה ריצוף ליד קשת הקדומה 726.3 מ' וגובה תחתית הקשת כ- 729.5 מ' מעל פני הים.

וקשת וילסון, מפלס זה היה לא יותר משני מטר מעל הקדקוד, דהיינו פחות מ- 734.2 מ'. לפי דברי יב"מ בקדמוניות ט"ו 411-415 בדרום הר הבית היה סטיו מלכותי אשר נשען על כותל דרומי. רוחב הסטיו היה 105 רגל או 70 אמות. לפי דברים אלו קשת הקדומה היתה בתחום של הסטיו. את מפלס ריצפת הסטיו נתן להעריך ע"י קשת רובינסון. הקשת מתחילה בגובה כ- 728 מ' ורדיוס שלה כ- 6.3 מ'. על כן קדקוד הקשת היה 734.3 מ' מעל פני הים, או כ- 2 מ' מעל קדקוד הקשת הקדומה. מכאן נתן להסיק שקשת הקדומה לא הובילה לרצפת הסטיו והיא קדמה לו. על כן נראה לנו שקשת זאת קדמה להורדוס והיא לפי דעתנו חלק ממפעלו של מנשה. בזמנו שטח אורוות שלמה לא היה מקורה וריצפה שלו במפלס כ- 726 מ' תאמה את מפלס הר הבית המקודש בפנינה דרום-מזרחית שלו כפי שמעיד [פתיח ניקוז](#) בפנינה זאת. וגם ללא חשבון גובה, ברור שאם קשת קדומה שמשה בתור מעלה למפלס עליון אז שטח מזרחית לקשת לא היה מקורה. ואם השטח לא היה מקורה אז סטיו מלכותי לא הגיע מזרחה אל הכותל המזרחי. אבל בקדמוניות ט"ו 411 כתוב שסטיו נמשך באורכו מהעמק המזרחי עד לעמק המערבי. ועוד נציין שבכותל מזרחי כ- 20 מ' צפונה מן הפינה ישנה מדרגה אנכית אשר מסמנת כנראה [קצה מגדל פינתי](#). מדרגה זאת מתחילה במפלס של 723.3 מ', כ- 2.5 מ' מתחת לרצפת אורוות שלמה. אם מנשה בנה את הפינה אז הוא בנה גם את המגדל. ברור שמגדל זה לא יכול היה להתקיים יחד עם הסטיו מלכותי אשר הגיע עד הפינה הדרום-מזרחית של הר הבית.

כמה מילים על המגדל. שיק⁹⁰ מעריך את מידות המגדל על סמך סימנים קיימים: אורך מדרום לצפון כ- 21 מ' ורוחב ממזרח למערב כ- 17 מ'⁹¹. הוא מציין שמידות אלו כמעט זהות למידות מגדל דוד. בפנינה דרום-מזרחית במפלס של 6.4 מ' מתחת למשטח הר הבית נמצא חדר המכונה "עריסת ישו". מידות פנימיות של החדר לפי שיק: אורך מדרום לצפון 7.40 ורוחב 4.40. החדר מואר ע"י שני חלונות במזרח ברוחב 1.60 וגובה 3 מ' ויש עוד חלון מלבני בדרום. נראה שחלונות אלו לא נחצבו בכתלים אלא נעשו שם מהתחלה כפי שמעיד סיתות שולים של אבני כותל הגובלות בחלונות⁹². בצמוד לקיר דרומי של חדר בתוך ריצפה מוגבהת קבועה [גומחה](#) עשויה משיש לבן. לפי שיק מידות הגומחה –רוחב כמטר ואורך כ- 1.60. שיק משער שגומחה זאת רומית-ביזנטית ובמקורה הייתה עומדת. לפי דעתו היא שמשה מקום לפסל אדם. לגומחה זאת נקשרה אגדה שהיא עריסת ישו. שיק סובר שחדר הנ"ל הוא אחד מחדרי המגדל המקורי.

בהקשר למגדל נביא קטע תמוה ביחזקאל מ"ג ז' ט' " ויאמר אלי בן אדם את מקום כסאי ואת מקום כפות רגלי אשר אשכן שם בתוך בני ישראל לעולם ולא יטמאו עוד בית ישראל שם קדשי המה ומלכיהם בזנותם ובפגרי מלכיהם במותם. בתתם ספם את ספי ומזוזתם אצל מזוזתי והקיר ביני וביניהם וטמאו את שם קדשי בתועבותם אשר עשו ואכל אותם באפי. עתה ירחקו את זנותם ופגרי מלכיהם ממני ושכנתי בתוכם לעולם". לא יתכן שהוא קורא לדוד ושלמה פגרי מלכיהם. אלא הכוונה למלכים רשעים אשר לא נקברו בקברי דוד. ומי הם? כתב רד"ק שם- "כמו שראינו במנשה ואמון שנקברו בגן ביתם". על מנשה כתוב "וישכב מנשה עם אבתיו ויקבר בגן ביתו בגן עזא" (מ"ב כ"א י"ח) ועל אמון כתוב "ויקבר אתו בקברתו בגן עזא" (שם, כ"ו). אם מנשה בנה את הכותל המזרחי הדרומי כפי שהצענו ואת המגדל הפינתי, אז יתכן מאד שהוא קבע את ביתו במגדל הזה. כבר ראינו דמיון בין מגדל זה למגדל דוד. מעניין שמגדל דוד משלים את מגדל פינתי בכיוון דרום-צפון, דהיינו פינה דרום-מערבית של מגדל דוד ופינה צפון-מערבית (מחושבת לפי נתוני שיק) של מגדל פינתי נמצאים באותו קו רוחב. אם מנשה נקבר בגן ביתו אז הוא נקבר סמוך לכותל מזרחי או כותל דרומי של הר הבית. אבל אזור דרומה מהר הבית היה

⁹⁰ C. Schick, Beit el Makdas, pp 305-307

⁹¹ למעשה אורך כותל מזרחי במפלס שורה כפולה מפנינה עד מדרגה אנכית כ- 20.6 מ'. בכותל דרומי אין סימן. אולי כוונתו לאורך שורה כפולה בגובה 1.83 מ'. אורך זה כ- 17.5 מ'. אחרי זה ישנה אבן כפולה נוספת בגובה כ- 165 ס"מ.

⁹² חלונות במזרח נמצאות בשורות 3-5 מעל שורה כפולה וחלון בדרום נמצא בשורות 6-7. סיתות שולים לא נראה ליד חלון מזרחי צפוני בגלל תיקונים מאוחרים אשר נעשו שם.

בכלל ירושלים ואין קוברים מתים בתוך העיר. על כן קברו את מנשה סמוך לכותל מזרחי. מכאן "הקיר ביני וביניהם" לעיל הוא כותל מזרחי של הר הבית! נלמד מכאן שגינת עזא היתה צמודה ממזרח לכותל מזרחי של הר הבית. הקשת אשר בכותל מזרחי מדרום לתפר נשאה כנראה גרם מדרגות אשר עלה מגינה זאת למפלס אורוות שלמה ומשם לביתו של מנשה. אולי הפסוק "בתתם ספם את ספי ומזוזתם אצל מזוזתי" מתכוון לפתח זה, אשר מנשה עשה לצרכו בכותל הר הבית- דבר שאף מלך לא עשה לפניו. נציין עוד שקיים קשר מופלא בין פתח מזרחי של אורוות שלמה לשער ברקלי אשר דברנו עליו בפרק 15.2. גבול דרומי של פתח שער ברקלי נמצאת בקו רוחב 524.96 (בהנחה שרוחב הפתח 570 ס"מ). גבול צפוני של קשת אשר מתחת לפתח המזרחי נמצא בקו רוחב כ- 524.8. מפתן שער ברקלי נמצא במפלס 722.53 מ'. תחתית הקשת של פתח מזרחי נמצאת במפלס 723.14 ותחתית שורת אבנים אשר תומכת בקשת במפלס 722.02. שער ברקלי הוא שער הכהן. לפי הערכתנו דרכו נכנס ארון הברית. לכן סף ומזוזה שלו הם ספי ומזוזתי. ומנשה עשה מזוזת פתח כניסה פרטית שלו לביתו בקו רוחב מזוזתי ומוצא קשת הפתח במפלס ספי. מאחר ומזוזה דרומית של שער ברקלי נמצאת בהמשך לכותל דרומי של הר הבית המקודש, אפשר לומר שכותל זה מפריד בין הר הבית המקודש לבין פתחו של מנשה. לכן אפשר לייחס פסוק "הקיר ביני וביניהם" אל כותל דרומי זה. וכבר ראינו שמרכז כותל מזרחי ופינה צפון-מערבית של מגדל דוד נמצאים בדיוק בקו רוחב של אמצע פתח שער ברקלי. נמצא שמגדל ביתו של משנה התחרה במגדל דוד ופתח ביתו התחרה בפתח אשר היה כנגד ביתו של דוד. בשרטוט ממוחשב סימנו את הנקודות שדברנו עליהם לעיל.

נחזור לגומחה המסתורית בחדר "עריסת ישו". מידות וצורתה מתאימות לגוף אדם⁹³. כתוב בדה"ב ל"ג כ' "וישכב מנשה עם אבתיו ויקברהו ביתו". אולי בתחילה שמו את גופו בביתו בגומחה זאת ואחר כך קברו בגן בחוץ? בכפר שילוח נמצאו כמה קברים מתקופת בית ראשון אשר בהם היו מניחים את הגופה בגומחה-שוקת. ועשו אותה משיש כי השיש לא בולע את ריקבון הגוף.

מדוע גינה זאת נקראת על שם עזא? אולי הכוונה למלך עזריה. בדה"ב כ"ו הוא נקרא לא עזריה אלא עוזיה. כתוב שם "וכחזקתו גבה לבו עד להשחית וימעל בה' א-להיו ויבא אל היכל ה' להקטיר על מזבח הקטרת". נראה ששינו שמו מעזר-י-ה לעוז-י-ה כדי לרמוז על מידת "כוחו ועוצם ידו" אשר הפגין כאשר בא למקדש לעבוד עבודת כהן. ומה הקשר בין עזיה לעזא פרט לדמיון השם? כתוב בדה"א י"ג י' "וישלח עזא את ידו לאחז את הארון כי שטמו הבקר. ויחר אף ה' בעזא יכהו על אשר שלח ידו על הארון וימת שם לפני הא-להים". גם עזא שלח את ידו בקדש. כתוב במ"ב ט"ו ה' "וינגע ה' את המלך ויהי מצרע עד יום מתו וישב בבית החפשיית". ואמרו חז"ל שמצורע חשוב כמת. לגבי מקום ישיבתו של עוזיה, כתוב בת"י שישב מחוץ לירושלם. ומהו בית החפשיית? כתב רש"י שם- עשה לו בית בבית הקברות כמו דאת אמר במתים חפשי (בירושלמי). מכל הדברים אלו נראה שביתו של עוזיה היה מחוץ לירושלים בסמוך לכותל מזרחי של הר הבית ושם היתה גינתו (וראה להלן פרק 21.2 על שער רחמים). ומנשה ואמון נקברו בגינה זאת. מה קרה בסוף עם קבריהם? כתוב בירמיה ח' א'-ב' "בעת ההיא נאם ה' ויוציאו את עצמות מלכי יהודה ואת עצמות שריו וכו' מקבריהם. ושטחום לשמש ולירח ולכל צבא השמים אשר אהבום וכו' לא יאספו ולא יקברו לדמן על פני האדמה יהיו". אין בוודאי הכוונה לקברי דוד אלא לקברי מנשה ואמון. וורן חפר מזרחית לשער רחמים ומצא שם קיר מסיבי במרחק כ- 14 מ' מן השער עשוי אבנים הדומות לאבנים קדומות של כותל מזרחי של הר הבית. בהמשך צפונה הכותל נוטה לכיוון כותל מזרחי. אולי כותל זה ממשיך דרומה עד פינה דרום-מזרחית והוא היה מגן ממזרח על גינת עזא.

⁹³ יתכן שמידת אורך הגומחה כ- 1.60 מ' לפי שיק לא כולל את ראשה של גומחה בצורת קונכייה

סיכומו של דבר: מגדל פינתי שימש כביתו של מנשה, הקשת בכותל מזרחי תמכה בגרם מדרגות אשר עלה מגינת עזא אל מפלס אורוות שלמה ומשם לכניסה לביתו. קשת קדומה בכותל מערבי של אורוות שלמה תמכה בגרם מדרגות אשר עלה למפלס הר הבית. המגדל ושתי הקשתות כנראה נהרסו בחורבן הבית הראשון. הדבר מסביר מדוע וורן לא מצא את האומנה התומכת בקשת מזרחית כמו האומנה של קשת רובינסון. הקשת לא שוקמה בבית שני ושרידי האומנה פונו. ויתכן שפתח בכותל מזרחי נסתם בתחילת בית שני כי לא היה בו צורך.

16.2.3 כותל מזרחי צפונה מן התפר עד שער רחמים

נתקדם לאורך הכותל המזרחי מן התפר (2) עד לנקודה (4). לפי חשבוננו כאן הייתה פינה דרום-מזרחית חיצונית של הר הבית המקודש. (נקודה 4) מיוחדת בכך שבה הכותל משנה כיוון מ-6.4 מעלות מערבה מן הצפון ל-4.7 מעלות. מי הרחיב את הר הבית דרומה עד התפר? התשובה לשאלה נמצאת לפי דעתנו בשלשה פסוקים. אחד במ"ב י"ד י"ג אודות יהואש מלך ישראל: **"ויבאו ירושלם ויפרץ בחומת ירושלם בשער אפרים עד שער הפנה ארבע מאות אמה"**. השני בדה"ב כ"ו ט' **"ויבן עזיהו מגדלים בירושלם על שער הפנה ועל שער הגיא וכו"**. והשלישי בדה"ב כ"ז ג' אודות יותם בן עזיהו **"הוא בנה את שער בית ה' העליון ובחומת העפל בנה לרב"**. במאמר על **חומות נחמיה** בסוף פרק 3.5 הסברנו שיהואש פרץ 160 מ' שהם 400 אמות באמה של 5 טפחים של 8 ס"מ משער חולדה מזרחי (נקודה ט' בפרק 16 לעיל) עד פינה דרום-מזרחית של הר הבית המקודש (נקודה י' לעיל) ומשם עד שער הפינה (נקודה י"א לעיל). בזמנו חומה דרום-מזרחית של ירושלים התחברה לשער משולש ומשם הלכה צפונה עד שער חולדה המזרחי. לכן פינה דרום-מזרחית של הר הבית היתה באותה עת חשופה. עזיהו בנה מגדל על שער הפינה כדי להגן על הר הבית. בפרק 16 לעיל ציינו שנקודת מדידה 4א אשר נמצאת כ-27 מ' דרומה ממרכז שער הפינה בולטת 85 ס"מ מזרחה מקו ישר 4-5 המחבר פינה דרום-מזרחית של הר הבית עם שער שושן. נראה לנו שבליטה זאת מעידה על קיום המגדל סמוך לשער הפינה כמו שבליטה (6-7) מעידה על קיום מגדל מאה במקום. אבל להבדיל ממגדל מאה, בליטה זאת לא נראית בצורת מדרגה אלא הוחלקה ע"י שינוי כיוון הכותל. השערה שלנו היא שעזיהו בנה מגדל מדרום לשער הפינה ובנה מחדש את הכותל מזרחי ההרוס מפינה דרומית של המגדל עד פינה דרום-מזרחית של הר הבית המקודש. ויותם במקום לבנות את הכותל הדרומי מפינה דרום-מזרחית מערבה, הרחיב את הר הבית דרומה עד התפר. שיעור ההרחבה, היינו המרחק בין נקודה (4) לנקודה (2) הוא בדיוק 50 מ' או 100 אמות בינוניות של הר הבית⁹⁴. התפר מעיד שמשם הכותל ממשיך מערבה. אם נעביר דרך נקודה 2 קו ניצב לכותל מזרחי כ-6.5 מעלות דרומה מן המזרח, אז הוא יפגע בקיר החוסם מצפון את **הקשת הקדומה**. לכן נראה שיותם בנה כותל דרומי בניצב לכותל מזרחי עד גבול מזרחי של פרוזדור שער המשולש. תוספת זאת דרומית להר הבית המקודש גם כן נקראת עופל. לכן חומה זאת של יותם נקראת חומת העופל.

במאמר על **חומות נחמיה** בתחילת פרק 3.6 כתבנו שיותם הרחיב גם את **גבעת העופל** מזרחה ובנה את החומה המזרחית מנקודה 42 עד פינה דרום-מזרחית של הר הבית המורחב ומשם צפונה עד פינה דרום-מזרחית של הר הבית המקודש, סה"כ כ-1000 אמות. אין זאת סתירה לדברנו כאן. מנקודה 42 עד התפר יותם בנה חומת העיר נמוכה ומתפר הוא בנה חומת הר הבית הגבוה והאיתנה. וכל החומה הזאת נקראת חומת העופל. אולי משום כך כתוב **"בנה לרב"**, שלא בנה קטע אחד אלא בניה מרובה. איך מסתדר דבר זה עם בנית מנשה? מנשה אשר סוף מלכותו היה 100 שנה אחרי סוף מלכות יותם, פרק את חומת העיר אשר בנה יותם לאורך כ-32 מטר

⁹⁴ אמה של 50 ס"מ היא ממוצע בין שתי אמות של הר הבית של 48 ס"מ בה נמדדו 500 אמות של גבול דרומי ומזרחי ושל 52 ס"מ בה נמדד גבול צפוני ומערבי. כמו כן היא אמה הגדולה אשר היתה על שושן הבירה, עדיפה אצבע על אמת משה של 48 ס"מ.

ובנה במקומה חומה איתנה של הר הבית כפי שתוארו לעיל. [בשרטוט של וורן](#) (לוח 19) אנו רואים את הקטע הדרומי של כותל מזרחי מהתפר ודרומה עד הפינה וקצה צפוני של חומת העיר הצמוד לפינה. חומה זאת לא מונחת על סלע אלא על אדמה אדומה בתולה. מפלס תחתית של החומה שווה למפלס הסלע מתחת לתפר. על כן נראה שחומת העיר המשיכה בתחילה עד התפר. מי שבנה את הכותל של הר הבית דרומה מן התפר, סילק את החומה, חפר עד הסלע והניח עליו את אבני הכותל.

נמשיך מנקודה 4 צפונה. הקו 4-8 עד שער רחמים מכוון בזווית 5.96 מערבה מן הצפון. הכיוון בגובה אחיד נותן 5.94 מעלות. נזכיר שזווית תיאורטית היא 5.971 מעלות. כדי לקבל את הזווית צריך להיזיז נקודה 4 12 ס"מ מזרחה יותר. יתכן שבזמן שיותם או עוזיהו בנו את הכותל שם מחדש, הם נתנו לו שיפוע יותר חזק פנימה אשר גרם לפינה 4 לזוז 12 ס"מ פנימה. הבליטה באזור נקודה 4א כאמור קשורה לבנין המגדל על שער הפינה. בליטה נוספת 6-7 היא של מגדל מאה. אנו כבר התייחסנו להתאמה בין נקודות 5 ו-8 למקום מרכז ק"ק וספק שקיים לגביו. אנו נדון על כך בהמשך, בהקשר לתוכנית מתמטית של הר הבית המורחב.

לפי חשבוננו, גבול צפוני של הר הבית המקודש חופף את גבול צפוני של שער הרחמים. מי בנה את השער? השער עומד על גבי קשתות קדומות. לפי חשבון שהבאנו בתחילת פרק 3.1 של המאמר על [חומות נחמיה](#) שם עמד מגדל חננאל. כתוב במסכת פרה ג' א' "שבעת ימים קודם לשרפת הפרה מפרישין כהן השורף את הפרה מביתו ללשכה שעל פני הבירה צפונה מזרחה ובית אבן היתה נקראת". מאחר ומגדל חננאל היה בפינה צפון-מזרחית של הר הבית המקודש, לשכת בית אבן היתה בו או על גביו. את הבירה אשר קדמה להתרחבות הר הבית צפונה, יש להעמיד בפינה צפון-מערבית של הר הבית המקודש. בפרק 3.1 של המאמר על [חומות נחמיה](#) זיהינו את [המדרגה הראשונה](#) של גרם מדרגות בפינה צפון-מזרחית של הרחבה העליונה עם גבול מערבי של הבירה. אחרי התרחבות של הר הבית צפונה, בירה הועתקה לאנטוניה. יתכן שלשכת בית האבן גם כן הועתקה אל מול אנטוניה, אל מגדל אשר נמצא בפינה צפון-מזרחית של הר הבית המורחב. כתוב בקדמוניות ט"ו 424 "גם תעלה נסתר נבנתה בשביל המלך שהוליקה מאנטוניה עד המקדש הפנימי לעבר שער המזרח מקום שם בנה לעצמו גם מגדל שיוכל לעלות אליו דרך המנהרות כדי להישמר מפני מרידה של העם נגד המלכים". נראה שאין הכוונה לשער שושן כי בניית מגדל פרטי במקום מרכזי מול פתח ההיכל היתה מהוה התגרות נגד העם. אבל יתכן שהורדוס בנה מגדל במקום מגדל חננאל אחרי שלשכת בית אבן הועברה ממנו. האם שער רחמים הוא מגדל של הורדוס והוא שרד את החורבן? יש לכאורה ראיה נגדית. [הקישוטים](#) על גבי שער הרחמים זהים ל**קישוטים** שעל גבי קשת מעל לשער הכפול. נראה שקשת אחרונה מאוחרת לחורבן טיטוס כי בסיס שלה קבוע בתוך אבן מאוחרת. מעל הקשת מוצב [שלט הנצחה](#) של הדריאנוס הקיסר. לכאורה זאת ראיה ישירה שאת הקשת בנה הדריאנוס. לפי דברי דיו קסיוס בניית הדריאנוס בהר הבית קדמה למרד בר כוכבא. הקשת נקבעה מעל לשער העיקרי אשר שרד את החורבן כדי לפאר את שמו של הדריאנוס. וכן שער רחמים נבנה במקום מגדל של הורדוס לשם אותה מטרה. אלא שלט מוצב במהופך. לכן לא מייחסים לו חשיבות ואומרים שמוסלמים שמו אותו שם בשימוש משני. אנו רואים שהשלט תואם את גובה אבנים לידו ויחד עם שורה תחתיו הוא משלים את גובה הקשת להקלת עומס אשר מעל משקוף השער. ברור שאבנים אלו הותאמו לגובה הקשת. אין לעלות על דעת שמידות האבן התאימו במקרה והיא נקבעה במקרה במקום החשוב ביותר למוסלמים- שער הנביא. ברור שאילו השלט לא היה הפוך, לא היו מעלים ספק לגבי משמעותו. מי אם כן הפך אותו? יתכן שיהודים הפכו אותו בזמן מרד בר כוכבא כדי ללעוג על הדריאנוס. יש ראיות מן הגמרא שבתקופה מסויימת אחרי החורבן בערך בזמן המרד יהודים היו מקריבים פסח בהר הבית. ועוד יתכן שיהודים עשו את זה בשנת 361 למנינם כאשר נתנה להם רשות ע"י ויליאם "הכופר" לבנות את בית המקדש. בפרק 21.1 אנו נחזור לשאלה מי בנה את שער הרחמים.

16.2.4 משער רחמים צפונה

מצפון לשער רחמים כמו מדרומו השתמרה שורה אחת של אבנים מקוריות עד מפלס של בערך 732 מ'. אבל אבנים צפונה מן השער שונות במהותן מאבנים דרומה. א) [לאבנים צפונה](#) מן השער ישנן בליטות גדולות. ב) גובה אבנים אלו 140 ס"מ ואילו גובה אבנים של אותה שורה דרומית לשער 130 ס"מ. לכאורה זוהי עדות על כך שגבול צפוני של שער רחמים היווה נקודת אי רציפות בכותל מזרחי, ושכאן היה גבול צפוני של הר הבית המקודש. דבר זה מהווה בעיה גדולה לשיטות המעמידות פינה צפון-מזרחית של הר הבית צפונה משער הרחמים. אלו שיטות של ריטמאייר ושל רב קורן.

שורת אבנים בולטות ממשיכה 21 מ' צפונה מגבול צפוני של שער רחמים עד נקודה [\(12\)](#). רב קורן שם לב לחתך בסלע בכותל מערבי בקטע [\(19-20\)](#). קטע זה סתום על ידי אבני הכותל. לפי שיטת רב קורן קטע זה שימש יסוד לעובי הכותל הצפוני של הר הבית המקודש. לפי שיטה זאת גבול צפוני פנימי של הר הבית עבר מנקודה 12 לנקודה [\(20\)](#). אכן נקודות אלו מקיימות זהויות מעניינות. נקודה 12 נמצאת 20.88 מ' צפונה מגבול צפוני של הר הבית. זהו 41 אמה הארץ (של 51 ס"מ) פחות מספר זניח של 3 ס"מ. אם נוסיף למספר זה עובי כותל של 9 אמות, נקבל מספר עגול של 50 אמות הארץ. המרחק בין נקודה 12 לנקודה 20 הוא 306.02 מ' או עד כדי דיוק מדידה **600 אמות הארץ**. נקודה 19 נמצאת 288.10 מ' צפונה מ"כתף יבوسی מנגב"- נקודה בה המשך גבול דרומי של הר הבית המקודש חוצה את כותל המערבי החיצוני. מספר זה שווה 500 אמות של חזו"א של 57.6 ס"מ או **600 אמות של 48 ס"מ** ועוד מספר זניח של 10 ס"מ. נגדיר נקודה 12 במרחק 9 אמות הארץ צפונה מנקודה 12 לאורך כותל מזרחי. קואורדינטות שלה 555.18/843.455. קו 12-א-19 מכון **6.0915** מעלות דרומה מן המערב. נזכיר שיש לנו שני פתרונות מתחרים לגבי כיוון ציר בית המקדש. אחד הוא 5.971 מעלות והוא מתאים לכיוון זריחת השמש בירושלים 13 יום אחרי התקופה ושני 6.1975 מעלות והוא מתאים לכיוון הזריחה 13.5 יום אחרי התקופה. ממוצע של שתי זוויות אלו **6.0842** מעלות. הפרש זניח לעומת זווית הנ"ל.

נתבונן במרובע אשר פינה דרום-מערבית שלו היא כתף היבوسی מנגב, פינה צפון-מערבית היא גבול צפוני של תעלת יסוד, פינה צפון-מזרחית היא נקודה 12 ופינה דרום מזרחית 288 מ' דרומה ממנה לאורך הכותל המזרחי. יש כאן כעין תחום של 600 על 600 אמות. גבול צפוני 600 אמות של 51 ס"מ, גבול מערבי ומזרחי 600 אמות של 48 ס"מ. מתברר שגבול דרומי מכון בזווית 5.95 מעלות צפונה ממזרח, כמעט במדויק בניצב לכותל מזרחי. אורך גבול דרומי 283.89 מ'. נזכיר שאורך גבול דרומי של הר הבית המקודש 240 מ' ובתוספת 40 מ' מרחק בין כותל מערבי פנימי לחיצוני זהו 280 מ'. את התוספת נתן לפרש בתור 100 אמות של 5 טפחים ואת 280 מ' בתור 500 ועוד 100 אמות. אורך גבול דרומי 283.89 הנ"ל כולל עובי כותל מזרחי 4.59 ס"מ והוא פחת קצת כי הר הבית מתקצר כלפי דרום. ברור שמרובע זה דמיוני ואיננו הר הבית 500 על 500 אמה אשר דברה עליו המשנה במסכת מידות. בפרט, לא יתכן שהיה כותל דרומי בפועל מכתף יבوسی מנגב אשר כמעט פגע בחזית של אורות שלמה. גם כיוון של גבול דרומי סותר את הקו אורך אחיד של פרוזדורי שער הכפול, שער המשולש ושל אורות שלמה. ועוד נתן להראות שמרכז ק"ק שחישבנו יחד עם גבול צפוני ומערבי של המרובע לא מקיים את התנאי שמרחק בין עזרה לגבול צפוני גדול ממרחק מעזרה עד גבול מערבי. אבל יתכן מאד שמרובע זה היה חלק מתוכנית של הר הבית המורחב ובגבול צפוני שלו נבנה כותל בפועל. נציין עוד עובדה מאלפת: רוחב הר הבית המורחב לאורך ציר בית המקדש שווה 297.26 מ'. אם נחסיר ממספר זה את עובי הכתלים של 9 אמות הארץ בצד מזרח ובצד מערב, נקבל **288.066** מ'. מספר זה שווה כמעט במדויק 500 אמות של 57.6 ס"מ שהם 600 אמות של 48 ס"מ (ראה [שרטוט](#) [הסבר](#)).

מי יכול היה לבנות את הכותל מנקודה 12 לנקודה 19? כתוב בדה"ב ל"ב ה' על חזקיהו המלך "ויתחזק ויבן את כל החומה הפרוצה ויעל על מגדלות ולחוצה החומה אחרת". על סמך פסוק זה מקובל היום לטעון שחזקיהו הרחיב את ירושלים אשר היתה מצומצמת ביותר בגבולות מה שמכונה היום "עיר דוד", והוא הרחיב אותה מערבה עד גבול מערבי של היום. אבל בפסוק כתוב שבנה חומה "על מגדלות ולחוצה". אם בונים חומה ומגדלים אז מגדלים בולטים החוצה מן החומה. אלא חזקיהו בנה חומה נוספת כדי להגן על חומה ומגדלים קיימים. לכן השערה שלנו שחזקיהו בנה חומה הצפונית של הר הבית שהזכרנו לעיל. ומהם המגדלים? מגדל חננאל בפינה צפון-מזרחית (במקום שער רחמים של היום) ובירה כנגדו בפינה צפון-מערבית. כותל צפוני זה נועד להגן על הר הבית במקום תורפה שהוא נוח משם להיכבש. לכן נחפר שם בסמוך חפיר אשר מסומן במפת וורן. מרחק בין פינה מערבית של החומה לבין החפיר כ- 15 מ' בלבד.

כאמור חזקיהו בנה רק את החומה הצפונית. אבל כותל מערבי חיצוני של הר הבית היה קיים – וזהו הכותל אשר בנה דוד ושלמה. נשאלת השאלה מה הטעם לבנות כותל מערבי חיצוני מעבר להר הבית המקודש אשר לא משמש כלום ואשר משאיר פרצה בצפון בינו לבין כותל מערבי פנימי. ועוד שאלה, מדוע חזקיהו בנה כותל צפוני חדש לכל אורכו ולא הסתפק בסגירת הפרצה.

לגבי השאלה הראשונה יש לומר שבניה של דוד ושלמה היתה חלק של תכנית של הר הבית המורחב. אנו נדון על כך בהמשך. חזקיהו היה מודע לתכנית זאת ושילב בניה שלו בה. והפרצה שבין שני הכתלים היתה סגורה בהמשך ע"י חומת העיר הצפונית אשר התחברה אל שער קיפונוס (הוא שער הישנה בנחמיה ג' ו').

ולגבי השאלה השנייה, התשובה עליה קשורה כנראה לדבר מסתורי אשר כתוב במלחמות ו' ה' ד' "ככה עשו היהודים את מקדשם רבוע אחרי אשר נהרסה הבירה אף כי נמצא כתוב בספריהם כי יבוא חרבן העיר וההיכל גם יחד כאשר יהיה בית המקדש רבוע". מה עשו יהודים אחרי שנהרסה אנטוניה? על כך כתוב במלחמות ו' א' ד' שאנשי יוחנן הקימו חומה שניה מול חומה הפרוצה של אנטוניה. לא התברר היכן בנו אבל הדבר הפשוט ביותר זהו סגירת פרצה בין כותל מערבי פנימי לחיצוני כנגד פינה צפון-מערבית של הר הבית המקודש. (יש לציין שחומת העיר אשר חיברה בין הכתלים סמוך לשער קיפונוס לא היתה קיימת באותו זמן-ראה פרק 16.6). סגירה זאת יצרה רבוע של הר הבית אשר רוחבו ממזרח למערב 600 אמות ואורכו מדרום לצפון 500 אמה, כאשר סגירת מרווח בגבול דרומי נוצרה ע"י כותל דרומי של פרוזדור שער ברקלי. ומדוע הדבר אסור? אולי משום שהוא יוצר בהר הבית כלאים בין שתי מידות של 500 ו- 600 אמות?

16.2.5 חומה נוספת של מנשה

לאור בנית חומה צפונית של הר הבית ע"י חזקיהו מתבררת בנית חומה נוספת ע"י מנשה בנו. בחלק ראשון של הפסוק בדברי הימים ב' ל"ג י"ד אשר הבאנו לעיל כתוב "ואחרי כן בנה חומה חיצונית לעיר דויד מערבה לגיחון בנחל ולבוא בשער הדגים". שער הדגים לפי חשבוננו היה בחומה צפונית של הר הבית המקודש, 80 מ' מערבה ממגדל חננאל או 106.925 מ' מערבה מפינה צפון-מזרחית של הר הבית המקודש. קואורדינטות של מרכז שער דגים 447.13/806.52 (נקודה ג' לעיל). נשים לב שקו רוחב 806.52 שלו קרוב מאד לקו רוחב של גבול דרומי של תעלת יסוד 806.06. קו רוחב של צד חיצוני של מזוזה מערבית של השער נמצאת בקו רוחב 810.82. כמעט זהה לקו רוחב של גבול צפוני של תעלת יסוד 810.86. מכאן השערה שלנו שחומת מנשה התחברה לתעלת יסוד אל חומה הצפונית של חזקיהו. גיחון הוא מעין גיחון העליון אשר היה באזור בריכת חזקיהו בגבול מערבי של העיר. להלן שרטוט חומת מנשה. היא הקיפה את

בריכת חזקיה ממערב לאורך גבול עתידי של ירושלים של 3100 על 3100 אמה, ומצפונה ואחר כך המשיכה צפונה עד כנגד קו רוחב של שער הדגים ופנתה מזרחה אל פינה צפון-מערבית של הר הבית באותו הזמן. נראה שחומה זאת שימשה בסיס לחומה שניה בתקופת בית שני אשר מוזכרת במלחמות ה' ד' ב'. אנו נדון על כך בהמשך.

16.2.6 הרחבת הר הבית צפונה ומבצר אנטוניה

נשאר לנו להבין מי הרחיב את הר הבית צפונה מחומת חזקיה. לכאורה זהו מעשה של הורדוס. אכן, במלחמות ה' ה' ח' כתוב "והבירה (מצודת אנטוניה) נמצאה בקרן הפנה אשר בה נפגשו שני אולמות המקדש הראשון, האולם אשר לרוח צפון והאולם אשר לצד מערב. היא נבנתה בראש סלע גבוה חמשים אמה ותלול מכל עבריו ובנינה היה מעשה ידי המלך הורדוס וכו'". אם הורדוס בנה את אנטוניה אז הוא חיבר אותה אל הר הבית. אבל בקדמוניות ספר ט"ו פסוק 403 כתוב "בצד צפון נבנתה מצודה בעלת זוויות מוקפת חומה מוצקה ומצויינת בעוצמתה. את המצודה הזאת בנו המלכים הגדולים לבית חשמונאי לפני הורדוס וקראו לה בירה כדי להניח שם את בגדי הכהונה שהכהן הגדול מתעטף בו רק בשעה שהיה צריך להקריב. הורדוס המלך שמר על הבגד במקום זה וכו'". ובהמשך, בפסוק 409 כתוב "ובכן באותה שעה בנה הורדוס מלך היהודים גם את הבירה הזאת בניין חזק יותר לשם בטחונו ושמירתו של בית המקדש וקרא לה אנטוניה מתוך הכרת טובה לאנטוניוס של הרומאים, שהיה ידידו". כלומר הורדוס רק חיזק את המצודה הקיימת. ואם הורדוס הרחיב את הר הבית צפונה, אז בזמן חשמונאים בירה היתה מנותקת מהר הבית וגם מחוץ לחומת העיר! ואיך יתכן הדבר?

פרט לאנטוניה, מצפון להר הבית המורחב בצד מזרחי נמצאת בריכת ישראל. זאת בריכה ענקית, אורכה ממזרח למערב 106 מ' ורוחבה מזרחית לצפון 36 מ'. חפירות של וורן הראו שהחומה המזרחית של הר הבית ממשיכה מתחת לקרקע צפונה מעבר לפינה צפון-מזרחית (נקודה 16) כנגד גבול מזרחי של הבריכה. מכאן שבריכה נבנתה בתיאום עם החומה. וורן גילה בבריכה⁹⁵ פתח עליון ליציאת מים במפלס 716.3 מ', 7.6 מ' מעל תחתית הבריכה ו-18 מ' מתחת לשפת הבריכה. מכאן שרוב נפח הבריכה לא היה מנוצל לאגירת מים! לכן נראה שבריכה זאת שימשה למטרת הגנה. מי בנה אותה? יוסף בן מתתיהו לא מזכיר אותה כלל. אבל בספר בן סירא, פרק נ' כתוב על שמעון הצדיק "גדול אחיו ותפארת עמו שמעון בן יוחנן הכהן אשר בדורו נפקד הבית ובימיו חזק היכל אשר בימיו נכרה מקוה אשיח במ בהמונו אשר בימיו נבנה קיר פנות מעון בהיכל, מלך הדואג לעמו מחתף ומחזק עירו מצר". נראה לי שיש קשר בין מקוה אשר כרה לבין קיר פנות מעון בהיכל. קיר פנות, זהו כותל בפנית הר הבית. ומקוה כנראה היה סמוך לו. ולא היה בור תת-קרקעי כמו כל הבורות של הר הבית אלא פתוח. לכן נקרא מקוה. ומהו המונו, שהיה גדול ביותר. וזוהי ברכת ישראל בפינה צפון-מערבית של הר הבית. מכאן, שמעון הצדיק בנה פנה זאת ולא הורדוס! ולא יתכן שהשאיר את הפינה מנותקת מהר הבית המקודש, אלא בהכרח חיבר אותה אל מגדל חננאל (במקום שער רחמים) ע"י כותל מזרחי.

מה הגן על הר הבית מצפון-מערב? זאת חומה השנייה אשר מוזכרת במלחמות ה' ד' ב'. מאחר ובזמנו של שמעון הצדיק לא היתה קיימת מצודת אנטוניה, החומה מן הסתם התחברה אל פינה צפון-מערבית של הברכה. מכאן זכינו להבין ששמעון הצדיק גם בנה את החומה השנייה. וזה מה שכתוב בספר בן סירא "מחזק עירו מצר".

כעת נבין את מהלך [החומה השנייה](#). התיאור שלה במלחמות קצר ביותר: "החומה השנייה החלה על יד השער הנקרא גנת אשר לחומה ראשונה והקיפה את רוח הצפון לבד והשתרעה עד

⁹⁵ Recovery of Jerusalem, p. 166

מצודת אנטוניה". שער גינת לפי חשבון חומות נחמיה הוא שער העין במערב העיר סמוך לגינת המלך היא גינת הורדים. סביר שבוני חומה השניה ניצלו את תוואי החומה הקדומה של מנשה. לכן חומה סבבה את בריכת חזקיה ופנתה צפונה (לאורך רחוב הנוצרים של היום) עד חומה הצפונית הקיימת של העיר העתיקה. משם היא פנתה מזרחה לאורך החומה הקיימת עד כנגד פינה צפון-מערבית של בריכת ישראל ומשם ירדה דרומה (לאורך רחוב אנטוניה של היום) במקביל לכותל מזרחי של הר הבית, עד חיבורה עם בריכת ישראל. היום מקובל לצייר את החומה באופן מצומצם ביותר. יש לציין שלא נמצאו כל שרידים ארכיאולוגיים לחומה השניה. בפרט, שער גינת לא ידוע. לפי הצעתנו, קטע אחרון של החומה עובר על שפה מערבית של [נחל בית זיתא](#)⁹⁶. לכן הנחל מהווה הגנה טבעית על החומה. מצפון לחומת העיר, לאורך רחוב סולטן סולימן, עובר חפיר מלאכותי רחב. על סמך קברים אשר נמצאו בתחום החפיר, ג. ברקאי (ראה [מאמרו בקתדרה 83](#)) הוכיח שחפיר זה נחפר עוד בתקופת בית ראשון. קו מצוקים דרומית לו מהווה מקום טבעי לחומת העיר. חפיר זה נמשך לפחות עד שער הורדוס. בחומה השניה לפי יוסף בן ממתיהו (מלחמות ה' ד' ג') היו 14 מגדלים ובין מגדל למגדל היו 200 אמות⁹⁷. אם נניח שלחומה היו 15 קטעים ו- 14 מגדלים היו בין קטע לקטע אז אורך כללי של החומה 3000 אמות. אכן אורך החומה לפי הצעתנו בערך 3000 אמות הארץ של 51 ס"מ⁹⁸. נציין שאורך חומת מנשה בדיוק 1500 אמות הארץ.

אבל לפי יב"מ החומה התחברה אל מצודת אנטוניה. ולפי שחזורים מקובלים של אנטוניה, היא לא הגיעה עד בריכת ישראל אלא הסתיימה כ- 35 מ' מערבה ממנה. אכן מצוק הסלע שעליו ירבה אנטוניה לא הגיע עד הבריכה. אבל אין כל הגיון לבנות שני מכשולים חזקים מפני הכובש ולהשאיר מקום רחב ביניהם שדרכו קל לכבוש את הר הבית. אכן וורן בספרו *the Temple or the Tomb* עמ' 95, הרחיב את [תחום אנטוניה](#) מזרחה עד בריכת ישראל. לפי דברי יב"מ במלחמות ה' ה' ח' אנטוניה דמתה למגדל אשר מארבע פנותיו נפרדו ארבעה מגדלים אחרים. רב קורן זיהה פינה דרום-מערבית של אנטוניה בפינה בולטת בכותל מערבי (נקודה 18). מנקודה זאת עד פינה צפון-מערבית של הר הבית מרחק כ- 74 מ' ועד קצה צפוני של בליטת סלע אנטוניה כ- 96 מ'. זהו 200 אמות של 48 ס"מ. משם עד בריכת ישראל מרחק כ- 192 מ' או 400 אמות של 48 ס"מ. לכן הצעתנו היא שאנטוניה היתה כעין חצר מלבנית 200 על 400 אמות מוקפת חומה. בארבע פינות שלה היו מגדלים. לפי יב"מ המגדל הדרום-מזרחי היה גבוה ביותר - 70 אמה "עד כי נקל היה להשקיף ממנו על כל הר הבית". והנה במכתב המפורסם של [Aristeas](#) מסופר (פסוקים 104-100) על כך שאריסטאס עלה על מגדל חזק ביותר אשר היה במקום גבוה והגן על המקדש. משם הוא ראה את הקרבת הקרבנות. אכן ממגדל בגובה 70 אמה בפינה דרום-מזרחית של אנטוניה לפי הצעתנו, נתן לראות את המזבח מעל חומה צפונית של עזרה בגובה 25 אמות. לכן השערה שלנו שמגדל דרום-מזרחי של אנטוניה הוא המגדל עליו מספר אריסטאס. מאחר וביקורו בירושלים היה בתקופת תלמי השני, סמוך ואחרי זמנו של שמעון הצדיק, יש להסיק מכאן שאת המגדל בנה שמעון הצדיק יחד עם בריכת ישראל כדי להגן על הר הבית מצפון. יתכן שהורדוס שיפץ אותו וכללו בתוך מתחם גדול של אנטוניה.

אם לפי דברנו הר הבית המורחב היה מוגן מצפון ע"י חומה השנייה וע"י בריכת ישראל עוד מזמן שמעון הצדיק, מדוע הדבר לא מוזכר בתיאור של כבוש פומפיוס במלחמות א' ז' ג'? כתוב שם שפומפיוס "צוה לסתום את החריץ לצד צפון ואת העמק כולו". כוונתו לחריץ מצפון לחומת חזקיה. ויתכן שחומת חזקיה הוקמה לפני כן מחדש. אבל לא היה לפומפיוס כל מכשול לפני

⁹⁶ שרטטנו את החומה על גבי מפה טופוגרפית של וורן. על סמך בדיקות עומק הסלע, וורן הגיע למסקנה שהנחל נכנס אל תוך בריכת ישראל ויוצא ממנה דרום-מזרחה, בין מגדל צפון-מזרחי לשער רחמים.

⁹⁷ יב"מ מייחס מרחק 200 אמות בין מגדלים לחומה השלישית, אבל נתון זה לא תואם כלל את אורך חומה שלישית. הצעתנו לגבי חומה ראשונה ושלישית שמרחק בין מגדל למגדל היה חצי אורך הקטע של חומת נחמיה או 1000/12 אמות הארץ. בחומה הראשונה לפי יב"מ היו 60 מגדלים ובשלישית 90 מגדלים. ואורך שניהם 33 סטודות. לפי הצעתנו אורך שתי החומות 12500 אמות הארץ או 6375 מ'. אם נחלק אותו ב- 33 נקבל סטדה של 193 מ', בערך 400 אמות תורה של 48 ס"מ.

⁹⁸ לפי יחזקאל גודל הר הבית לעתיד לבוא יהיה 3000 על 3000 אמות הארץ.

כן. הסבר הוא פשוט. כתוב שם (א' ז' ב') שהכת של הורקנוס "הכניסה את הרומאים אל העיר והסגירה בידם את ארמון המלך". ונראה לי שהכוונה לארמון אשר היה באנטוניה. על כן כל צפון הר הבית היה פתוח לפי פומפיוס.

מכל הדברים האלו יוצא שהורדוס בנה רק פינה דרום-מערבית של הר הבית ואולי פינה צפון-מערבית כולל חומות אנטוניה. בפרק 16.6 אנו נתייחס לדברי יב"מ אשר לכאורה סותרים טענה זאת.

16.3 תוכנית תיאורטית של הר הבית המורחב

המשנה במידות דברה רק על הר הבית המקודש של 500 על 500 אמה. אין לנו שום מסורת על מידות הר הבית המורחב. וגם קשה לכאורה לצפות לתוכנית אחידה שהרי הר הבית הורחב בקטעים שונים בתקופות שונות. והנה אדריכל אוסטרי Erwin Reidinger פרסם בשנת 2004 [מאמר](#) שבו הוא מציג בין השאר את התוכנית של הר הבית המורחב. הוא התבסס על מפה מנדטורית של הר הבית משנת 1944 והתאים אותה לרשת קואורדינטות. באופן זה הוא קבע את ארבע פינות של הר הבית וחישב את אורך הכתלים. אלו נתונים שלו: כותל דרומי 279.01 מ', מזרחי 465.92 מ', צפוני 314.78 מ' ומערבי 487.12 מ'. יש לציין שאורך הכתלים תלוי בגובה בה נמדדו הפינות. בנוסף פינה צפון-מערבית לא ברורה. הוא מודד את האורכים במידות של fathom שהוא ארבע אמות או ששה רגל. הצעה שלו שאורך כותל דרומי 150 פתומים, מזרחי 250, צפוני 170 ומערבי 260. הוא מגיע למסקנה שדוקא כותל דרומי ומזרחי תואמים את המידות האלו כאשר פתום שוה 6 רגל יוונים של 31.06 ס"מ. בנוסף ריידינגר זיהה קו מיוחד שהוא קורא לו "ציר של הורדוס". קו זה עובר דרך מרכז כותל מזרחי בניצב אליו. בהמשך הוא עובר דרך מרכז כיפת הסלע ופוגע בכותל מערבי. אורך הקו 160 פתומים.

יש לציין עוד קשר מפליאה שריידינגר כנראה לא שם לב עליו. אורך אלכסון מפינה דרום-מערבית לפי נתונים של ריידינגרנה צפון מזרחית שוה 559.93 מ' או פי שנים מאורך הכותל הדרומי. רעיון שאורך של אלכסון הוא פי שנים מרוחב מתקיים גם בבנין מערת המכפלה. אנו מסכימים שקשרים אלו הם חלק מתוכנית. במקום להשתמש בפתומים של ארבע אמות אנו נשתמש באמות. על כן אורך כותל דרומי 600 אמות ומזרחי 1000 אמות. יש כאן רעיון ברור שהר הבית המורחב אמור להיות תחום בשטח 600,000 אמות רבועות. מאחר ואדם עומד באמה על אמה, שטח זה אמור להכיל ששים ריבוא בני ישראל. בפרק ד' של המאמר על [מערת המכפלה](#) הבאנו ראיות ששטח שדה המכפלה היה שמנה בית כור או ששים רבוא אמות רבועות. אלכסון מפינה דרום-מערבית לצפון מזרחית הוא 1200 אמות. לפנינו [שרטוט ממוחשב של הר הבית המורחב](#). קו כחול מסמן את גבולות הר הבית הקיים וקו אדום את הגבולות התיאורטיים. סימנו פינה דרום-מערבית של הר הבית התיאורטי ע"י אות A, דרום-מזרחית B, צפון-מזרחית C וצפון מערבית D. משולש ABC נקבע באופן חד משמעי ע"י שלש צלעותיו אשר מתייחסות כמו 3:5:6. זווית ABC שווה 93.82255 מעלות. נזכיר שכותל דרומי בין שער הכפול לשער משולש מכוון לפי זווית 10.037 מעלות צפונה מן המזרח הגיאוגרפי. אם נכוון צלע AB בזווית זאת אז צלע BC יהיה מכוון לפי זווית 6.214 מעלות מערבה מן הצפון. נזכיר שלכותל מזרחי ולכיוון בית המקדש ישנן שני פתרונות. אחד כיוון זריחת השמש 13 יום אחרי תקופת ניסן- בזווית 5.971 מעלות ושני לפי זריחת השמש 13.5 יום אחרי התקופה בזווית 6.1975 מעלות. לכן נראה לנו שכיוון כותל דרומי בין שני שערי חולדה הותאם לכיוון כותל מזרחי של 6.1975 מעלות. אי התאמה של 0.016 מעלות נמצאת בעבר לדיוק מדידה בכותל הדרומי. לכן אנו נכוון את צלע BC בזווית 6.1975 וצלע AB בהתאם 10.0200 מעלות.

לפי הבנתנו כותל דרומי בין שער הכפול לשער המשולש נבנה ע"י שלמה וכן כותל מערבי בחלקו המרכזי (ויתכן שהוא נבנה ע"י דוד). כיוון כותל המערבי 10.5522 מעלות תואם את כיוון כותל מזרחי בזוית 5.971 מעלות כי הפרש של 4.58122 מעלות ביניהם נקבע ע"י גיאומטריה של הר הבית המקודש. נראה ששלמה בקש ליישם בכותלי הר הבית בו זמנית את שני הפתרונות: במזרח לפי 6.1975 ובמערב לפי 5.971. על כן אנו נכוון את צלע AD בזוית 10.5522 מעלות מערבה מן הצפון. כדי לקבוע את נקודה A אנו נסתמך על מזוזה מזרחית של שער הכפול (נקודה HG) ועל מזוזה דרומית של שער וורן (נקודה WG). אלו שתי נקודות יסוד בכותל דרומי וכותל מערבי שמהם מתחיל קטע אבנים ענקיות. כלומר, אנו נדרוש שמזוזה שער וורן תהיה על צלע AD ומזוזה שער הכפול על צלע AB. מקבלים קואורדינטות של נקודה A ברשת ישראל החדשה (הטל לגובה פני הים) 318.575/445.601. נקודה זאת מתייחסת לגובה תחתית שורת בסיס כ-727 מ'. קואורדינטות של נקודה 30 אשר נמדדה בפניה דרום-מערבית של הר הבית בגובה 720.32 מ' הם 318.14/444.52. אם ניקח בחשבון נטית הכתלים פנימה אז בגובה 727 מ' נקבל 318.27/444.81. כלומר, פניה דרום-מערבית בפועל נמצאת 30 ס"מ מערבה ו-80 ס"מ דרומה מפניה מחושבת A. הסיבה לכך ברורה. בוני הורדוס רצו לעשות פניה דרום-מערבית ישרה למרות הפרש של כחצי מעלה בין כיוון כותל דרומי לכיוון כותל מערבי בקטעים מרכזיים. על כן הזיזו את הפניה דרומה ומערבה בהתאם.

כדי לחשב את נקודות B ו-C צריך לדעת את גודל מדויק של אמה לפיה חושב אורך צלעות. מידת רגל אתונה של 31.06 ס"מ לא היתה קיימת בזמן של שלמה וגם לא שייכת לתכנון הר הבית. לעומת זאת מידת רגל של 31 ס"מ במדויק קשורה לרגל של תורה. כיצד? אמת התורה היא 48 ס"מ והיא שווה 24 אצבעות של 2 ס"מ. ורגל שלה היא 2/3 אמה או 32 ס"מ. על כן רגל של 31 ס"מ שווה לרגל של תורה פחות חצי אצבע. כמו כן אמת הארץ והמקדש היא 51 ס"מ. רגל שלה בהתאם 34 ס"מ והיא עדיפה אצבע על רגל של תורה. אנו יודעים שבשושן הבירה היו שתי אמות, אחת עדיפה חצי אצבע ושניה עדיפה אצבע על אמה של תורה. בתכנון הר הבית המורחב החסירו חצי אצבע מרגל של התורה. לפיכך אורך האמה של הר הבית המורחב הוא בדיוק 46.5 ס"מ. אורך כותל דרומי אמור היה להיות 600 אמות כאלו או בדיוק 279 מ' ומזרחי 1000 אמות כאלו או 465 מ'.

כדי לחשב את נקודה D נניח שצלע CD מכוון בזוית 5.971 מעלות- לפי כיון זריחת השמש 13 יום אחרי התקופה. כיוון זה עד כדי דיוק מדידה תואם את כיוון הקו מנקודה 16 ל-17 6.02 מעלות. על סמך נתונים אלו מתקבלות קואורדינטות של כל הפינות לעומת נקודות מדודות:

נקודה	אורך	רוחב	גובה	נקודה	אורך	רוחב	גובה
A	318.575	445.60	727	30	318.14	444.52	720.32
B	593.275	494.215	"	1=38	593.33	493.51	717.6
C	542.954	956.43	"	16	544.82	956.44	732.81
D	229.406	923.55	"	17	229.02	923.02	741.35

על נקודה A כבר דיברנו. נקודה 1 בגובה 727 תהיה 593.06/493.73. אנו רואים שבפניה דרום-מזרחית רצו לקרב את הזוית בפניה ל-90 מעלות. לכן הקטינו את זוית בקטע 37-38 ל-9.75 מעלות במקום 10. כתוצאה מכך נקודה 1 זזה 50 ס"מ דרומה. כמו כן הגדילו את הזוית בקטע 1-2 מ-6.2 מעלות ל-7.2 מעלות. אף על פי כן נקודה 1 לא זזה מזרחה לעומת פניה מחושבת B. מדוע? כי לפני זה נקודה 4 כנגד פניה דרום-מזרחית של הר הבית המקודש זזה הרבה מערבה לעומת קו BC, כדי לקרב את כיוון כותל מזרחי בקטע 4-8 אל זוית 5.971 מעלות.

נקודה C נמצאת 1.87 מ' מערבה מנקודת מדידה 16. נזכיר שקטע 15-16 הוא בליטת מגדל פינתי. הכיוון מנק' B ל- 16 הוא בדיוק 5.97 מעלות ומתאים לכיוון זריחת השמש 13 יום אחרי התקופה. הכיוון מ-A לנקודה (14) (גובה קרקע 734.5 מ') הוא 6.29 מ'. לפי מדידות של וורן, כותל מזרחי דרומית לנקודה 14 נוטה כ- 10 ס"מ פנימה לכל שורת גובה. לכן יתכן שבגובה 727 מ' הכיוון מ-A לנקודה 14 יהיה 6.20 מעלות. לגבי נקודה 17 אין לנו נתונים ברורים.

קעת נבדוק טענה של ריידינגר לגבי ציר "הורדוס". נקודה אמצעית בין B ל- C היא E עם קואורדינטות הרשת 568.114/725.323. נעביר דרכה קו בכיוון 5.971 מעלות ביחס למזרח גיאוגרפי. הוא יחתוך את קו AD בנקודה F עם קואורדינטות 272.178/694.288. מרחק EF בגובה 726 מ' מעל פני הים שווה 297.593 מ'. נשווה אותו ל- 640 אמות לפי טענת ריידינגר. נקבל 297.600 מ'. אי התאמה של 7 מ"מ בלבד! זהו נס גלוי. נציין שנס זה מסתתר בתוך המודל אשר מבוסס על ארבע הנחות יסוד בלבד: א) משולש ABC עם יחס צלעות 3:5:6; ב) קטע BC מכוון 6.1975 מעלות מערבה מן הצפון בהתאם לכיוון זריחת השמש בירושלים 13.5 יום אחרי התקופה; ג) קטע AD מכוון 10.5522 מעלות מערבה מן הצפון כמו גבול מערבי של הר הבית המקודש כאשר גבול מזרחי שלו מכוון לפי זווית 5.971 מעלות שהיא זווית זריחת השמש 13 יום אחרי התקופה; ד) ציר אמצעי מכוון באותו זווית 5.971 מעלות. אילו היינו מכוונים BC בזווית 5.971 מעלות היינו מקבלים EF=298.50 רחוק ממספר שהציע ריידינגר. נציין שמספר 640 אמות של 46.5 ס"מ שווה בו זמנית ל- 620 אמות של תורה של 48 ס"מ.

איך הקו EF מתייחס לצייר בית המקדש לפי חשבוננו? נזכיר שמרכז ק"ק לפי חשבוננו הוא $O_1=379.573/705.859$. חשבון אלטרנטיבי נתן $O_2=379.77/705.89$. נקודה O_1 נמצאת 30.8 ס"מ צפונה מקו EF ובמרחק 189.56 מנקודה E. נקודה O_2 נמצאת 31.8 ס"מ צפונה מן הקו ובמרחק 189.37 מ' מנקודה E. בפרק 9.1 של [חלק ראשון של המאמר](#) על גבול הר הבית כתבנו שלאבן השתיה יש שתי בליטות אשר מרחק ביניהן רגל. הצענו שבליטה הצפונית שימשה את ציר בית שני בכיוון 5.971 מעלות ובליטה הדרומית את ציר בית ראשון בכיוון 6.1975 מעלות (ראה [ציור](#)). לפי הצעה זאת קו EF עובר דרך בליטה דרומית של אבן השתיה אשר היתה במרכז ק"ק של בית ראשון. עוד הצענו שם שמרחק רגל בין שתי הבליטות הוא 2/3 של 50 ס"מ או 33.3 ס"מ. מספר זה מתאים יותר לנקודה O_2 , אבל אי התאמה עם O_1 נמצאת מעבר לדיוק המדידה שלנו.

לגבי מרחק בין מרכז ק"ק לנקודה E, נזכיר שלפי תיאוריה שלנו המרחק בין מרכז ק"ק לגבול מזרחי של הר הבית לאורך ציר הבית הוא 362 אמות הארץ ועוד 9 אמות עובי הכותל. ביחד 371 אמות או 189.21 מ'. מרחק O_1E גדול ב- 35 ס"מ מ- 371 אמות ומרחק O_2E גדול ב- 16 ס"מ. לכאורה נקודה O_2 מתאימה יותר מ- O_1 . את אי ההתאמה של 16 ס"מ נתן לתרץ בכך שנקודה E מתייחסת למפלס תחתית שורת בסיס 727 מ' ואילו מרחק 371 אמות מתייחס אל מפתן שער שושן אשר היה לפי חשבוננו במפלס 733.8 מ'. הפרש בין שני המפלסים 6.8 מ'. מאחר וכותל מזרחי נוטה פנימה כ- 2.5 ס"מ למטר גובה, אז במפלס מפתן שער שושן ההפרש 16 ס"מ יעלם. בהמשך אנו נתייחס למידת התאמה של נקודה O_1 לכותל מזרחי.

איך כותל מזרחי הקיים מתייחס לקו BC? נתבונן [בשרטוט של כותל מזרחי](#). קו אדום עובר דרך נקודות המדידה שלנו בכותל מזרחי. ציר אופקי מתייחס למרחק עד פינה דרום-מזרחית של הר הבית. ציר אנכי – זהו קו אורך מזרח-מערב ביחס לקו קו אורך של קטע BC. נקודות מדידה הותאמו לגובה 727 מעל פני הים בהנחה שכותל מזרחי נוטה פנימה 2.5 ס"מ לכל מטר גובה. אנו רואים שנקודות 5, 8 ו- 12 נמצאות כמעט במדויק על הקו BC אשר מכוון 6.1975 מעלות. אי התאמה בנקודה 5 היא 7 ס"מ, בנקודה 8 3 ס"מ ובנקודה 12 4 ס"מ. סטיות אלו נמצאות מעבר לדיוק המדידה שלנו ומעבר לאי ודאות של נטית הכותל. לעומת זאת קו 4- 12

מפינה דרום-מזרחית של הר הבית המקודש לנקודה [12](#)) שהיא קצה צפוני הקדום של הכותל המזרחי, קו זה **מכוון בדיוק בזווית 5.971 מעלות**. בנקודה 12 שני הכיוונים: הכיוון התיאורטי BC של הר הבית המורחב וכיוון 5.971 מעלות של הכותל המזרחי של הר הבית המקודש משתלבים באופן מדויק. אם נתעלם מבליטת שער הרחמים ובליטת מגדל מאה, אז מנקודה 12 דרומה דרך נקודה 8 מדרום לשער רחמים עד נקודה 5 כנגד מרכז שער שושן ועד סמוך לשער הפינה הכותל מכוון בזווית 6.1975 מעלות. נציין שאין לנו נקודות מדידה בין נקודה 4 עד 5. לפי מפה מנדטורית נראה שקו של 6.1975 מעלות ממשיך עד שער הפינה. נקודה 4 בולטת מדי מזרחה. יתכן שזאת טעות במדידה או תוצאה של בליטת מגדל הפינה אשר בנה מלך עוזיה. אבל אין ספק שמשער הפינה או קצת דרומה ממנו עד נקודה 4 הכותל משנה כיוון מ-6.1975 מעלות לזווית של בערך 4.7 מעלות. סטייה זאת נוצרה על מנת להתאים את הפינה הדרום-מזרחית 4 לכיוון תיאורטי של 5.971 מעלות אל הפינה 12. על כן נראה שקו 4-12 מייצג את צד הציפוני תיאורטי של כותל מזרחי של הר הבית המקודש. נציין שמרחק בין נקודה O₁ לקו 4_12 במפלס 727 מ' בכיוון 5.971 מעלות הוא **189.18** מ' ⁹⁹ לעומת מרחק תיאורטי של 371 אמות שהוא 189.21 מ'. יתכן איפה שהמרחק 371 אמות בין מרכז ק"ק לכותל מזרחי נמדד במפלס תחתית שורת יסוד 727 מ'. וכן מרחק 40 מ' בין כותל מערבי מקודש לשורת יסוד בכותל מערבי נמדד במפלס 727 מ'. נציין שאמה של 46.5 ס"מ ואמה של 51 ס"מ מקיימים כמעט זהות

$$365 \times 51 = 400 \times 46.5 + (15)$$

נזכיר שלפי חשבון שלנו מרחק מציר בית המקדש עד גבול צפוני של הר הבית הוא 365/2 אמות הארץ או 93.075 מ'. מספר זה כמעט זהה ל-200 אמות של 46.5 ס"מ שהם 93 מ'. בפועל המרחק בין נקודה O₁ לפינה צפונית של שער רחמים (נקודה [10](#)) בכיוון הניצב לציר 5.971 מעלות (שהוא 5.987 מעלות ביחס לרשת) הוא **92.92** מ'. מספר זה קרוב יותר ל-200 אמות של 46.5 ס"מ. רוחב שער רחמים מדרום לצפון לפי נתונים שלנו הוא **16.73** מ', כמעט במדויק 36 אמות של 46.5 ס"מ שהם 16.74 מ'. גם המרחק מקצה דרומי של **אבן ענקית** עד **קצה צפוני** של מגדל פניתי שוה בערך 93 מ'. אבן ענקית זאת היא אבן פינה של שתי שורות של אבנים שטוחות גדולות אשר נמשכת ברציפות עד מגדל הפינתי.

מי תכנן את הר הבית המורחב? כתוב בדה"א כ"ח י"ב על דוד שהוא מסר לשלמה "תבנית כל אשר היה ברוח עמו **להצרות בית ה'** וכו'". בפרק הבא אנו נראה שגם שטח הר הבית מתאים לסכום אשר דוד שילם לארונה היבוסי. לכן נראה שדוד קיבל תכנית זאת ברוח הקדש. בתוכנית זאת שולבו שני כיוונים של ציר בית המקדש, 6.1975 ו-5.971 מעלות וכיוון כותל מערבי המתאים לציר 5.971 מעלות. התוכנית הותאמה לאבן השתיה כך שבליטה דרומית שלה תמצא על קו אמצעי EF. התכנית נקבעה בשטח ע"י שורת יסוד באורך 64 אמות 51 או 68 אמות של 48 ס"מ בכותל מערבי ושורת יסוד באורך כפול בכותל הדרומי. כותל מזרחי מפינה דרום-מזרחית של הר הבית המקודש (נקודה [4](#)) עד קצה צפוני קדום בנקודה [12](#)) נבנה בזווית ממוצעת של 5.971 מעלות. אבל הקטע מנקודה 12 עד סמוך לשער הפינה הותאם לכיוון 6.1975 מעלות. מאחר ובקטע זה שולבה בליטה של מגדל מאה, כיוון זה לא נראה לעין. מאחר ובקטע זה הזווית הוגדלה, בקטע בין נקודה 4 לשער הפינה הזווית קטנה. לעומת זאת בקטע 1-2 זווית הוגדלה ל-7.18 מעלות כדי לקרב פינה דרום-מזרחית לזווית ישרה. וכן בהמשך בקטע 2-4 זווית הוגדלה ל-6.37. לכן בנקודה 4 נוצר שינוי כיוון של כ-1.6 מעלות. למרות שהרחבת הר הבית נעשתה בתקופות יותר מאוחרות, יש לומר שהבונים היו מודעים לתוכנית מקורית של דוד. ואולי בפינת הר הבית המורחב נבנו מראש נקודות ציון ע"י דוד או שלמה.

לגבי התאמת מרכז קדש הקדשים לכותל מזרחי. נקודה O₁ מתאימה לקו 4-12 במפלס 727 מ'. נקודה O₂ מתאימה לקו BC כנגד מרכז שער שושן במפלס מפתן השער 733.8 מ'.

⁹⁹ נזכיר שכדי לחשב מרחק בין נקודות הרשת ביחס לכיוון מסויים יש להוסיף 0.0158 מעלות סטית צפון הרשת ולהכפיל את התוצאה בגורם הפרש גובה מעל פני הים בהר הבית 1.000115.

16.4 שטח והקף הר הבית המורחב

במאמר לפרשת חיי שרה (פרק ב') כתבנו שלפי הגר"א (קול אליהו) שטח שדה המכפלה אשר אברהם קנה בארבע מאות שקל הוא שמנה בית כור או 600,000 אמות רבועות של 48 על 48 ס"מ. גם ציינו ששטח הר הבית המורחב הוא 600,000 אמות רבועות של 48 על 49 ס"מ. אומנם דוד שילם לארונה היבוסית תמורת הר הבית המורחב 600 שקל ולא 400 שקל. ותרצנו שם שדוד הוסיף אונאה אשר שיעורה בקרקעות הצי¹⁰⁰. ארונה מצידו הוסיף לו שטח בשיעור קלבון, 1/48. פתרון אחר הוא שדוד שילם בשקלים של בית ראשון של 11.52 גר שהם 2/3 של שקלי תורה של 17.28 גר'. לכן הוא שילם 400 שקל של תורה כמו אברהם¹⁰¹. חשוב של שטח הר הבית שם נעשה ע"י נקודות מדידה מותאמות לגובה אחיד של כ- 733 מ'. כעת נשווה את החישוב עם שטח הר הבית התיאורטי ABCD. מתברר שהשטח הוא 141136.5 מ"ר או 600070 אמות רבועות של 48 על 49 ס"מ. בלי שנדרש לפרוש של 70 א"ר נוספות כגון מקום ישיבת סנהדרין, יש כאן התאמה בדיוק של 1/10,000.

בתחילת פרק 16.2.1 כתבנו שהיקף הר הבית המורחב אמור להיות 3000 אמה. הקף זה הוא חלק מן המופת אשר הזכרנו בהערה 82. גם דברי יוסף בן מתתיהו על הקף הר הבית שסטודות מתפרשות על ידינו בתור 3000 אמה כאשר סטדה היא 500 אמות כמו בתיאור של הר הבית המקודש. והנה הקף המצולע ABCD שוה 1545.5 מ' לעומת 3000 אמות הארץ שהם 1530 מ'. כדי לקבל הקף 1530 מ' צריך למדוד אותו 4 אמות של 46.5 ס"מ פנימה. שטח המוגבל ע"י היקף הפנימי הוא כמעט במדויק 600,000 אמות רבועות של 48 על 48 ס"מ שהם שמנה בית כור כמו השטח של שדה המכפלה.

ישנו קשר מעניין בין הר הבית המורחב להר הבית לעתיד לבוא. הר הבית לעתיד לבוא לפי יחזקאל יהיה 500 על 500 קנים או 3000 על 3000 אמה וסביבו מגרש 50 אמה לכל רוח. הקף הר הבית המורחב הוא 3000 אמה כנגד רוחב הר הבית העתידי. יחס של שטח הר הבית העתידי 3000 על 3000 לשטח הר הבית המורחב 600,000 שוה 15 כמו יחס של שטח רצועת המשיח סביב כדור הארץ לשטח י"ב שבטים (ראה פרק 6 בחלק ראשון של המאמר על הר הבית). שטח הר הבית לע"ל עם מגרש הוא 3100 על 3100 אמה. שטח זה שוה 16 פעמים 600,000 אמות ועוד 100 על 100 אמה של ארבע פינות כנגד מקום המקדש. בהר הבית המורחב יש מקום עמידה של ששים ריבוא של בני ישראל. בהר הבית לע"ל כולל מגרש יש מקום השתחויה של ארבע על ארבע אמות לאותו מספר בני ישראל¹⁰². המגרש 50 אמה מהוה כעין פאה להר הבית העתידי בשיעור של 1/60. עובי כתלים של הר הבית 4.59 מהוה גם כעין פאה לעומת רוחב הר הבית המורחב כנגד גבול דרומי של הר הבית המקודש. כיצד? אורך גבול דרומי של הר הבית המקודש לפי חשבוננו 240 מ'. מרחק בין כותל מערבי פנימי לחיצוני 40 מ'. מרחק זה כולל עובי כותל מערבי 4.59 מ'. על כן רוחב הר הבית בדרום ללא עובי כתלים -40+240=4.59 מ'. מספר אחרון שווה 60 פעם עובי הכותל 4.59 ועוד 1 ס"מ.

¹⁰⁰ תוספות בבבא קמא י"ד ע"ב ד"ה "דבר" כתבו שלקרקעות יתר מחצי יש להם אונאה. ומקור התוספות בירושלמי כתובות פרק י"א הלכה ד' בדברי רבי יוחנן שם. אומנם משמע שחצי כגון שקנה שווה 100 ב- 200 אבל אפשר לפרש שגם חצי מלגיו כגון שקנה שוה 100 ב- 150 נחשב לאונאה בקרקעות. וכן לגבי אונאה של שתות, אם קנה שוה 5 ב- 6 שהוסיף 1/6 בלבד, וכן אם קנה שווה 6 ב- 7 שהוסיף 1/6 מלגיו. וכן יעקב קנה חלק השדה במאה קשיטה שהם מאה מעות. מאחר ומעה היא גרה אז סכום זה שוה חמשה שקלים. נראה שיעקב קנה שטח בית סאתים כחצר המשכן. מאחר וערך בית כור הוא 50 שקל, ערך בית סאתים הוא פי 15 פחות או 10/3 שקל. נמצא שיעקב שילם 50% יותר כמו דוד.

¹⁰¹ אם נניח שקשיטה של יעקב היא מעה של בית שני אז יתברר שיעקב שילם עבור חלקת השדה את הערך המדויק של 10/3 שקל של תורה. כיצד? מעה של בית שני היתה 1/24 משקל של בית שני ושקל של בית שני הוא 6/5 של שקל של בית ראשון. ושקל של בית ראשון היא 2/3 של שקל של תורה. נמצא שמעה היתה 2/3 של גרה.

¹⁰² מקום השתחויה של אדם הוא ד' על ד' אמות

16.5 סגנון אבנים בכותלי הר הבית

בתחילת פרק 16.2.1 הבאנו את הנימוק של אלו המייחסים בניית הר הבית המורחב להורדוס- צורת סיתות אחידה הנקראת סיתות "הרודיאני". אנו רואים צורת סיתות זו בכותל מערבי. לכל אבן ישנה מסגרת שטוחה הסובבת בליטה שטוחה עדינה. במאמר על [תוכנית מתמטית של מגדל דוד](#) וכן במאמר על [חומות נחמיה](#) הבאנו ראיות שמגדל דוד (הכוונה לשתי קומות תחתונות שלו) לא נבנה ע"י הורדוס אלא ע"י דוד והיא עיר דוד המקורית. בתמונה אנו רואים [אבנים בכותל דרומי](#) של מגדל דוד. באמצע רואים אבן עם מסגרת ובליטה עדינה וסביבה אבנים עם מסגרת ובליטה שטוחה יותר גדולה. שילוב אבנים משני סוגים נמצא גם ביתר הכתלים. ברור שאבנים הונחו בו זמנית. ראיה נוספת אנו מקבלים מחומה הראשונה של ירושלים. במאמר על חומות נחמיה הוכחנו שזאת אכן היתה חומה מקורית של ירושלים מימות דוד. וכן כותב יב"מ במלחמות ה' ד' ב' שחומה הראשונה היא מעשה ידי דוד ושלמה. לאחרונה רשות העתיקות חשפה מגדל מדרום להר ציון (ראה [דוח](#) בחדשות ארכיאולוגיות גליון 122 לשנת 2010). אומנם בדו"ח המגדל מיוחס לחשמונאים אבל אין לכך כל הוכחות כפי שמודה הכותב. [בתמונה של המגדל](#) רואים אבנים עם מסגרת ובליטות גסות וביניהם כמה אבנים עם בליטות שטוחות ועדינות כמו במגדל דוד. במאמר על [מערת המכפלה](#) בפרק ג' הבאנו נימוקים שהבניין נבנה בתקופת דוד המלך. גם אבני בנין זה נראות בדיוק כמו בכותל מערבי.

כעת נדון בסגנון האבנים בכותל המזרחי. דרומית לשער רחמים נראות מעל קרקע [שתי שורות קדומות](#) של אבנים. אורך השורה כ- 15 מ'. תחתית שורה תחתונה נמצא במפלס של בערך 729.5 מ'. אבנים אלו בעלות בליטות גסות בשונה מאבני כותל מערבי. יב"מ מייחס בניית כותל מזרחי לשלמה. זאת לכאורה ראיה שכותל מערבי לא נבנה ע"י שלמה. והנה [במגדל דוד פינה צפון מערבית למטה](#) אנו רואים אבנים בעלות בליטות גסות כעין אלו שבכותל המזרחי ובו זמנית באותה [פינה למעלה](#) (בשורה 9) אבן עם בליטה עדינה כמו בכותל מערבי. בתמונה של [כותל מערבי](#) של מגדל דוד (סמוך לפינה צפונית) נראות כמה אבנים עם בליטה עדינה. מכאן מוכח שסיתות "הרודיאני" התקיים בו זמנית עם סיתות יותר גס בתקופה של דוד ושלמה. יתכן ששלמה בנה את הכותל המערבי של הר הבית באבנים בעלות סיתות עדין משום שכותל זה היה נראה בתוך העיר. הורדוס אשר לפי דעתנו בנה את הפינה הדרום-מערבית של הר הבית בלבד, אימץ את צורת סיתות העדינה כדי להתאים אותה לכותל המערבי הקיים.

והנה יוסף בן מתתיהו בקדמוניות ספר עשרים, ט' ז' (פסוק 221) כותב "סטיו (מזרחי) עומד בעמק עמוק ולו חומות של ארבע מאות אמה ונבנה אבנים מרובעות ולבנות מאד, אורכה של כל אבן עשרים אמה וגובה שיש אמות – מפעלו של שלמה המלך". בכל כותל מזרחי שלפנינו אין אבן אחת כזאת. רק בכותל מערבי בשורת יסוד ישנן שתי אבנים בגודל דומה, אחת באורך 13.5 מ' ושניה באורך 12.1 מ' וגובה מקורי שלהם 3.2 מ'. אולי היתה שורת יסוד בכותל מזרחי כמו בכותל מערבי ובה היו אבנים בגובה שלש שורות רגילות ואורך כ- 10 מ'. אם תחתית שורת יסוד היתה במפלס 727 מ' אז ראשה צריך להיות במפלס 730 מ'. גובה הקרקע במקום שער שושן כיום 729.3 מ' אבל אין רואים שם את אבני הכותל הקדום. וי"ל שרומאים הרסו את כל שורת יסוד המזרחית כמו שניסו להרוס בשורת יסוד המערבית. אולי שורת יסוד התחילה במקום בו מסתיימות שתי שורות הקדומות דרומה משער הרחמים והיא נמשכה משם 400 אמות או כ- 200 מ' עד לפינה דרום-מזרחית של הר הבית המקודש. שם שוב מופיעות שתי אבנים קדומות בנקודה (4). מתחת לאבנים אלה מבצבצת שורה קדומה של אבנים גדולות עם בבליטה גדולה. תחתית שורה זאת מתאימה למפתן שער קלרמונט וכנראה מתאימה למפלס הר הבית בפינה זאת. על כך מעידה [תעלת נקו](#) אשר חצובה בשורה זאת.

אבנים צפונה מתפר הן בעלות בליטות שטוחות גדולות כמו במגדל דוד. אין שום סיבה לייחס אותם לחשמונאים. אנו מייחסים את הקטע מתפר עד נקודה 4 ליותם כפי שהסברנו בפרק 16.2.3.

משער הרחמים וצפונה לאורך 21 מטר עד נקודה (12) נראית שורה קדומה אחת (שורה מעליה היא כנראה תיקון ע"י אבנים בשימוש משני). אלו אבנים בעלות בליטות גדולות מאד (הבליטה בנקודה 12 היא כ- 70 ס"מ). יתכן שקטע זה נבנה ע"י שלמה כי נקודה 12 היא חלק מתוכנית תיאורטית של הר הבית המורחב. נקודה 12 תואמת את קצה דרומי של תעלת יסוד בנקודה 20 וביחד הן מהוות סימן צפוני להר הבית של 600 על 600 אמה. שלמה שינה את סגנון האבנים בקטע זה כדי להבדיל בין הר הבית המקודש להר הבית המורחב.

בהמשך לאורך כ- 24 מטר הקרקע עולה ממפלס של כ- 731.3 מ' לכ- 734.3 מ'. בקטע זה לא נראות שורות מקוריות (פרט לקטע קטן צמוד לנקודה 12). במרחק של כ- 45.7- 51.5 צפונה משער רחמים מונחת אבן ענקית (ראה נקודה 13). זאת אבן שטוחה ללא סיתות שולים. אורך האבן כ- 5.8 מ' וגובה כ- 1.9 מ' בדומה לאבני שורה כפולה בכותל הדרומי. גבול עליון של האבן נמצא במפלס כ- 736.7 מ'. מכאן ועד מגדל פינתי השתמרו מעל קרקע שתי שורות של אבנים שטוחות. גובה שורה תחתונה כ- 1.14 מ' ושורה עליונה קצת פחות, אולי 1.06 מ' (מדידות נעשו מתוך צילום). גבול עליון של שורה תחתונה זהה לגבול עליון של האבן הענקית כ- 736.7 מ' מעל פני הים. בשורה תחתונה ישנן אבנים ארוכות, בין 3 ל- 4 מטר. אבני שורה עליונה קצרות יותר. במרחק של כ- 14 מ' צפונה מהאבן הענקית, מתחת לשורה תחתונה נראית שורה של אבנים עם בליטות גדולות (ראה תמונה). לכל אבנים אלו אין צורה "הרודיאנית". אין גם ספק ששורות של אבנים שטוחות (וכל שכן אבנים בולטות) הן מקוריות. אומנם בכותל מערבי ודרומי ישנם אבנים שטוחות מאוחרות אבל אבנים אלו קטנות בהרבה.

אבל מגדל פינתי אכן בנוי אבנים "הרודיאניות" כמו בכותל מערבי בחלקו הדרומי, ביניהן אבן באורך כ- 7.5 מ'. וורן חפר מתחת למגדל ודרומה ממנו. התברר שאבנים מתחת לקרקע הן בעלות בליטות גדולות מאד ושונות מאלו אשר בכותל מערבי בצד דרומי. וורן גילה שבעומק של כ- 19 מ' מתחת לקרקע המגדל והכותל דרומית לו מהווים קו ישר. ממפלס זה ומעלה שורות האבנים אשר מתחת למגדל נסוגות פנימה (מערבה) פחות משורות אשר מתחת לכותל. לכן אחרי עליה של 19 מ' המגדל בולט כ- 2.3 מ' מזרחה מן הכותל. דבר זה מוכיח שהמגדל והכותל דרומית לו נבנו כמקשה אחת. אנו רואים שילוב של אבנים "הרודיאניות" עם אבנים "לא הרודיאניות". לעיל הבאנו נימוקים ששמעון הצדיק בנה את בריכת ישראל ואת החומה השנייה ומן הסתם בנה את הכותל המזרחי כולל המגדל הפינתי. אבל יתכן שהורדוס בנה את החלק העליון של המגדל מחדש ע"י אבנים גדולות ויפות כמו בכותל מערבי. כל זה במסגרת הבניה שלו באנטוניה הסמוכה. אבל כותל מזרחי דרומית לו נשאר כפי שהיה לפניו. והנה ראייה לכך. בתמונה אנו רואים את אבני הכותל בסמוך למגדל. אם הורדוס בנה את המגדל והכותל דרומית לו מן היסוד, קשה להבין מדוע את החלק העליון של המגדל הוא בנה מאבנים "הרודיאניות" יפות ואת הכותל הצמוד למגדל מעל קרקע בנה מאבנים שטוחות אשר בנוסף אינן תואמות את מפלס שורות המגדל.

על כותל דרומי וכותל מערבי כבר כתבנו. מצפון ל"תעלת יסוד" של רב קורן לא נראה הכותל אלא סלע מסותת בגסות וקטעים מסוימים סלע מסותת בדמות אבנים "הרודיאניות". יתכן שזה מעשה של הורדוס והוא נעשה במסגרת שיפוץ והרחבה של אנטוניה.

16.6 ישוב דברי יוסף בן מתתיהו

בתחילת פרק 16.2.1 הבאנו דברי יוסף בן מתתיהו במלחמות א' כ"א א' "בשנת חמש עשרה למלכו חדש הורדוס את בנין היכל ה' והרחיב את החצר מסביב לו פי שנים ובנה עליה

חומה והוציא על הדבר הזה כסף רב לאין מספר ועשה את המלאכה בתפארת אשר אין ערוך אליה. ועל הדבר הזה יעידו אולמים (סטוים) הגדולים מסביב למקדש והמצודה אשר עליו מצפון כי את האולמים יסדו ובנו ידי הורדוס מחדש ואת המצודה הרחיב ופזר לדבר הון עצום עד אשר לא נפלה ביופייה מארמון מלכים וקרא לה בשם אנטוניה לכבוד אנטוניוס". איך הדבר מתיישב עם טענה שלנו שהורדוס בנה רק את הפינה הדרום-מערבית של הר הבית המורחב ואולי ייצב את החלק הצפוני של כותל מערבי?

נתבונן בשרטוט הר הבית לפני הרחבה של הורדוס. מדרום להר הבית המקודש היתה בליטה משער החולדה מזרחה. מצפון להר הבית המקודש היה חפיר ועמק בית זית אשר הפרידו אותו מאנטוניה ומבריכת ישראל. הורדוס השלים את סתימת החפיר והעמק אשר התחיל פומפיוס ועשה כל הר הבית מצפון להר הבית המקודש למישור אחד. על ידי השלמת פינה דרום-מערבית של הר הבית, הוא יצר תבנית דמוית מלבן אשר תוכננה מהתחלה ע"י דוד. בנוסף הוא בנה סטוים מפוארים לאורך כתלים חיצוניים: דרומי (סטיו מלכותי), מערבי וצפוני, כנראה גם סטיו בכותל מזרחי צפונה מהר הבית המקודש. הוא כנראה גם הסיר את הקטע של 40 מ' של חומה הראשונה בין כותל מערבי פנימי לחיצוני (ראה על כך בהמשך). כתוצאה מעבודות אלו, הר הבית המורחב הפך למתחם מאוחד. לכן יב"מ מייחס הרחבה זאת להורדוס. ברור לכל הדעות שהר הבית המורחב דרומה עד התפר (נקודה 2) לפני הורדוס. יב"מ בעצמו כותב במלחמות ה' ה' א' "כבר דברתי כי נוסד בית המקדש בראש גבעה בצורה ובראשונה נשא המישור אשר במרום הגבעה בקשי ההיכל והמזבח כי מכל עבריה היתה תלולה על פני התהום. המלך שלמה, הוא אשר בנה היכל, הקיף את חלק המזרח חומה והעלה על הסוללה אולם אחד. והיכל נשאר חשוף מיתר צדדיו. אולם בדרות הבאים אחרי שלמה הוסיף העם כל הימים להעלות עפר עד אשר התישר ראש הגבעה והתרחב. ואחרי כן פרצו בחומת הצפון והוסיפו כמדה אשר היה בה אחרי כן כדי להקים חומה מסביב לכל המקדש". כלומר, היתה התרחבות דרומה אחרי שלמה. פרצה צפונה שהיא כוללת אנטוניה גם כן נעשתה ע"י חשמונאים ולא על ידי הורדוס. לכן אי אפשר להבין את דברי יב"מ בדבר הכפלת שטח הר הבית ע"י הורדוס כפשוטם. אולם הקטע שהוא כותב בתחילה ששלמה בנה רק חומה מזרחית, דורש ביאור. אכן יב"מ נסמך על מה שכתב בקדמוניות, ספר ט"ו 402-397. ושם כתוב ששלמה בנה חומה המקיפה את כל הגבעה והקיפה היה ארבע סטודות וכל צלע נמשך לאורך של סטדה. ומה שייחד את החומה המזרחית זהו סטיו כפול. וכנראה ביתר הרוחות שלמה לא בנה סטוים. את הסתירה בין סטודות של 400 אמה לעומת 500 אמות הסברנו בפרק 16.2.1.

ועוד כתוב בקדמוניות ט"ו (391) "לאחר שהרס את היסודות הישנים והניח אחרים הקים עליהם מקדש שאורכו מאה וכו'". יש שמבינים מכך שהורדוס הרס כתלים קודמים של הר הבית אשר הניח שלמה ובנה במקומם כתלים חדשים. ואז אפשר לטעון שכותל מערבי כולו נבנה ע"י הורדוס, וכותל מערבי של שלמה היה באותו מקום והוא נהרס ע"י הורדוס. אבל קשה ממדרש שיר השירים שהבאנו בפרק 16.2.2. הבנתנו היא שיב"מ מתכוון כאן ליסודות בית המקדש בלבד¹⁰³. ואת אבני בית מקדש אשר בנה זרובבל הוא פירק ומן הסתם גזז אותם. וזה מתרץ את דברי הזוהר פרשת פקודי מ"ב ב' שאבני יסוד בית המקדש נגנזו ולא נאבדה מהן אחת.

מתוך מעשה הרחבת הר הבית נבין את התעלומה של העדר עירוב בירושלים. כתוב בעירובין ק"א ע"א "כאן לאחר שנפרצו בה פרצות". פרוש, לפני שנפרצו פרצות בירושלים, מאחר ודלתותיה ננעלות בלילה, היא לא היתה רשות הרבים. אבל אחרי שנפרצו בה פרצות היא נעשית רשות הרבים ואסור לטלטל בה בשבת. אבל לא מצינו שחומות של ירושלים נפרצו לפני החורבן. היו בה שלש חומות: ראשונה, שניה ושלישית. וחומות אלו עמדו במצור נגד רומאים.

¹⁰³ כתוב שם בהמשך "ואילו גובהו עולה בעשרים אמה נוספות. אלו שקעו במשך הזמן כששקעו היסודות. וזהו שהחלטנו להעלות ביומיו של נרון". אין כוונתו שיסודות בית המקדש שקעו 20 אמה כי הם מונחים על סלע. אלא על גבי האולם היתה תוספת מגדל של 20 אמה והיא כנראה נהרסה.

ואף אם חומה שניה נפרצה, הייתה חומה ראשונה הקדומה. ונראה שהכוונה לפרצה אשר פרץ פומפיוס בחומה הצפונית של הר הבית כאשר הוא כבש אותו כפי שמתואר במלחמות א' ז'. ומאחר והר הבית הוא חלק מירושלים אז פירצה בחומה שלו אל מחוץ לעיר פוגמת בעירוב של כל העיר. אבל נראה שחוסר עירוב בירושלים לא היתה תופעה זמנית אלא מצב תמידי כפי שכתוב בגמרא "כאן לאחר שנפרצו בה פרצות" – ולא כתוב "כאן בזמן שנפרצו בה פרצות". ועוד, אם סיבת חוסר עירוב היא פירצה בחומה צפונית של הר הבית המקודש, אז לא היה עירוב גם בו. והנה במשנה בפסחים פ"ה מ"י כתוב לגבי פסח שחל בשבת "יצתה כת ראשונה וישבה לה בהר הבית". על כן בהר הבית היה עירוב. לכן נראה לי שהורדוס הסיר את הקטע של [חומה הראשונה](#) בין חומה מערבית חיצונית לפנימית. ואז הר הבית המורחב וירושלים הקדושה בגבולות חומה הראשונה היו פתוחים אל החלק הצפוני של הר הבית המורחב. ואותו חלק לא נתקדש בקדושת ירושלים כי הוא התווסף לעיר רק בתקופת בית שני כמו שלא נתקדשה בצעין העליונה (ראה שבועות ט"ז ע"א). אומנם עירוב העיר לא תלוי בקדושת העיר אלא בקיום מחיצות. וי"ל שחכמים רצו לעשות הכר בין העיר הקדושה שבה מותר לאכול קדשים קלים ומעשר שני לבין תוספת שבה אסור הדבר. לכן לא איחדו את שני חלקי העיר גם לעניין העירוב. ועוד יתכן שנוכחות חיילים רומיים באנטוניה פגמה בעירוב.

ויש עוד לדון בשאלה הנכבדה, האם אחרי הרחבת הר הבית הורדוס הסיר את הכתלים של הר הבית המקודש או לא. השאלה מתעוררת משום שיב"מ בתיאור שלו של הר הבית במלחמות ה' ה' ב' מזכיר את הסטווים החיצוניים אבל לא מזכיר את הכתלים של הר הבית המקודש. מאידך משנה במידות מתארת את הר הבית ההלכתי של חמש מאות על חמש מאות אמות אשר היה קדוש בקדושת מחנה לוי. הורדוס לא יכול היה לבטל את הקדושה וגם לא יכול היה להוסיף עליה כי הדבר נגד את ההלכה. והורדוס בנה הכל בהסכמת חכמים כפי שכתוב בבא בתרא ד' ע"א וכן בקדמוניות ט"ו. ויש לתרץ שבמלחמות ה' ה' ב' יב"מ מתאר את הר הבית [דרך כניסה](#) משער חולדה המזרחי (שער משולש של היום) שהוא מקום כניסה העיקרי. כבר הסברנו במאמר על [חומות נחמיה](#) (סוף פרק 3.5) שיהואש מלך ישראל פרץ את חומת הר הבית משער חולדה המזרחי (צד פנימי) עד פינה דרום-מזרחית של הר הבית ומשם עד שער הפינה. הקטע הראשון לא נבנה מחדש בתור חומה אלא עשו שם חנויות. לכן הוא נקרא בנחמיה ג' ח' "החומה הרחבה". וכנראה שבאותו קטע לא היה סטיו. הכניסה משער משולש היתה תת קרקעית לאורך 115 אמות הארץ ועברה מתחת לסטיו המלכותי. ואחר כך היתה עליה של 50 אמות לקראת שער חולדה פנימי. מי שבא בדרך זאת ראה לפניו שער ולא ראה סטיו מפואר. לכן יב"מ לא הזכיר שם סטיו נוסף. ועוד יש לציין שתרגומים שאנו קוראים כגון תרגום שמחוני לעברית או תרגום של Whiston לאנגלית מוסיפים מילים אשר לא כתובות במקור יווני (אשר הוא בעצמו תרגום ממקור של פלביוס) ולא נתן לדייק מהם. למשל אצל שמחוני כתוב "והעובר דרך הכר הזאת אל המקדש השני הגיע עד מחיצת אבנים מסביב למקדש כו". ואצל היסטורן כתוב העובר דרך סטוים ובמקור יווני לא כתוב אלא העובר דרך זה, ולא ברור האם כוונתו לכיכר או לסטווים או לתחום רחב הקודם לאותה מחיצה. לכן אין ללמוד מכאן שלא היה כותל דרומי פנימי.

אבל נתן ללמוד מכבוש הר הבית ע"י רומאים שאחרי שהם כבשו את אנטוניה, היה לפנייהם מכשול פרט לכתלים של עזרה ועזרת נשים. כתוב במלחמות ו' ב' ז' (תרגום שמחוני) "בין כה וכה הרסו יתר אנשי חיל רומאים את יסודות הבירה (אנטוניה) בשבעה ימים ופלסו דרך רחבה אל הר הבית. כאשר קרבו הלגינות אל החומה הראשונה הסובבת את הר הבית, החלו לשפוך סוללות. הסוללה (א) האחת למול קרן חצר בית ה' הפנימית אשר בפאת צפון-מערב, השניה (ב) למול האכסדרה אשר בצפון ומשתי הסוללות הנשארות העלתה האחת (ג) לעבר האולם המערבי בחצר בית ה' החיצונית והשניה (ד) – חוצה לה לפאת צפון". [בשרטוט הר הבית](#) מסומנים מקומות של סוללות לפי סדר אצל יב"מ. שתי סוללות היו כנגד כותל צפוני של הר הבית המקודש כאשר סוללה א' היתה כנגד פינה צפון-מערבית של עזרה ושתי סוללות היו כנגד כותל מערבי חיצוני

למטה, כי העיר באותו זמן נכבשה עד חומה הראשונה. ברור גם שמרווח בין פינה צפון-מערבית של הר הבית המקודש לבין כותל מערבי חיצוני היה סגור, אחרת רומאים היו שוטפים את כל הר הבית דרומה ולא היה להם כל צורך להעמיד סוללות ג' וד'. את מקום של סוללות אלו סימנו אחת דרומה לשער וורן ושניה צפונה לו כי שם ישנם פגיעות בכותל המערבי. לפי דעתנו, סגירת המרווח היא עשית מקדש רבוע אשר מוזכרת במלחמות ו' ה' ד'.

בהמשך, במלחמות ו' ג' א' כתוב "והמורדים אשר בהר הבית לא חדלו להילחם פנים בפנים עם אנשי הצבא העומדים על הסוללות מדי יום ביומו. וביום **עשרים ושבע** **לחדש** האמור (תמוז) הכינו להם מוקש באולם המערב". זהו סטיו מערבי אשר מדרום לסגירת הריבוע כפי סימנו אותו **בשרטוט הר הבית**. הסטיו נשרף עד מגדל יוחנן מעל לשער היוצא אל לשכת הגזית (קשת וילסון) כפי שכתוב שם בהמשך. "וביום השני שרפו הרומאים גם את אולם הצפון כלו עד אולם המזרח אשר חברו יחד בקרן הבנויה מעל לנחל קדרון". זהו סטיו הצפוני של הר הבית המקודש כפי סומן בשרטוט. באותו זמן רומאים טרם כבשו את החומה הצפונית של הר הבית המקודש והם כנראה הציתו את הסטיו מבחוץ מתוך הסוללות. יב"מ לא מתאר את פריצת הכותל הצפוני אלא מספר בהמשך הפרק על הרעב הנורא בעיר. ובתחילת פרק הרביעי הוא כותב "וכאשר כלו שני הלגיונות לשפוך את הסוללות צוה טיטוס ביום **השמיני לחדש** לואוס (אב) לקרב את אילי הברזל אל האכסדרה המערבית אשר למקדש הפנימי (עזרה)". יש כאן דילוג של עשרה ימים. כנראה בזמן הזה רומאים כבשו את הכותל הצפוני והגיעו עד חומות העזרה ועזרת נשים.

17. גבהים בהר הבית

אחד המבחנים החשובים ביותר לנכונות של תאוריה לגבי מקום המקדש וגבולות הר הבית הוא התאמה בין טופוגרפיה של ההר לבין גבהים של הר הבית כפי שנשנו במסכת מידות. יש גם נתונים לגבי גבהים אצל יב"מ במלחמות ה' ה' ב'. בנוסף, גובה של אמות מים אשר סיפקו מים לעזרה קשור לשאלת מפלס העזרה. למשל, ביומא ל"א ע"א כתוב "אמר אביי: שמע מיניה עין עיטם גבוה מקרקע עזרה עשרים ושלוש אמות". נתון זה מהוה אחד מיסודות שיטת טוביה שגיב. שאלת הגבהים נדונה בהרחבה בהתכתבות בינינו. נתן לקרוא את החומר **בקובץ א, קובץ ב ובתשובות** למאמר של שגיב בתחומין כ"ח. אנו נביא את עיקרי הדברים בפרק זה. במסכת מידות פ"ב מ"ג כתוב "לפנים ממנו (מין הסורג) החיל עשר אמות ושתיים עשרה מעלות היו שם רום המעלה חצי אמה ושלחה חצי אמה כל המעלות שהיו שם רום מעלה חצי אמה ושלחה חצי אמה חוץ משל אולם". ובהמשך שם, מ"ה "וחמש עשרה מעלות עולות מתוכה (מעזרת נשים) לעזרת ישראל". ובמשנה ו' (שם) "רבי אליעזר בן יעקב אומר מעלה היתה וגבוהה אמה והדוכן נתון עליה ובה שלש מעלות של חצי חצי אמה. נמצאת עזרת הכהנים גבוהה מעזרת ישראל שתי אמות ומחצה". ובפרק ג' מ"ו כתוב "בין האולם ולמזבח שתיים ועשרים אמה ושתיים עשרה מעלות היו שם רום מעלה חצי אמה ושלחה אמה". וביומא פ"ה מ"ב כתוב "משניטל הארון אבן היתה שם מימות נביאים ראשונים ושתיה היתה נקראת גבוהה מן הארץ שלש אצבעות ועליה היה נותן". מכאן למדנו שאבן השתיה היתה בולטת שלש אצבעות מעל ריצפת ההיכל אשר היתה שש אמות מעל עזרה אשר היתה שתיים וחצי אמות מעל עזרת ישראל אשר היתה שבע וחצי אמות מעל עזרת נשים אשר היתה שש אמות מעל החיל. נמצא גובה הר הבית 22 אמות מתחת לריצפת ההיכל. לפי צ'רלס וורן גובה פסגת סלע השתיה הוא 2440 רגל מעל פני הים או 743.71 מ'. אם מעלות נמדדו באמה של מקדש של 51 ס"מ אז גובה עזרה צריך להיות 740.65 מ', עזרת ישראל 739.38 מ', עזרת נשים 735.55 מ' והר הבית 732.49 מ' מעל פני הים. מספרים אלו נסתרים ע"י גבהים של סלע בכמה מקומות.

יש להעיר שגובהה של פסגת הסלע אצל וורן איננו מדויק. וורן כותב ב- Ordnance Survey שפסגת הסלע נמצאת 4 רגל ו- 9.5 אינץ' (146 ס"מ) מעל ריצפת שיש של המסגד. מאידך במפת וילסון של הר הבית, גובה קרקע בצד מזרחי של הרחבה העליונה כנגד כיפת הסלע הוא 2435 רגל ו- 2 אינץ'. סכום שני מספרים אלו נותן בדיוק 2440 רגל. אבל מתוך מדידות של מודדי שומרון בניסן תשס"א התברר שישנה עליה קטנה של כ- 15 ס"מ מגבול מזרחי של רחבה העליונה עד פתח המזרחי של כיפת הסלע. בפתח עצמו ישנה מעלה כ- 12 ס"מ ומפתח כ- 12 ס"מ אלא מפתח כנראה לא מוסיף לגובה הרצפה בפנים. ריצפת הרוטונדה אשר סביב הסלע גובהה כ- 16 ס"מ מעל ריצפה מחוץ לה¹⁰⁴. פסגת הסלע לא נמצאת במרכז הכיפה אלא בחלק צפון-מערבי של משטח העליון. לפי דלמן¹⁰⁵ הגובה שם 177 ס"מ מעל ריצפת הרוטונדה אלא שריצפה שם נמוכה כ- 5 ס"מ לעומת ריצפה בצד מערבי מרכזי. לפי וינסנט¹⁰⁶ פסגת הסלע נמצאת כ- 165 ס"מ מעל ריצפת רוטונדה. לפי הערכה שלנו על סמך צילומים פסגת הסלע מתרוממת כ- 2 ס"מ מעל מעקה העץ אשר נמצא 160 ס"מ מעל ריצפת הרוטונדה. אם נניח שריצפת הכיפה מפתח מזרחי עד לרוטונדה לגמרי אופקית, נקבל שפסגת הסלע נמצאת 190-200 ס"מ מעל ריצפת הרחבה העליונה ליד פתח המזרחי של הכיפה או 205-215 ס"מ מעל ריצפה בגבול מזרחי של הרחבה. מספר זה ב- 59-69 ס"מ גדול מנתון של וורן.

בפרק 9.1 של [חלק ראשון של המאמר](#) זיהינו את אבן השתיה עם אבן מקודשת למוסלמים אשר מונחת בארון בקצה דרום-מערבי של הסלע. אבן זאת לדעתנו היתה מונחת בקצה מזרחי של שקע בצורת טרפז. לפי הערכה שלנו על סמך צילומים, גובה הסלע שם כ- 146 ס"מ מעל רצפת רוטונדה. דלמן כותב שאורך האבן 46 ס"מ ורוחבה 28 ס"מ אבל לא כותב מידת גובהה. האבן מונחת בארגז אשר גובהו 52 ס"מ. מתוך עדות של חוקר אחד האבן מגיעה סמוך מאד לגובה הארגז. בתמונה בספר של שילר¹⁰⁷ נראה כמדומני קצה של האבן כ- 5-6 ס"מ מתחת לקצה עליון של הפתח שהוא קצה עליון של הארגז. על כן נראה להעריך את גובה האבן כ- 46 ס"מ. אם תחתית האבן היתה מונחת בגובה 146 ס"מ אז קצה עליון בגובה 192. אם האבן היתה בולטת מעל רצפה שלש אצבעות או 6 ס"מ¹⁰⁸ אז ריצפת קדש הקדשים ושל היכל היתה בגובה 186 ס"מ מעל רצפת רוטונדה. אם נניח שפסגת הסלע אכן נמצאת 162 ס"מ מעל הרצפה כמו הערכה שלנו, אז אפשר לכוון את עובי הרצפה לשלשה טפחים של 8 ס"מ. על כן גובה הרצפה לפי הערכתנו היה 186 ס"מ מעל ריצפת הרוטונדה או כ- 202 ס"מ מעל רצפת הכיפה סביב.

מכל האמור מתברר שגובה רצפת ההיכל היה כ- 83 ס"מ מעל גובה אשר מביא וורן. בנוסף, לפי מדידות של מודדי שומרון גובה רצפת הרחבה העליונה ליד פתח מזרחי של הכיפה הוא 742.86 מ' מעל פני הים. לכן גובה ריצפת ההיכל הוא כ- 745 מ' מעל פני הים. הגבהים של וורן בכותל מערבי כגון תחתית שורה C (היא שורה תחתונה אשר נראית ברחבת הכותל) בכ- 24 ס"מ נמוכים ממדידות שלנו. אבל ברחבת כיפת הסלע הגבהים שלו נמוכים בכ- 46 ס"מ מנתונים שלנו.

כעת נתבונן [במפה טופוגרפית](#) של הר הבית¹⁰⁹. שרטטנו על גבה את גבולות הר הבית, מקדש, עזרות ולשכות צפוניות. בכחול סימנו גבהים לפי חשבון שלנו אשר הותאם לגבהים של וורן בכותל מערבי. לכן גובה ריצפת קדש הקדשים נקבע בתור 744.75 מ', 25 ס"מ פחות מגובה 745 לפי מדידות וחשבונות שלנו. גובה עזרה 6 אמות של 51 ס"מ נמוך ממנו או 741.69 מ'.

¹⁰⁴ גובה המעלות ושל ריצפת הרוטונדה לא נמדדו ישירות אלא חושבו על סמך צילומים

¹⁰⁵ G. Dalman, Neue Petra-Forschungen, 1912, p. 123

¹⁰⁶ Vincent and Steve, Jerusalem de L'Ancien Testamen, 1954, p. 562

¹⁰⁷ אלי שילר, הר הבית ואתריו, עמ' 66

¹⁰⁸ למרות שאמות המקדש היו 51 ס"מ, אצבע בכל מקום זהו 1/24 של אמת התורה של 48 ס"מ

¹⁰⁹ העתקנו אותה מספר S. Gibson and D. Jacobson, Below the Temple Mount in Jerusalem

גובה עזרת ישראל 2.5 אמות מתחתיה או 740.415 מ'. לפי הבנתנו בר שורא נכנס אל תוך עזרת נשים ובהמשך אל תוך חלק מזרחי של לשכת הגזית ומפלס שלו כמו עזרת ישראל. גובה עזרת נשים 7.5 אמות מתחתיה או 736.59 מ'. הר הבית 6 אמות תחתיה או 733.53 מ'. בחצים אדומים סימנו גבהים של סלע אשר נמדדו בעיקר ע"י וורן בבורות שונים. קוי גובה שורטטו על סמך כמה נקודות מדידה והן משוערים. אנחנו רואים למשל קו גובה 737 מ' אשר נכנס לתוך עזרת נשים והוא למעלה ממפלס עזרת נשים. קו זה כנראה מבוסס על הגבהים בבור 27 ובבור 28 (מספור הבורות הוא לפי שיק). יתכן מאד שקו זה עובר בתוך תחום של בר שורא. לכאורה גובה הר הבית 733.53 מ' נסתר ע"י גבהים של סלע בצפון 739-740 מ' ואף ע"י גבהים בדרום כ- 735 מ'.

והנה יב"מ מתאר במלחמות ה' ה' ב' את העלייה לעזרה מדרום בזה הלשון (תרגום שמחוני): "מקדש השני נקרא בשם קדש ובארבע עשרה מעלות עלו אליו מן המקדש הראשון והוא היה רבוע ממעלה (למקדש הראשון) וגם לו היתה חומה סביב. והחומה הזאת היתה גבוהה מחוץ כארבעים אמה¹¹⁰ אך המעלות כסו את חלקה ומבית היה גובה החומה עשרים וחמש אמה יען אשר נשענה החומה בבניינה למקום גבוה יותר, על כן לא נראתה בכל קומתה, כי כסתה עליה הגבעה. ובין ראש ארבע עשרה המעלות ובין החומה נמצא רוח עשר אמות כלו מישור (החל). ומשם העלו מדרגות בנות חמש מעלות אל השערים (שערי העזרה)". מכאן שהיו 14 מעלות מהר הבית בדרום אל חיל ומשם עוד 5 מעלות אל עזרה. מאחר ורום כל מעלה לפי משנה היה חצי אמה אז הפרש גובה בין הר הבית בדרום לבין עזרה היה 19/2 אמות. באמות הארץ של 51 ס"נ נקבל 4.845 מ'.

על כן יש לומר שמשנה במידות מתארת רק את הפרשי גבהים במזרח ואילו יב"מ מתאר את הפרשי גובה כולל חמש מדרגות מחיל לעזרה רק בדרום. אבל בצפון כנראה לא היה הפרש כלל בין גובה העזרה לגובה הר הבית. אכן, בית המוקד היה פתוח בדרומו לעזרה ובצפונו לחיל. לפי רמב"ם (הלכות בית הבחירה ה' ט') הוא היה כולו מחוץ לעזרה. חלק הדרומי שלו היה קודש וחלק הצפוני חול. הבדלה בין קודש לחול נעשתה ע"י ראשי פיספסין (מידות א' ו'). ומן הסתם לא היה הפרש גובה בין עזרה לחלק הדרומי המקודש של בית המוקד כדי שקדושה תתפשט אל בית המוקד. וכן לא היה הפרש בין חיל לחלק הצפוני של בית המוקד כדי שהחול יתפשט פנימה. ובין חלק דרומי לחלק צפוני של בית המוקד הבדילו ראש פיספין ולא הפרש גובה. אבל בלשכת הגזית הפרדה בין קדש לחול לא נעשתה ע"י פיספסין אלא ע"י הפרש גובה. בצד מזרחי הגובה היה כמו בעזרת ישראל 740.42 מ' ובצד מערבי הגובה היה כמו בחיל הצפוני, 741.69 מ'. על כן גובה ריצפת לשכת גזית במערב נמצא מעל לגובה סלע 741 מ' בבור מס' 29 ובצד מזרחי מעל גובה הסלע 739.7 סמוך לבור 1127¹¹¹. אומנם גבהים של וורן ברחבה עליונה נמוכים משלנו ב- 46 ולא ב- 25 ס"מ. אבל גם אם נוסיף למספרים 741 ו- 739.7 21 ס"מ, עדיין ריצפת לשכת הגזית תהיה לפחות אמה מעל הסלע.

ישנה נקודה בעיתית אחת- גובה אבן ברצפת כיפת הרוחות. הגובה הוא 742.8 מ', מעל גובה העזרה. אומנם אין ודאות שזהו סלע טבעי. האבן מלוטשת כגובה של ריצוף של היום. השערה שלנו שזאת אבן הטועים אשר מוזכרת במשנה תענית ג' ח'. בירושלמי תענית פ"ג ה"ט כתוב עליה "אמר (חוני המעגל) להן כשם שאי איפשר לאבן הזאת להימחות מן העולם כך אי איפשר להתפלל על הגשמים שילכו להם". נראה שיש כאן הבטחה שאבן זאת לא תמחה למרות

¹¹⁰ מהו פשר 40 אמות גובה החומה כאשר 15 אמות היו מכוסות ע"י גבעה? פרוש שלי הוא ש"ב"מ מחשב גובה תחתית הגבעה ממפלס החיל המזרחי אשר נמצא לפי משנה 16 אמות מתחת לעזרה. יחד עם גובה חומת העזרה של 25 אמות מקבלים 41 אמות. יב"מ עיגל את המספר ל- 40.

¹¹¹ גובה זה נמדד ע"י קונדר מתחת לקיר מזרחי של הרחבה העליונה צמוד מצפון לבור מס' 27. כך כתוב בספר של גיבסון ויעקבסון בעמ' 128.

החורבן. גובה הרחבה העליונה כפי שנמדד ע"י מודדי שומרון בפינה צפון-מזרחית שלה סמוך לכיפת הרוחות הוא 743.21 מ'¹¹². זהו 3.5 אמות של 51 ס"מ מתחת גובה משוער של ריצפת ההיכל 745 מ' או 2.5 אמות מעל גובה העזרה והר הבית בצפונה. יתכן שאבן הטועים היתה בולטת מעל הר הבית סביבו כמו שעזרת כהנים היתה בולטת מעל עזרת ישראל.

גובה סלע בבור 27 בתחום החיל צפונית לעזרת נשים הוא 738.2 מ', יותר מגובה עזרת נשים. אין כאן סתירה לגבהים שלנו. בין עזרת נשים בצפון לחיל היה כותל. אין לנו שום נתונים ממשנה לגבי גובה הר הבית באזור זה. ישנו גוש סלע קצת צפונה מפינה צפון-מערבית של הר הבית המקודש. גובה מקסימלי של סלע שם 740.3 מ'. זה נמוך מגובה של ריצפת הר הבית דרומה ממנו. יתכן שסלע זה שימש כיסוד של מגדל בירה לפני שהעתיקו אותו למקום של אנטוניה. נציין שגבול צפוני של הגוש נמצא 21 מ' צפונה מגבול צפוני של הר הבית המקודש והוא מתאים להרחבה של חזקיה אשר דברנו עליה בפרק 16.2.4.

נעבור לחלק דרומי של הר הבית. לפי תיאור של יב"ם במלחמות ה' ה' ב' חיל דרומית לעזרה נמצא 2.5 אמות מתחתיה. זהו 740.42 מ' - הרבה מעל לגובה מקסימלי של סלע 739.1 מ' בבור מס' 28. גובה הר הבית דרומית לעזרה לפי גבהים של וורן בכותל מערבי אמור להיות 736.85 מ'. במקום שמכוון חץ לגובה 737.3 מ' [במפה טופוגרפית](#) היו שלש מדרגות ענקיות בגובה של כ- 40 ס"מ כל אחת. כעת הן מכוסות באדמה. מזרחית להן ישנה [בליטת סלע](#). במפת וילסון דרכה עובר קו גובה 2419 רגל או 737.3 מ' מעל פני הים. לא ברור לאיזה גבהים של וורן מתייחס קו הגובה, לגבהים בכותל מערבי בחוץ או לגבהים ברחבה העליונה. לפי מדידות שלנו הסלע בולט כאמה מגובה הר הבית לפי חשבוננו. [במאמר על הסלע בולט](#) הבאנו נימוקים כי סלע זה היווה גבול דרומי של סורג ויחד עם שלוש מדרגות ענקיות הוא יצר מחסום קרקעי בין מקום המותר לנוכרים ומקום שאסור להם. גובה הסלע אמה מעל מפלס הר הבית דומה למעלה בגובה אמה אשר היה מפריד בין עזרת ישראל ועזרת כהנים. ארבע עשרה מעלות שהזכיר יב"ם היו כנראה מערבית לשלש מעלות הענקיות, ממול לשער הכפול, במקום המעלות של היום אשר עולות אל מרכז כיפת הסלע. גובה הסלע בבורות דרומיים 2,3,4 734.9 מ' תואם בוודאי את גובה הר הבית לפי חשבוננו.

ויש לעיין מה היה גובה קרקע הר הבית המקודש בפינה דרום-מזרחית שלו ואיך הוא התקשר לגבהים של הר הבית מערבה וצפונה ממנה. נתבונן [בשרטוט הר הבית](#) ובגבהים שסימנו. בסוף פרק 15.3 כתבנו על סמך פתח ניקוז שגובה בפינה היה כ- 727.5 מ'¹¹³ (גבהים של מודדי שומרון). זהו בערך גובה הריצוף כיום בחזית צפונית של אורוות שלמה בחוץ (גובה בפנים כ- 1.3 מ' פחות). מפינה זאת היתה עליה של כ- 6.3 מ' צפונה למפלס הר הבית כנגד שער שושן ועליה של 9.6 מ' מערבה עד מפלס הר הבית כנגד שער אפרים (חולדה מזרחי). כלומר, פינה דרום-מזרחית של הר הבית היתה כעין משפך ביחס להר הבית מסביבה. מה הסיבה לדבר? כבר כתבתנו בתחילת פרק 16.2.3 שיהואש מלך ישראל פרץ את חומת הר הבית משער אפרים עד שער הפינה. אומנם עוזיה לפי סברתנו בנה את החומה המזרחית מחדש אבל חומה הדרומית לא נבנתה אלא הר הבית הורחב דרומה ע"י יותם. לכן בפינה דרום-מזרחית נוצר משפך. בזמנו של נחמיה קטע של גבול דרומי משער אפרים עד הפינה היה נקרא חומה הרחבה. לפי דעתנו החומה נוצרה שם ע"י חנויות. אורוות שלמה לפי דעתנו שימשו בתור לשכת האוצר, שם היו מניחים תרומות ומעשרות. מי שהיה נכנס דרך שער משולש אל אורוות שלמה, יכול היה לצאת דרך פתחים צפוניים שלהם אבל לא היה נכנס ישירות להר הבית המקודש אלא פונה מערבה אל קצה צפוני של פרוזדור שער משולש ומשם פונה צפונה ונכנס להר הבית. גובה קרקע בקצה פרוזדור

¹¹² כל המדידות בהר הבית נעשו ממרחק רב מהר הזיתים. הגובה חושב על סמך זווית אנכית ומרחק אשר חושב בעזרת מפת צילום אוויר.

¹¹³ זהו גובה של תחתית הפתח. אבל יתכן שהיה בור ניקוז בפינה ומפלס הריצוף שם היה יותר גבוה.

שער המשולש הוא כ- 730.7 מ' וגובה סלע בדופן הפרוזדור כ- 731.6. לכן בדרך מיציאת אורות שלמה לשם היו מעלות בגובה מתאים. כתבנו סימן שאלה לגבי גובה במקום אשר נמצא בין בליטת אורות שלמה לבין פרוזדור שער משולש. לא ברור האם מפלס עליון נמשך גם בתחום זה כמו היום או נמשך רק מתחת לסטיו מלכותי. מפלס סטיו מלכותי היה לפי דעתנו 736.1 מ', מטר מתחת למפלס הר הבית בדרום. אנחנו נדון על כך בפרק הבא.

17.1 אמת המים תוכיה

בפרק הקודם הזכרנו את דברי אביי ביומא ל"א ע"א. אביי הסיק את המסקנה ממקווה של כהן גדול אשר היתה על גבי שער המים. גובה השערים היה עשרים אמה וגובה מקווה שלש אמות. לזה יש להוסיף עובי תקרת השער. לפי תרוץ הגמרא שם עובי התקרה שם פחות מאמה ולכן לא נמנה. נתון זה כאמור מהוה את אחד היסודות של תיאוריה של טוביה שגיב, אולי החשוב ביותר. טענת שגיב היא שהיתה אמה אחת אשר הביאה מים להר הבית וזאת האמה התחתונה. מוצא אמה זאת במעין ליד [בריכות שלמה](#) במפלס 765 מ'. מפלס שלה ברובע היהודי 737.7 מ' (נתון של שגיב). משערים שאמה זאת נכנסה להר הבית על גבי קשת וילסון במפלס של כ- 737 מ'. מדוע מקשרים את מוצא מים של האמה עם עין עיטם? בקדמוניות ח' ז' ג' כתוב "והיה מקום אחד במרחק שני סכינים מירושלים, ושמו: עיטם. נחמד ועשיר בפרדסים ונחלי מים כאחד, אליו היה המלך (שלמה) עורך את טיולי הטיסה שלו כשהוא נישא במרכבתו". המרחק במקור יווני מתורגם לשני פרסגים פרסיים או 60 סטודות שהם 24000 אמות. זהו בערך המרחק מהר הבית עד בריכות שלמה באמות של תורה של 48 ס"מ. אם מים מאמה זאת הגיעו לשער המים אז ריצפת העזרה היתה במפלס של כ- 725-726 מ'. הדבר לא יתכן כי סלעים אשר נמדדו בבורות מים ואף סלע הנראה היום בפרוזדור שער משולש נמצאים הרבה מעל מפלס זה.

היתה עוד [אמה עליונה](#) אשר הגיעה מבריכות שלמה לבריכת ממילא ומשם כנראה לבריכת חזקיה למפלס של 760 מ'. מים מאמה זאת יכלו להגיע להר הבית ואף למקווה שעל גבי שער המים בגובה כ- 754 מ'. מיחסים בנית אמה זאת לסוף תקופת בית שני. אבל לפי ירושלמי (יומא פ"ג ה"ח) מים מעין עיטם הגיעו לכיור ולים של שלמה. והרי ים של שלמה היה בבית ראשון בלבד! וכבר הסברנו בפרק 14 שגמרא מכנה בשם עין עיטם מקור מים אשר היה במערב ירושלים באזור בריכת חזקיה. ויתכן ששם זה נתן למקום הזה בסוף בית שני בהשאלה, אחרי שאמה עליונה הגיעה אליו מבריכות שלמה. ויש עוד קשר מעניין בין בריכת חזקיה לעין עיטם. מוצא האמה התחתונה בעין עיטם נמצא במפלס 765 מ' כמו גובה קרקע סביב בריכת חזקיה. נציין שמקום של עין עיטם מוזכר בתיאור של ביקור של ר' יהונתן הכהן מלונגיל בירושלים בשנת 1210. משמע מן התיאור שעין עיטם היה בירושלים מערבה משער וורן או מקשת וילסון.

מהלך משוער של אמה מבריכת חזקיה להר הבית מצויר [בשרטוט האמות](#). אמה עברה על גבי חומה צפונית הראשונה (קו כחול 13-20) עד שער קיפונוס חיצוני (נקודה a). גובה סטיו כפול בכותל מערבי היה כנראה 50 אמה, פעמים גובה סטיו בודד אשר לפי יב"מ היה 25 אמות (ראה מה שכתבנו בפרק 11.3). אם גובה הר הבית במערב היה 736.85 מ' אז גובה גג סטיו היה 762.35 מ'. אמה יכלה לעבור בתוך עובי גג סטיו העליון במפלס 760 מ' ומשם להמשיך על גבי עמודים עד שער קיפונוס פנימי (נקודה b) ומשם מעל חומה דרומית של חיל bc ומעל בר שורה עד פינה דרום-מזרחית של עזרה (נקודה d) ולאורך כותל דרומי של עזרה עד מקוה של כהן גדול מעל שער מים (נקודה e בגובה 754.45 מ') ומשם המים ירדו בצינור לחץ לריצפת העזרה אל ים של שלמה ואל הכיור (נקודה f). וכנראה משער המים ירד צינור אחר במפלס חופשי אל ריצפת העזרה אשר עבר מתחת לקרן היסוד דרום-מערבי של המזבח לקבל את הדם ומתחת לכבש ומשם לקדרון. ואם היו סותמים את יציאת הצינור אז מים היו עולים ומציפים את ריצפת העזרה. ועוד היה צינור אשר הגיעה צפונה לנקודות h,i,j למלא בורות המים הצפוניים, וצפון-מזרחיים.

וצינור נוסף במסלול **bc1d1** כדי למלא בורות מים צפון-מערביים. אמה התחתונה הלכה כנראה במסלול **ab2c2d2** בקרקע הר הבית במפלס 736.85 מ' והזינה את בורות מים בדרום הר הבית. נציין שגובה קדקוד חיצוני של קשת וילסון הוא 736.36 מ'¹¹⁴. אם אמת המים התחתונה עברה על גבי הקשת¹¹⁵ ועומק שלה היה אמה של 48 ס"מ אז היא היתה בולטת לפחות עד גובה 736.84. מספר זה תואם את גובה ההר לפי חשבוננו 736.85 מ' עד כדי דיוק מדידה. יש לציין שרחבת שער השלשת נחפרה בשנת 1993 עד מדרגות שכנראה קדמו לחורבן ולא נמצא שם שריד האמה. אבל החפירות לא הגיעו לצד הצפוני של הקשת. יתכן שאמה עברה שם. וגם יתכן שאמה לא עברה על גבי הקשת אלא בתוך חומה הראשונה מצפון לקשת. על כל פנים, גובה קשת וילסון תואם את מפלס המחושב של הר הבית לפי שיטתנו.

17.2 מפלס קשת רובינסון ומבנים תת קרקעיים בדרום

תחתית קשת רובינסון נמצאת שורה אחת למטה מתחתית של קשת וילסון. לפי נתונים של וורן הפרש גובה ביניהם 1.07 מ'. מאחר ולשתי הקשתות יש אותו קוטר של 12.7 מ' אז יש לשער שגובה קדקוד קשת רובינסון היה כמטר נמוך מקדקוד קשת וילסון, דהיינו כ- 735.3 מ'. כדי להתאים לגבהים של מודדי שומרון, צריך להוסיף לזה כ-0.24 מ'. כלומר גובה משוער של קדקוד (צד עליון) של קשת רובינסון 735.54 מ'.

המבנים התת קרקעיים בדרום הם פרוזדורי שער הכפול, שער משולש ואורות שלמה. מפתן שער הכפול לפי מדידתנו נמצא במפלס 726.64 מ'. תחתית משקוף השער נמצאת כ- 7.17 מ' מעל המפתן (מדידה עצמית). לפי שרטוט של חתך מזרח מערב של השער בספרו של ¹¹⁶Vogue וכן לפי מדידות שלנו בעזרת תמונות בפנים, גובה תחתית המשקוף מעל הרצפה בפנים כ- 571 ס"מ. על כן ריצפה בפנים גבוהה כ- 146 ס"מ ממפתן השער. גובה הכתלים בפנים וכן של פילסטרים זהה לתחתית המשקוף. הגג הקשתי של שני הפרוזדורים בפנים מתרומם כ- 150 ס"מ מעל הכתלים לגובה כ- 721 ס"מ מעל הרצפה בפנים או כ- 867 ס"מ מעל מפתן השער. לפי השרטוט ארבע הכיפות באולם השער מתרוממות כ- 273 ס"מ מעל המשקוף או כ- 990 ס"מ מעל מפתן השער (ראה גם חתך דרום-צפון בספרו של Vogue). על כן קדקוד גג הקשתי של הפרוזדורים נמצא בגובה **735.31** וקדקוד הכיפות נמצא בגובה **736.54** מעל פני הים (לפי גבהים של מודדי שומרון). נציין שמספר אחרון כמעט זהה לקדקוד קשת וילסון, 736.36 מ' בתוספת תיקון 0.24 מ'.

מדידות הנ"ל נעשו כאמור בעזרת שרטוט של Vogue. השוואה בין השרטוט לבין מדידות חלקיות שלנו על סמך תמונות מראות שהשרטוט מדויק כאשר קני מידה לא 1:200 כפי מצוין שם אלא 1:205. לפי השרטוט ריצפת אל אקצה עוברת כחצי מטר בלבד מעל הכיפות. בכותל דרומי של הר הבית נראות כמו חלונות בקיר דרומי של המסגד. מתוך סרטי ידאו מתברר שתחתית חלונות אלו נמצאת בגובה הרצפה בפנים. להלן צילום שער הכפול מבחוץ. הצילום הוא ממרחק רב, כ- 90 מ', ולכן לא מעוות גבהים. למטה מסומן גבול עליון של שורה כפולה בגובה 190 ס"מ. מעליה קו של תחתית המשקוף בגובה 717 ס"מ מעל מפתן. מעליו קו תחתית החלון בגובה ריצפה **737.09** מ'. על כן מפלס ריצפת אל אקצה תואמת את שרטוט של Vogue. אנו רואים בתמונה שזהו גם מפלס של גבול עליון של קשת שטוחה להקלת עומס אשר מעל למשקוף השער הכפול. הפלא הוא שזהו בדיוק מפלס מחושב של הר הבית בצד דרומי, 9.5 אמות של 51 ס"מ מתחת לעזרה ו- 15.5 אמות מתחת לריצפת ההיכל במפלס של 745 מ'. יש הגיון ברור בכך

¹¹⁴ גרשוני, ירושלים-רחוב השלשלת (ב) עמ' 67, חדשות ארכיאולוגיות צ"ז. בדקנו שגבהים במאמר תואמים את נתוני וורן בכותל מערבי והם פחותים 24 ס"מ מגבהים של מודדי שומרון.

¹¹⁵ לפי נתוני טוביה שגיב גובה אמת המים התחתונה ברובע היהודי 737.7 מ'. אבל היא יכולה לרדת עד הגיעה לקשת וילסון.

¹¹⁶ M. de Vogue, Le Temple de Jerusalem

שהקשת מעל המשקוף לא בולטת מעל מפלס הר הבית במקום אלא תואמת אותו במדויק. על כן יש כאן ראייה לנכונות חשבון הגבהים שלנו.

בנוסף גובה תחתית המשקוף של שער הכפול 733.81 תואם עד כדי דיוק המדידה את גובה המפתן המחושב של שער שושן, 22 אמות של 51 ס"מ מתחת לרצפת ההיכל 745 מ', דהיינו 733.78 מ'. כתבנו על כך בפרק 15.1 שיתכן שהדבר רמוז בפסוק "טבעו בארץ שעריה" (איכה ב' ט') – ששער חולדה חיצוני אשר השתמר, טבע בארץ ונמצא בדיוק מתחת למפלס הר הבית. הפתח של השער נמצא מתחת למפלס הר הבית במזרח והמשקוף מתחת המפלס בדרום.

בצד דרומי של הר הבית היה בנוי סטיו מלכותי. ריצפת הסטיו בהכרח עברה מעל כיפות של שער הכפול, לפחות אמה מעליו כמו ריצפת אל אקצה. לכן מפלס ריצפת הסטיו היה לפחות 737.1 מ' ויש לכוון אותו לגובה הזה. הדבר לא שולל את האפשרות שקדקוד קשת רובינסון היה בגובה 735.54 מ'. יתכן שמפלס מדרך על גבי קשת היה 1.5 מ' גבוהה יותר או שהיו מדרגות ממפלס הקדקוד של הקשת אל מפלס 737.1 מ'. נראה איפה שמפלס הר הבית היום בדרום תואם כמעט במדויק את מפלס אשר היה שם לפני החורבן.

מפתן שער משולש בתחתית שורה כפולה נמצא בגובה 726.37 מ'. לפי [שרטוט של וורן](#) (לוח 25) גובה פרוזדור מערבי של שער משולש כ- 8.1 מ' מעל תחתית שורה הכפולה אשר נמצאת במפלס 725.36 מ' מעל פני הים. גובה קרקע הר הבית שם לפי וורן 736.78 מ'. על כן ישנו מילוי אדמה כ- 3.30 מ' מעל הפרוזדור. אבל לפי מדידות שלנו על סמך גובה החלון מעל קשת של שער מערבי בחוץ ועל סמך תמונת אותו חלון בצילום בפנים, גובה פרוזדור מערבי של השער 9.0 מ' מעל תחתית שורה כפולה אשר לפי מדידתנו נמצאת במפלס 726.37 מ' (סימנו גבהים שלנו באותו שרטוט בצבע כחול). על כן תקרת הפרוזדור נמצאת בגובה כ- 735.37 מ'. בגבולות דיוק המדידה זהו גובה פרוזדורים של שער הכפול (735.31 מ'). גם קדקוד הפרוזדור של [שער ברקלי](#) לפי שרטוט של Vogue נמצא באותו גובה (735.28 מ'). הדבר מעיד על כך ששלושת השערים-ברקלי, כפול ומשלוש, הותאמו לאותו גובה של הר הבית. הפרש גובה בין קדקוד קשת פרוזדור שער משולש לבין גובה הר הבית בדרום לפי חשבוננו כ- 1.73 מ'. זהו בערך הפרש גובה בין קדקוד קשתות אורוות שלמה וקרקע מעליהם.

ריצפת אורוות שלמה היום אחרי שיפוצים שעשו מוסלמים מפולסת בתחומים שונים ולא נמצאת בגובה אחיד. להלן [שרטוט אורוות שלמה](#) במפה מנדטורית. פרוזדורים של אורוות שלמה ממוספרים ממזרח למערב מ- 1 עד 16 (14,15,16 הם פרוזדורים של שער משולש). תחומים המוגבלים בקווים אדומים מפולסים בגובה אחיד. הגבהים בכל תחום מסומנים באדום. הגבהים אינם מדויקים אלא משוערים על סמך מספר מדרגות מתחום לתחום אשר נראים בתמונות. אבל אין ספק שהתחום המזרחי הנרחב אשר כולל פרוזדורים 1-6 נמצא במפלס אחיד של 725.6 מ' אשר זהה לתחתית שורה כפולה בכותל מזרחי. מדוע? [בתמונה](#) אנו רואים פתח כניסה אל אורוות שלמה אשר היה על גבי קשת¹¹⁷ בכותל מזרחי. קו אדום זהו המשך של תחתית שורה כפולה. אבן גדולה באמצע מפרידה בין שתי סתימות הפתח. אותה אבן וסתימת פתח מצפונה נראים בתמונת וידאו בתוך אורוות שלמה מרצפה ומעלה בממדים כפי שהם נראים בחוץ. מפלס 725.6 מ' ממשיך עד חזית צפונית של אורוות שלמה. שם, בפרוזדורים 2 ו- 3 ישנם פתחים אשר עולים אליהם בשמנה מדרגות בגובה כולל כ- 1.4 מ' למפלס בחוץ 737 מ'. גובה קשתות אורוות שלמה נתן למדוד בצפון בתוך הר הבית. בכותל דרומי יש חלונות. חלונות הגבהים ביותר מגיעות לקדקוד הקשתות. מתוך מדידות אלו מתברר שגובה הקשתות כ- 9 מ' ומרחק ביניהם לריצוף

¹¹⁷ מתוך חשבון אשר עשינו בעזרת צילומי הקשת, מתברר שקשת בולטת 32 ס"מ בגובה 90 ס"מ מעל תחתית הקשת. אם קשת היתה עגולה אז רדיוס שלה היה 142 ס"מ. הפרש גובה מתחתית הקשת עד תחתית שורה כפולה 212 ס"מ. אם מדרך הקשת היה זהה לתחתית שורה כפולה אז עובי הקשת היה 142-212=70 ס"מ. זהו מספר סביר.

עליון כ- 1.8 מ'. נזכיר שתחתית שורה כפולה יורדת כ- 80 ס"מ משער משולש עד פינה דרום-מזרחית של הר הבית. באותה מידה מפלס עליון של הר הבית בדרום יורד כ- 70 ס"מ מ- 737.1 מ' ל- 736.4 מ'. לכן נראה שגם מפלס סטיו מלכותי ירד ממערב למזרח בהתאם לירידה של שורה הכפולה. ועדיין יש לעיין האם זאת הייתה תכנית מקורית כדי ליצור שיפוע מזרחה או שסלע אשר נושא את כובד הכתלים ירד בהדרגה תוך יותר מאלפים שנה. סיכומו של דבר: גובה מבנים תת-קרקעיים בדרום תומך בחשבון שלנו לגבי גובה הר הבית בדרום 737.1 מ' וגובה ריצפת ההיכל 745 מ' מעל פני הים.

18. אורוות שלמה וסטיו מלכותי

18.1 מי בנה את אורוות שלמה?

בנושא זה רבו דעות החוקרים. Willis ו-Catherwood סברו שמבנה זה מתקופת הורדוס והווה בסיס לסטיו מלכותי. Warren יחס את המבנה על עמודיו ועל קשתיו חצי העגולות לתקופה רומית עם שיפוצים בתקופה של יוסטיאנוס. Melchior de Vogue סבר שמבנה בצורתו העכשווית נבנה מחומר משוחזר בתקופה בתר רומית. לאחרונה דן בהט¹¹⁸ הציע שמבנה הקיים נבנה ע"י החליף הפאטימי אל-ט'אהר בשנת 1034, מיד אחרי רעידת אדמה בשנת 1033. את העובדה שעמודי אורוות שלומו בנויים מאבנים "הרודיאניות" בעלות סיתות שוליים, בהט מתרץ בכך שערכים השתמשו באבני כותל דרומי מקורי אשר נפלו חוצה בעת רעידת האדמה. St. Laurent ו-I. Awwad¹¹⁹ ממש לאחרונה הציעו שאת אורוות שלמה בנה כליף Mu'awiya ibn Abi Sufyan בשנת 660.

יש לציין שמבנים תת-קרקעיים מתחת לפינה דרום-מזרחית של הר הבית מוזכרים ע"י נוסע מבורדו (Bordeaux Pilgrim) בשנה 333 למנינם. וכך הוא כותב (תרגום מלטינית): "ישנה אבן פינה ענקית עליה נאמר "אבן מאסו הבונים היתה לראש פינה"¹²⁰. מתחת לפינה של מגדל¹²¹ יש הרבה חדרים וכאן היה ארמון של שלמה. ישנו גם אולם בו הוא ישב וכתב חכמה. האולם מכוסה באבן אחת¹²²". על כן מבנים אלו קדמו לביזנטיים וכלשכן למוסלמים.

כל המתחם של אורוות שלמה נבנה כמקשה אחת. עמודים נבנו מאבנים בעלות סיתות שוליים לפעמים מארבע צדדים, אחרים משני צדדים ומרביתם מצד אחד. גובה העמודים אחיד והם עשויים משנים-שלשה-ארבע אבנים אחד על גבי שני. אם אבנים אלו נלקחו מכתלים של הר הבית כיצד יתכן שיש להם סיתות שוליים בכמה פאות וכיצד יתכן שסיתות זה התאים לגובה הנדרש? כותרות של עמודים מותאמות לקשתות היוצאות מהם. ברור שכותרות נעשו במיוחד לצורך זה.

הקשתות עשויות מאבנים חלקות בעובי כ- 40-50 ס"מ (כך זה נראה בחזית הצפונית של המבנה) ורוחב כ- 35 ס"מ. יש שרואים בכך "עבודה ערבית". אכן קשת וילסון בנויה מאבנים בעובי ורוחב כמטר. אבל קשת וילסון הייתה ברדיוס של כ- 6.4 מ' ושמשה בתור גשר כניסה להר הבית ואילו רדיוס קשתות של אורוות שלמה הוא לא יותר ב- 3.5 מ' וקשתות שמשו לגג בלבד. [הקשת הקדומה](#) אשר דברנו עליה בפרק 16.2.2 ואשר בנויה מאבנים גדולות תמכה לפי טענתנו בגרם מדרגות אשר עלה למפלס של 733-734 בתקופת בית ראשון ולא שימשה בתור תקרה של מבנה. נראה שגודל אבני הקשתות של אורוות שלמה התאים ביותר לגודל הקשתות ולתפקידם.

¹¹⁸ מבט חדש על תולדות אורוות שלמה, קדמוניות לד ב, 125-130

¹¹⁹ The Marwani Musalla in Jerusalem: New Findings, Jerusalem Quarterly 54, p.7 (2013)

¹²⁰ זאת כנראה אבן כפולה בפינה דרום-מזרחית, גובהה כ- 1.8 מ', אורכה מדרום לצפון כ- 6.7 מ' ורוחבה ממזרח למערב כ- 2.25 מ'.

¹²¹ כוונתו לפינה דרום-מזרחית אשר השתמרה עד לגובה של כ- 735 מ', כמטר מתחת לגובה מקורי של הר הבית. ונשאר שם ככותל מזרחי סימן של גבול מגדל.

¹²² אולי לכוונתו לאבן שיש הנקראת "עריסת ישו"? ואפשר לפרש דבריו שאבן מכסה את ריצפת החדר, לא את התקרה.

נשאלת השאלה, האם יתכן שאורוות שלמה שרדו את החורבן של טיטוס? הרי כותל מזרחי של הר הבית השתמר ברובו רק 2-3 שורות מעל ריצפת אורוות שלמה. אם אבני הכותל הופלו ע"י הרומאים אז בהכרח קשתות מזרחיות ביותר של אורוות שלמה היו קורסות. והנה היום לא רואים הבדל בין קשתות מזרחיות ליתר קשתות של אורוות שלמה. התשובה היא: כותל מזרחי של אורוות שלמה עליו נשענות הקשתות בנוי מאבנים קטנות כדמות אבני הקשתות והוא נפרד מכותל אבנים חיצוני. לכן אבנים גדולות בשורות שבהן הכותל החיצוני השתמר לא נראות בפנים. על סמך אבן הפינה דרום-מזרחית נתן להעריך את עובי קיר חיצוני בתור כ- 2.3 מ' ועליו נוסף קיר פנימי בעובי כ- 0.5 מ'. רומאים הפילו את אבני הכותל החיצוני החל משורות עליונות והשתמשו בכותל פנימי בתור משענת. ברור שמי שהיה מנסה להפיל את הכותל מבפנים היה נקבר מתחת למפולת של הגג. ומי שהיה מנסה להפיל את הגג מלמעלה ע"י הוצאת אבן הראשה, היה נופל יחד עם הגג. לכן סביר מאד שרומאים לא הרסו את המבנה התת קרקעי, רק כילו את חמתם על כתלים חיצוניים ועל עמודי הסטווים. גם כותל דרומי מקורי הרוס ברובו עד מפלס ריצפת אורוות שלמה או שורה אחת מעליה וגם שם קיים כותל אבנים קטנות פנימי. אבל שם קשתות לא נשענות על הכותל אלא גובלות בו. לכן הקשתות יכלו לשרוד גם אם כותל פנימי היה נהרס.

קעת נדון במידות פנימיות של אורוות שלמה. ברקלי בספרו [City of the Great King](#) (בעמ' 509-505) מביא מידות רוחב הפרוזדורים והעמודים ממזרח למערב בדרום ובצפון וכן מרחקים בין העמודים ורוחב העמודים מדרום לצפון. בדקנו מידות אלו בכמה מקומות בעזרת שטיח אשר נראה בתמונות שהתפרסמו ברשת וכן מדדנו רוחב הפתחים חיצוניים בצפון בין באופן ישיר בין ע"י תמונות. מידות של ברקלי נראות נכונות (לעומת מידות של שיק אשר בדרך כלל לא נכונות). היו כמה אי-התאמות קטנות בתוך פרוזדור של שער משולש וכן בפתחים צפוניים אשר תיקנו אותם על סמך נתונים שלנו. בעזרת מידות אלו שרטטנו את [תוכנית המפורטת](#) של אורוות שלמה. מספרנו את הפרוזדורים ממזרח למערב. שבעה פרוזדורים נמשכים מדרום לצפון 55.7 מ' (לא כולל עובי כותל דרומי כ- 2.9 מ' ועובי אמנות הפתחים הצפוניים כ- 2.5 מ'). פרוזדורים אלו מתחלקים ל- 12 מרווחים ע"י 11 עמודים. רוחב העמודים מדרום לצפון במוצע 108 ס"מ רוחב המרווחים באותו כיוון במוצע 365 ס"מ. אורך פרוזדורים 8 ו- 9 כ- 32 מ' והם חסומים בצפון ע"י קיר. בחזית הצפונית נראות בבירור [קשתות סתומות](#) חמישית ושישית. קשת שביעית לא נראית בבירור אבל היא נראית מבפנים. אך נראית בבירור [תחילת קשת שמינית](#) לכן יש לשער ששני הפרוזדורים 8 ו- 9 נמשכים עד קו החזית הצפונית של אורוות שלמה. בין פרוזדור שישי ושביעי מפריד בדרום קיר באורך 13.6 מ' ולא קשתות. בין פרוזדור 7 ו- 8 בצפון מפריד קיר באורך 23.7 מ' (לא כולל עובי אמנות צפונית כ- 2.5 מ') ולא קשתות. לא ידוע מה מפריד בין פרוזדורים 8 ו- 9 בצפון-קשתות או קיר, כי הפרוזדורים חסומים. הפרוזדורים 10-13 חסומים מצפון ע"י קיר. אורך פרוזדורים אלו כ- 17 מ' בלבד. לא ידוע האם יש להם המשך או מקום החסום מולא באדמה. יש לציין שגובה הסלע עולה בפרוזדורים של שער המשולש. למשל, במרחק כ- 27 מ' מכותל דרומי (צד חיצוני) בפרוזדור 16 גובה סלע כ- 730 מ' (מחושב לפי שרטוט של וורן, לוח 25). סלע זה נראה גם כיום בצילומים. לכן קרוב לוודאי שגובה הסלע מצפון לחסימת פרוזדורים 10-13 הוא יותר ממפלס ריצפת אורוות שלמה 725.7 מ'. ויתכן שהוא הדין בחלק הצפוני החסום של הפרוזדורים 8-9. יש לציין שעמוד פינתי של פרוזדור 8 (דהיינו עמוד שביעי ממזרח ושביעי מדרום) נבנה יחד עם תחילת קיר חוסם. ראייה לכך היא שאבן שניה מלמטה של העמוד [בולטת מערבה](#). אל קיר החוסם. דבר המעיד על כך שחסימת הפרוזדורים 8 ו- 9 תוכננה מתחילת בניית העמוד.

רוחב הפרוזדורים 1-9 בדרום לפי נתוני ברקלי (בשורה שניה מדרום) הוא 3.07, 3.07, 3.91, 4.17, 7.01, 7.11, 5.44, 5.36, 4.50 מטר בהתאם. רוחב הפרוזדורים 1-7 בצפון 3.66, 4.24, 4.37, 4.19, 7.16, 6.96, 5.94. אנחנו רואים שרוחב הפרוזדורים איננו אחיד.

רוחב פרוזדורים 1-3 בצפון בכ-0.5 מ' גדול מאשר בדרום. סיבה לכך ברורה: כותל מזרחי איננו ניצב לכותל דרומי אלא יוצר אתו זווית כ-93 מעלות. לעומת זאת פרוזדור שער משולש ניצב לכותל דרומי. כדי לגשר בין שני הכיוונים, עשו התאמה בעיקר בשלשה פרוזדורים המזרחיים. ועדיין לא ברור מדוע פרוזדורים 1-4 וכן 7-9 הרבה יותר צרים מפרוזדורים 5-6? יש להניח שעמודי סטיו מלכותי אשר לפי דברי יב"מ עמד בדרום הר הבית היו בנויים בכיוון מזרח מערב במרווחים שווים. אם מבנה אורות שלמה תמך בעמודי הסטיו, אז בהכרח עמודים אלו היו מונחים על שורות העמודים אשר הפרידו בין פרוזדורי אורות שלמה.

והנה אם מתבוננים [בשרטוט](#), רואים שרוחב הפרוזדורים מקיים סימטריה חכמה. סכום רוחב פרוזדורים 1-4 בדרום עם שלשה עמודים ביניהם 17.65 מ', פרוזדורים 5-6 כולל עמודים בצדיהם 17.58 מ', פרוזדורים 7-9 עם שני עמודים ביניהם 17.42. המספרים כמעט שווים ביניהם (אבל בצפון המספרים בהתאם 19.58, 17.70, 17.90). אמצע עמוד בין פרוזדור חמישי ושישי הוא בעצם אמצע רוחב אורות שלמה בדרום. רוחב עמוד זה 1.47 מ' גדול כמעט פי 1.5 מרוחב יתר העמודים. לא מתקבל על דעת שמוסלמים או אפילו רומאים לפנייהם בנו מבנה תת קרקעי מתוחכם כזה אשר שימש רק לנשיאת משטח עליון של דרום הר הבית. וכלשכן לא יתכן שמצאו אבני כתלים במידות וצורות המתאימות לעמודי המבנה.

מאידך, אם הורדוס בנה את המבנה לצורך נשיאת סטיו מלכותי, מדוע לא עשה פרוזדורים ברוחב שווה? וגם איכות הבניה איננה כזאת שהיינו מצפים מהורדוס לפי תיאורי יב"מ. למשל, אחד מעמודי האורות הוא משקוף הפתח בשימוש משני. בכמה מקומות רוחב אבני עמודים בלתי אחיד.

במאמר על [חומות נחמיה](#) בפרק 3.5 תארנו את מהלך החומה המזרחית של העיר. התברר שם שקטע ש"החזיק משלם בן ברכיה נגד נשכתו" (נחמיה ג' ל') הוא קטע 47-48 [במפה צפונית](#). קטע זה נמצא ברובו כנגד אורות שלמה. על כן יש להעמיד "נשכתו"-לשכתו בשטח "אורות שלמה". מה שמשה לשכה זאת? כתוב בנחמיה י"ב מ"ד "ויפקדו ביום ההוא אנשים על הנשכות לאוצרות לתרומות לראשית ולמעשרות לכנוס בהם לשדי הערים מנאות התורה לכהנים וללויים כי שימחת יהודה על הכהנים ועל הלויים העמדים". ושם י"ג ד'-ה' "ולפני מזה אלישיב הכהן נתון בלשכת בית אלקינו קרוב לטוביה. ויעש לו לשכה גדולה ושם היו לפנים נתנים את המנחה הלבונה והכלים ומעשר הדגן התרוש והיצהר מצות הלויים והמשררים והשוערים ותרומת הכהנים". משמע שזאת אותה הלשכה. ושם ו' י"ח "כי רבים ביהודה בעלי שבועה לו (לטוביה) כי חתן הוא לשכניה בן ארח ויהוהנן בנו לקח את בת משלם בן ברכיה". על כן נראה שהלשכה של משלם בן ברכיה היא לשכת האוצר והוא היה גזבר. והוא בנה פינה צפון-מערבית של הר הבית (נחמיה ג' ד') בקטע (5)-(6) ופינה דרום-מזרחית. בפינה צפון-מערבית בבירה היו שומרים בגדי כהן גדול (קדמוניות ט"ו י"א ד') ובפינה דרום-מזרחית היו שומרים תרומות ומעשרות, מנחה ולבונה. ולמרות שהיתה מחוץ להר הבית המקודש נקראת לשכת בית אלקינו או "נשכה בחצרי בית אלקינו" (נחמיה י"ג ז') כי היתה צמודה להר הבית ושמשה לדברים מקודשים. אלישיב הכהן כנראה בהסכמת משלם בן ברכיה נתן בלשכה זאת מקום לטוביה. יוצא מכאן שמה שמכונה היום אורות שלמה היה בעבר מקום אוצרות מתנות כהונה ולויה. זה פשוט שלא היה בכוחו של משלם בן ברכיה לבנות מחדש פינה דרום-מזרחית של הר הבית המקודש ובנין פנימי של אורות שלמה. אלא הוא שיקם את חלק העליון של החומה המזרחית של מנשה אשר כנראה נהרסה בחלקה בחורבן בבל. ובאותו זמן לשכת האוצר או אורות שלמה כבר היו קיימות.

מי אם כן בנה את אורות שלמה? הזכרנו בסוף פרק 16.2.2 את [מגדל בפינה דרום-מזרחית](#). לא יתכן שמגדל זה נשען על קשתות של אורות שלמה כי קו הגבול שלו יורד מתחת לרצפה שלהן. גם [קשת הקדומה](#) מזמן מנשה איננה חלק ממערכת קשתות של אורות שלמה. לכן

אורוות שלמה לא נבנו בתקופת הבית הראשון. השערה שלנו שהם נבנו ע"י זרובבל בשנים 3410-3414 שבהם הוא בנה את בית המקדש. כתוב בזכריה ד' ז' "מי אתה הר הגדול לפני זרובבל למישר". אולי הפסוק מרמז על כך שזרובבל עשה את דרום הר הבית מישור. מדוע זרובבל בנה את המבנה? כתוב במלאכי ג' י' "הביאו את כל המעשר אל בית האוצר ויהי טרף בביתי וכו'". בבית-י- היינו בבית המקדש. דברי מלאכי נאמרו בתחילת בית שני (ראה מגילה ט"ו ע"א). כדי לשמור את המעשר היה צורך בבית אוצר גדול. מקום אורוות שלמה מתאים בדיוק למטרה זאת. עולי רגלים היו נכנסים דרך שער משולש. מי שהיה מביא תרומות ומעשרות לבית המקדש, היה פונה מזרחה אל אורוות שלמה ומפקיד שם את מתנותיו. ומשם ממשיך צפונה ויוצא דרך פתחים צפוניים של המבנה. ומשם פונה מערבה אל קצה צפוני של פרוזדור שער המשולש ונכנס להר הבית המקודש דרך שער חולדה המזרחי. בנחמיה ג' ל"א שער זה נקרא שער המפקד אולי משום שדרכו היו נכנסים אחרי שהפקידו את המעשר בבית האוצר. כבר הראנו [במאמר על חומות נחמיה](#) (בסוף פרק 3.5) ששער זה נמצא כנגד הקטע 48-49 אותו בנה מלכיה בן הצרפי בכותל מזרחי של הר הבית.

כעת מובן מדוע עמודים של אורוות שלמה נבנו לפעמים מחומר משוחזר. לזרובבל לא היה זמן ומשאבים כדי לחצוב את כל האבנים מחדש. לכן הוא השתמש גם בחומר מזדמן, כמו למשל משקוף השער. ויתכן שרוב האבנים נלקחו ממגדל הפינתי של מנשה. מאידך הם השתדלו לתת לעמודים צורה אחידה ע"י התאמה של אבנים לגובה העמוד והוספה של סיתות שוליים בפאות חתוכות. ואין לשלול אפשרות שאבנים בעלות סיתות שוליים בכמה פאות נחצבו במיוחד לצורך המבנה.

18.2 שיחזור סטיו מלכותי

יב"ם בקדמוניות היהודים (ספר ט"ו , י"א ה') מתאר את הסטיו אשר בנה הורדוס: "ואשר לצד הרביעי של חומת בית המקדש, שפנה דרומה, גם בו היו שערים באמצע ועל ידו הסטיו המשולש של המלך שנמשך באורכו מהעמק המזרחי עד לעמק המערבי שכן אי אפשר היה להמשיכו הלאה". ובהמשך: "העמודים היו ערוכים אלה מול אלה בארבע שורות לאורך, ושורה הרביעית היתה משולבת בחומה בנויה אבנים ועובי של כל עמוד היה (כזה שהספיק) לשלושה אנשים אחוזים אלה באלה בזרועותיהם הפרושות לחבוק אותו, ואורכו עשרים ושבע רגל, מפני שהושם זר כפול בבסיסו. מספר כל (העמודים) היה מאה שישים ושנים וכו'. היו ארבע שורות והן הכילו ביניהן שלושה רווחים בשביל הסטיו. שניים מהם, שהיו מקבילים זה לזה, נעשו במתכונת אחת, רוחבו של אחד היה שלושים רגל, אורכו ריס וגובהו חמישים רגל ומעלה. ואילו הסטיו שבאמצע רוחבו היה פי אחד וחצי וגובהו היה כפול.

אם מספר עמודי סטיו היה 162 אז בכל שורה היו 40 עמודים. שני עמודים הנוספים נתן למקם – אחד במערב ואחד במזרח באמצע רוחב הסטיו. אם נתרגם רגל לאמות לפי יחס 3:2 אז סטיו צדדיים היו ברוחב 20 אמה ואמצעי 30 אמה. [בשרטוט של דרום הר הבית](#) הצגנו את כל הפרטים כולל סטיו מלכותי. עמודי הסטיו מסומנים ע"י עיגולים אדומים. שורה דרומית של הסטיו עומדת על עובי כותל הדרומי, שורה שניה על שורה שניה של עמודי אורוות, שורה שלישית על שורה חמישית של אורוות ושורה צפונית על שורה שביעית של אורוות. מרחק בין מרכזי עמודים של אורוות שלמה בכיוון דרום-צפון הוא בערך 10 אמות של 48 ס"מ. על כן רוחב סטיו אמצעי שווה בערך 30 אמות וסטיו צפוני 20 אמות. בפועל לפי נתוני ברקלי מרחק בין מרכז שורה שניה למרכז שורה חמישית של אורוות הוא 14 מ' ובין חמישית לשביעית 10 מ'. את עמודי סטיו דרומי נתן להעמיד כך שרוחבו יהיה שווה לשל סטיו הצפוני. את עובי עמודי הסטיו נראה לכוון אל שלש אמות הארץ או 153 ס"מ. אז הקף העמודים שווה 480 ס"מ כרוחב פרישת ידיים של שלשה אנשים. נמצא שרוחב הסטיו כולל העמודים שווה $35.5=10+14+10+1.5$ מ' או כמעט במדויק

70 אמות הארץ שהם 35.7 מ'. נציין שעגול בקוטר 153 ס"מ מקיף ריבוע של 108 על 108 ס"מ. זהו בערך גודל עמודי אורות שלמה לפי ברקלי. ומה שכתוב בקדמוניות לעיל "ואורכו עשרים ושבע רגל, מפני שהושם זר כפול בבסיסו" נראה לפרש על הקף בסיס עמודי הסטיו. אם נניח שבסיס בלט אמה מחוץ לעובי העמוד אז קוטר הבסיס 5 אמות הארץ או 255 ס"מ. ואז הקף הבסיס 800 ס"מ שהוא בדיוק 27 אמות רומיות של 29.6 ס"מ.

בכיון מזרח-מערב העמדנו שורות הסטיו כפי שמוצג בשרטוט. שורה מזרחית עומדת על עובי הכותל המזרחי. שורה הבאה על עמודי שורה ראשונה של אורות שלמה וכן הלאה. שורה 14 של סטיו עומדת על קיר מזרחי של שער המשולש, שורות 15 ו-16 על שתו שורות קשתות של השער ושורה 17 על עובי כותל מערבי של השער. המרווחים בין שורות כמובן אינם אחידים. הרווח הממוצע בין שורה 1 לשורה 17 (בין מרכזי העמודים) בדרום 6.27 מ' ובצפון 6.38 מ'. העמדנו שורה 28 של הסטיו על כותל מזרחי של שער הכפול, שורה 29 על שורה אמצעית של השער ושורה 30 על כותל מערבי של השער. עשינו רווחים בין שורה 17 ל-28 אחידים - 5.76 מ'. את השורה ה-40 המערבית של הסטיו העמדנו כנגד גבול מערבי של הר הבית המקודש (קצה מערבי של עובי העמוד כנגד קצה מערבי של כותל מערבי). עשינו רווחים בין שורה 30 ל-40 אחידים - 5.87 מ'.

באיזה מידה השחזור שלנו של הסטיו המלכותי הוא חד משמעי? לכאורה עמודי הסטיו מעל אורות שלמה, שער משולש ושער הכפול אמורות לעמוד מעל כתלים או שורות העמודים. לא מתקבל על דעת שכיפות הדקות של אורות שלמה או של שער הכפול החזיקו את המשקל האדיר של עמודי הסטיו. עיקרון זה מקבע את שורות 1-17 של הסטיו ואת הרווח הממוצע ביניהם כ- 6.3 מ'. אילו היינו ממשיכים את המחזוריות של 6.3 מ' בין שער משולש לשער הכפול, היינו מקבלים ביניהם 10 מרווחים של 6.34 מ' במקום 11 של 5.76. ואז בהמשך משער הכפול מערבה היינו מקבלים לא 10 מרווחים של 5.87 אלא 11 של 6.34 מ'. ואז גבול מערבי של הסטיו היה זו 11 מ' מערבה מגבול מערבי של הר הבית. אין לכך כל הגיון.

מאיך אין הכרח שעמודי הסטיו בכיוון דרום-צפון עמדו בדיוק מעל עמודי אורות שלמה כי [הקשת והקיר בין שני העמודים](#) מעבירים את הלחץ מלמעלה אל הצדדים. בכל זאת יש יתרון בכך שעמודי הסטיו היו מונחים בדיוק מעל העמודים. [בשרטוט מוגדל](#) אנו רואים את עמודי הסטיו כולל בסיסים (בצבע כחול) בקוטר 2.55 מ'. נשים לב שהבסיסים כלולים בעובי הכתלים. אומנם הם חורגים ממסגרת העמודים למטה אבל כבר הסברנו שאין בכך בעיה. יוצאים מן הכלל הם חמשה עמודי הסטיו מעל שער המשולש כפי שצוינו בחיצים. [החץ האדום](#) מראה את המקום באולם השער שמעליו עמד עמוד דרום-מערבי של הסטיו. [חץ אדום בתמונה צפונית](#) מראה את המקום שמעליו עמד עמוד צפון-מערבי של הסטיו. יש שם קיר מסיבי וגם תקרה חזקה אשר יכולים לשאת את הלחץ למעלה. עמוד מזרחי ביותר עומד מעל פתח צר בתוך קיר בעובי כ- 2.5 מ' אשר מפריד בין אולם שער המשולש לאורות שלמה. בהמשך מערבה [הסטיו עובר מעל אולם השער הכפול](#). עמוד a מונח על אומנה אמצעית של השער, עמוד b נשען בדיוק על עמוד עגול בקוטר 153 ס"מ כמו קוטר עמודי הסטיו, עמודים c ו-d נשענים על קיר קשתות רחב כמו בשער המשולש.

קעת נשים לב להתאמה מושלמת בין [מרכז קשת רובינסון למרכז סטיו מלכותי](#). נסביר את דברנו. נקודה a נמצאת באמצע בין מרכז שורה שניה למרכז שורה חמישית של אורות שלמה לפי נתוני ברקלי¹²³. קו ab מקביל לכותל דרומי בין שער משולש לפינה דרום-מזרחית במפלס שורה כפולה. הזוית היא 9.72 מעלות צפונה ממזרח. קו bc מקביל לכותל דרומי בין שער הכפול לשער המשולש. הכיוון הוא 10.02 מעלות צפונה ממזרח. קואורדינטות של נקודה c

¹²³ מרחק בין כותל דרומי צד פנימי למרכז שורה שניה 8.03 מ' ולמרכז שורה חמישית 22.05 מ'. עובי כותל דרומי לפי וורן בלוח 25 2.88 מ'. על כן מרחק בין כותל דרומי צד חיצוני לקו אמצעי בין שתי השורות 18.44 מ'.

315.95/456.39. נקודה d היא אמצע רוחב קשת רובינסון (ממוצע בין נקודה 28 ו- 29 בפרק 16.1). קואורדינטות שלה 355.31/470.98. המשך קו bc עובר 3 ס"מ דרומה מנקודה d. זאת אי התאמה מעבר לדיוק המדידה! מי שנכנס להר הבית דרך קשת רובינסון ראה מולו את סטיו האמצעי לכל אורכו.

לעומת זאת אי אחידות של מרווחים בין העמודים בכיוון מזרח-מערב לא היתה בולטת לעין. מדוע? המקום הצר בין כותל דרומי של הר הבית המקודש ולבין הסטיו לא אפשר שדה ראייה רחב. אורך של הסטיו התחלק באופן טבעי לשלשה קטעים: מזרחה לשער משולש, בין השערים ומערבה לשער הכפול. קטע שני ושליש התחלקו באופן אחיד. בקטע הראשון היתה סימטריה סמויה כפי שהסברנו. בנוסף, זוית כהה בין כותל מזרחי לכותל דרומי הסתירה ממילא את אי אחידות של הסטיו.

לאור הנימוקים שבאנו בפרק 18.1 הורדוס לא בנה את אורוות שלמה. אבל מבנה שהיה קיים שם מכבר התאים לצרכיו. יותר מדויק, הוא התאים את רוחב הסטיו למרחקים אחידים בין שורות העמודים בכיוון דרום-צפון. ואילו אי אחידות המרווחים בכיוון מזרח-מערב לא הצדיקה בעיניו הריסת מבנה קדום ובנייתו מחדש.

ועדיין צריך עיון האם כל המבנה של אורוות שלמה כפי שנראה היום שרד את החורבן של טיטוס. יש שם קטעים של כתלים כגון קיר החוסם מצפון את הפרוזדורים 8-13 והקיר הדרומי הפנימי וכן חלקים של קיר מזרחי אשר איכות בניתם גרועה במיוחד. ויש לבחון אפשרות שהמבנה שופץ אחרי חורבן בדיוק במקומו המקורי תוך שימוש בעמודים מקוריים ואבני קשתות מקוריים. מי יכול להיות המשפץ? מדברי הנוסע מבורדו משמע שהמבנים היו קיימים בשנת 333. אפשר שהם נהרסו ע"י רעידת אדמה בתקופה יותר מאוחרת ושופצו ע"י מוסלמים. אבל אצל מוסלמים אנו לא מוצאים שום אזכור לבניה זאת. לכן יותר סביר שהשיפוץ נעשה ע"י רומאים. בסוף פרק 16.2.3 הבאנו ראיות שהדריאנוס בנה את שער הרחמים והקשת מעל שער הכפול. יתכן ששיקום אורוות שלמה הוא גם כן מפעלו אשר קדם למרד בר כוכבא.

ויש עוד לדון בסוגיה: מי בנה את הפרוזדורים של שער הכפול ושער המשולש. החוקרים במאה ה-19 כגון Pierotti ו-Melchior de Vogüé יחסו את המבנה של פרוזדור שער הכפול ואף את ארבעה הכיפות לתקופה ביזנטית, כחלק של בנין כנסית Nea. אחרי ששרידי הכנסייה נמצאו על ידי נחמן אביגד באיזור בית המחסה שברובע היהודי, יש צורך בתיאוריה חדשה. פרוזדור שער המשולש דומה לפרוזדור שער הכפול. שניהם בנויים ע"י אבנים חלקות גדולות ללא סיתות שוליים. אנו רואים אותה צורת בניה בפרוזדור שער ברקלי. כמו שאין שום סיבה לייחס את מבנה חלל שער ברקלי לתקופה אחרי חורבן טיטוס, אין סיבה לעשות כך לשער הכפול ושער משולש. לגבי שער הכפול ושער ברקלי ישנו מדרש בשיר השירים אשר הבאנו בפרק 15.1, אשר מעיד על הישרדות שלהם. הדבר לא נאמר לגבי שער משולש. ברור שחזית הדרומית של שער המשולש נהרסה. הראנו בפרק 15.1 שאומנות וקשתות הפנימיות של שער משולש מקיימות תוכנית מתמטית מדויקת. יתכן שאומנות אלו והקשתות וכן המשך פרוזדור השער נבנו מחדש בתחילת בית השני ע"י זרובבל. יחד אתם נבנו גם אורוות שלמה.

19. מעבר מתחת לשער היחיד

וורן בספרו Recovery of Jerusalem בעמ' 132-134 וב- Survey of Western Palestine עמ' 162- מתאר מעבר מתחת לשער היחיד בכותל הדרומי (הוא קורא לה Great Passage – מעבר גדול). לפנינו שרטוט של המעבר ע"י וורן עם תוספת ביאורים ותיקונים שלנו. מהלן דו"ח של וורן (התרגום מספר שני כי שם התיאור יותר מפורט): "המעבר נתגלה ב- 18

לאוקטובר 1867 במרחק 108 רגל מפניה דרום מזרחית, בדיוק מתחת לשער היחיד. קצה עליון שלו נמצא במפלס 2360 רגל, בתחתית שורה K, בערך 19 רגל מתחת לריצפת ארוות שלמה (זאת טעות- הפרש גובה שורה אחת יותר או כ- 22 רגל) או 60 רגל מתחת למפלס הר הבית. אורך המעבר 69 רגל (בספר הראשון כתוב 60 רגל), רוחב 3 רגל והוא ניצב לכותל דרומי. הוא כמעט סתום ע"י פסולת. הגובה שלו כנראה 6 רגל בקצה הצפוני ו- 14 רגל בכניסה. הוא נמצא מתחת לפרוזדור אחד (ששי ממזרח) של ארוות שלמה. בכניסה הריצפה נמצאת כנראה בגובה כ- 5 רגל מעל סלע, ובקצה הצפוני הסלע אשר עולה בכיוון זה מהוה כמסתבר את הריצפה. ישנן שתי כניסות, אחת מעל שניה כאשר שורה אחת של אבנים (M) ביניהם. רוחבן 2 רגל. כניסה עליונה היא גובה של שורה L, כניסה תחתונה חתוכה בשורות N ו-O וגובה כ- 6 רגל. במרחק 7 רגל מכניסה ישנו סימן שהיה כאן שער מתכת. משבצת של 10 על 10 אינץ' ובאותו עומק חתוכה באחת מאבני הגג וישנו סימן של חיכוך על אחת מאבני צד כאילו דלת של מתכת היתה נתרקת כנגדה. משני צידי המעבר אבנים גדולות, אחת מהן באורך 15 רגל. כמעט כולן מהוקצעות ועשויות היטב. אבל מקצתן רק הוחלקו ע"י מכת פטיש. הגג עשוי אבנים יותר גדולות עם סיתות שוליים אשר מונחות באופן אופקי על הקירות הצדדיים. במרחק של 69 רגל אבני הגג פוסקות והמעבר כנראה מוביל אל תוך אולם. הוא סגור כאן ע"י אבנים שבורות ופסולת, ונראה שהוא נסתם לפני שעמודי ארוות נבנו. בצד מזרחי ישנו מעבר סתום. הוא נוכה לאורך 9 רגל אבל נעזב בגלל חשש של השפעה על מבנים של קשתות למעלה. פה נמצא פיר המוביל למעלה. גובה שורה עליונה 3 רגל (כוונתו למעבר הגדול. בספר הראשון כתוב 4 רגל) ובתחתית משני צדדים ישנם שרידים של מרזבים קטנים העשויים מלט כהה אשר בולטים מן הקיר. ישנה תעלה משוקעת בתוך הריצפה בערך ברוחב 12 אינץ' וכן עומקה.

הועלתה סברה שצד מזרחי של המעבר הווה כותל מערבי של מגדל, אבל יש לציין שצד מערבי של המעבר מרשים ובנוי היטב כמו הצד המזרחי. אין גם כל בסיס להנחה שקיים תפר בכותל דרומי ליד המעבר.

אין טעם כעת לנחש בנושא זה (תפקידו של המעבר). כל מה שאנו יודעים בודאות הוא שמעבר זה שימש להוצאת נוזלים כלשהם, מים או ביוב או זרימה ממזבח- לא נתן לקבוע. על מנת להגיע למעבר אשר שיערנו את דבר קיומו, נחפר פיר במרחק 37 רגל דרומה מן השער ובעומק 22 רגל נמצאה אבן שטוחה מסותת מצד תחתון. סברתנו היא שהיא כסתה את המעבר ממעבר הגדול".

מקום בו נמצאת הכניסה למעבר הגדול נחפר ע"י ארכיאולוגים ישראלים בשנות 1968-1978 והוא גלוי כעת. להלן [תמונה של פתחי המעבר](#) אשר צלמנו ב- 2015. הפתחים נאטמו בזמן החיפורה הישראליות לפי דרישת הואקף המוסלמי. רואים שפתחים נפרצו בכותל הקיים בצורה גסה ולא ישרה. ברור שפתחים אלו לא תוכננו מראש בזמן בניית הכותל.

באשר לתפקידו של המעבר ברור שהוא לא שימש להוצאת דם מן המזבח אשר היה מרוחק יותר מ-200 מ' משם. כתוב במסכת תמיד פ"א מ"א: "אירע קרי לאחד מהן יוצא והולך לו במסיבה ההולכת תחת הבירה והנרות דולקין מכאן ומכאן עד שהוא מגיע לבית הטבילה ומדורה היתה שם ובית כסא של כבוד וכו'". שם מדובר על מסיבה תת קרקעית המוליכה אל מקוה ובית הכסא אשר היו בסמוך לבית המוקד, צפונה מן העזרה. אבל נלמד משם שהיו עושים מקוה ובית כסא סמוכים מתחת לאדמה. התיאור של וורן מתאים ביותר למחילה אשר מוציאה מים ממקוה או ביוב מבית הכסא סמוך. שני מרזבים בתחתית שורה עליונה של הקיר שימשו כנראה להוצאת עודפי מים ממקוה. תעלה רחבה ועמוקה בתחתית שימשה כנראה להוצאת ביוב או לריקון המקוה. המקוה כנראה היה באותו אולם משוער אליו מוליך המעבר. מדוע עשו שני פתחי כניסה אחד מעל השני? אולי פתח עליון שימש לתאורה ואיוורור והיה מעל קרקע ופתח התחתון היה פתוח להמשך המעבר תת קרקעי מחוץ להר הבית. וורן כאמור מצא אבן שטוחה אחת אשר יתכן ושימשה גג של אותו מעבר חיצוני.

מניין הגיעו מים למקוה זה? ממערב לשער המשולש נמצא בור מים מס' 10 (ראה [מפת בורות](#)). ב-[Recovery of Jerusalem](#) עמ' 208 וורן כותב: בור 10, סלע 727.56 מ'. בור זה מקושר עם **אורות שלמה** ועם תעלה מתחת לשער משולש. ב-[Survey of Western Palestine](#) בעמ' 220 הוא כותב שעומקו של הבור 30 רגל ונתן להיכנס אליו דרך חור במעבר מערבי של שער משולש. הבור מהווה מעבר ארוך אשר מכוון אל בור מס' 9 ובור מס' 32. בצד דרום-מזרחי הוא מחובר אל תעלות חצובות בסלע אשר נמשכות מתחת לכותל דרומי ומתחת לשער משולש. בעמ' 165-166 הוא מתאר את התעלות מתחת לריצפת שער משולש וכותב שתעלות אלו מתחברות לבור מס' 10 ולבור מס' 11 (בצורת אות E) ויתכן אף לבור הגדול (מס' 8). מכאן מתברר שבור מס' 10 מקבל מים מבור 11 אשר נמצא מעליו והמקור מים של האחרון הוא כנראה אמה תחתונה מבריכות שלמה. אם בור מס' 10 מתקשר אל אורות שלמה אז קרוב לוודאי הוא מזין את המקוה שאנו דנים בו. עצם המצאות בור מס' 10 במפלס כל כך נמוך לא מובנת אלא בהקשר למקוה. מתוך נתונים של וורן משמע שתחתית הבור נמצאת 30 רגל מתחת למפלס הסלע העליון בבור 727.56, דהיינו במפלס 718.4 מ'. שפת מקוה נמצאת כנראה במפלס המרזבים, בתחתית שורה עליונה. זהו בערך מפלס תחתית פתח עליון 718 מ'. מכאן נתן היה לרוקן את כל מי בור מס' 10 אל המקוה.

בניית המעבר ע"י אבנים גדולות ויפות מוכיחה את החישובת של המקוה. אכן לפי טענתנו אורות שלמה שימשו אוצר תרומות ומעשרות ועל קבלתם ושמירתם היו מופקדים הרבה כהנים. הם בוודאי היו זקוקים למקוה טהרה. יתכן שמעבר נוסף אשר יצא ממעבר הגדול מזרחה שימש אישיות חשובה. בפרק 18.1 הזכרנו שלשכתו של אלישיב כהן גדול היתה בשטח של אורות שלמה. אולי היא היתה במקום בו נמצאת עכשיו "עריסת ישו", מזרחית למקוה. והיה לו מעבר תת קרקעי להגיע אל מקוה ואל בית הכסא.

קיום מעבר מכורה בעומק של כ- 8 מ' מתחת לריצפת אורות שלמה מוכיח שאורות שלמה לא נבנו על גבי חלל, לפחות כנגד שער היחיד. וגם מגדל פינתי מן הסתם לא נבנה על גבי חלל. על כן אין רגלים לסברה שמתחת לאורות שלמה ישנה קומת קשתות נוספת.

אבל דבר החשוב לדעתנו זהו בירור זמן בניית חומה הדרומית בקטע המזרחי. אם הורדוס בנה את החומה, אז חציבת המעבר וגם חציבת בור מס' 10 אשר מזין את המקוה היתה אחרי זמנו. כעיקרון הדבר אפשרי. לעיל הבאנו ראיה שפתח תחתון של המעבר היה מחובר אל מעבר חיצוני תת קרקעי. על כן כותל דרומי במקום זה היה מכוסה ע"י קרקע. אבל אבני כותל דרומי בצד מזרחי כולם חלקות ובעלות סיתות שוליים להבדיל אבנים בפניה דרום-מערבית אשר מסותתות רק מעל מפלס הרחוב. על כן בזמן בניית הכותל מקום יציאת המעבר היה חשוף. לא נראה שתוך זמן קצר בין מיתת הורדוס לחורבן הבית המקום כוסה באדמה. לכן נראה שבניית הכותל קדמה הרבה להורדוס. דבר זה תומך בטענה שלנו שכותל זה נבנה ע"י מנשה.

20. מי הרס ומי בנה כתלים קיימים של הר הבית?

התיאוריה המקובלת שלפיה הורדוס בנה את כל כתלי הר הבית המורחב פרט כותל מזרחי מתפר ועד שער רחמים, מייחסת את הרס כל הכתלים לרומאים ושיקומם למוסלמים. אבל מתוך ספר נחמיה ברור שנחמיה (הוא זרובבל!¹²⁴) שיקם את החומה המזרחית של הר הבית לפחות

¹²⁴ כתוב בסנהדרין ל"ח ע"א "זרובבל שנזרע בבבל ומה שמו נחמיה בן חכליה שמו". וישוב הדבר הוא שאחרי השלמת בניין בית המקדש בשנה ששית לדרייוש, זרובבל נקרא לשוב אל מלך פרס ונעשה לו משקה. אולי דרייוש חשש שזרובבל ימלוך על יהודה, לכן השפיל אותו. וזהו עניין החמצו של דרייוש אשר רמוז בגמרא בר"ה ג' ע"ב. ובשנה הבאה הותר לזרובבל לחזור

מפינה דרום המזרחית עד מגדל חננאל אשר עמד במקום שער רחמים הקיים. היום בכותל מזרחי לא נתן להבחין בשיקום זה. כל אבנים שם מעל לשורות קדומות מתקופת בית ראשון, הן קטנות. הבניה לא אחידה, קטעים שונים בנויים מאבנים בגובה שונה. לכן נראה שזאת בניה מוסלמית והיו שם שיפוצים בתקופות שונות. אבל יתכן שזהו ציפוי חיצוני בלבד ובפנים נשתמרו אבנים מקוריות. והנה בקטע באורך כ- 15 מ' משער רחמים ודרומה מעל לשתי שורות של אבנים קדומות, השתמרה שורה של אבנים שטוחות בגובה של כ- 90 ס"מ. מעליה יש עוד שורה של אבנים שטוחות בגובה כ- 60 ס"מ. כל האבנים מעל ומדרום לשתי שורות אלו הן קטנות ודומות ליתר אבני הכותל המזרחי. אולי שתי שורות אלו הן שריד לשיקום של נחמיה? מדוע שורה שטוחה שניה נמוכה יותר? לפי חשבוננו מפתן שער שושן היה במפלס של 733.8 מ'. שורה שטוחה שניה מגיעה כמעט למפלס זה. יתכן שגובה הקרקע ליד שער רחמים בזמן הבית היה אף נמוך מזה כי ריצפת שער רחמים נמצאת במפלס של כ- 728.5 מ'. לכן לא היה צורך בבניה של אבנים גדולות כדי לתמוך בקרקע בפנים. אבל אין לשלול אפשרות שזאת בניה רומית והיא קשורה לבניין שער רחמים ע"י הדריאנוס לפי צד אחד של השער. ואז יש לומר שטיטוס הרס את הכותל המזרחי עד מפלס שורה או נמוך מהרס של בבליים ולא נשאר זכר לשיקומו של נחמיה.

בתמונה של כותל מזרחי בחלקו הדרומי סימנו קטעים של בניה קדומה. מעל לקשת אשר הובילה למפלס אורות שלמה סימנו בקו כחול אומנה אמצעית ואומנה צפונית וכן שורת אבנים אשר יצרה קשת שטוחה אשר נשענה על שתי אומנות אלו. כל אבנים אלו גדולות ושטוחות בשונה מאבנים קדומות של הכותל שהן בעלות סיתות שוליים. בצד דרום לא השתמרה קשת דומה. לא יתכן שזהו שריד של בניה מקורית של מנשה. אבל יתכן מאד שזהו שריד של בנית נחמיה. שני הפתחים בבית שני שמשו בתור חלונות ולא בתור שערי כניסה על גבי קשת אשר לפי סברתנו נהרסה בחורבן בבלי. כ- 9.5 מ' צפונה מן התפר סימנו במלבן כחול אבן שטוחה גדולה אשר מונחת בין שני אבנים מקוריות. יתכן שגם זאת אבן של נחמיה. נלמד מכאן שהרס בבלי הגיע למפלס זה, כ- 727 מ' מעל פני הים. באותו זמן מבנה של אורות שלמה לא היה קיים וגובה קרקע הר הבית במקום זה היה כ- 726 מ'. לכן בבליים היו יכולים להפיל את אבני הכותל בקלות. חיילי טיטוס בחורבן שני בראש והראשונה הפילו את אבני נחמיה אשר היו יחסית קטנות ולא מחוזקות. כותל מזרחי של אורות שלמה לפי סברתנו הם הפילו אבנים חיצוניות ולא את הכותל הפנימי אשר קשתות נשענות עליו. לכן בהגיעם אל אבני יותם ומנשה הגדולות והמחוזקות ביניהם, הם נעצרו אף במפלס אשר היה מעל קרקע אורות שלמה.

נתבונן כעת בקטע מזרחי של כותל דרומי. בקו אדום סימנו את הגבול העליון של אבנים קדומות עם סיתות שוליים. לפי סברה שלנו אלו אבני מנשה. קו זה יורד ממזרח למערב. הוא עובר במפתן של שער היחיד וממשיך באותו מפלס מערבה. זהו בערך מפלס קרקע אורות שלמה שם. בתמונה משער המשולש מזרחה אנו רואים את המשך הקו מצד מערבי. הוא עולה לתחתית שורה כפולה עד אבן כפולה בודדת ממזרח לשער המשולש. על כן ההרס הגיע עד מפלס קרקע אורות שלמה. מערבה משער היחיד ישנו קטע של כ- 15 מטר מסומן מלמעלה ע"י קו צהוב אשר נמצא שורה אחת מתחת למפתן השער. אבנים בקטע זה בלויית מאד וקשה לזהות בהם סיתות שוליים, אבל יתכן שההרס לא הגיע לשם. מעל לקו האדום עובר קו כחול. שתי שורות אבנים בין שני הקווים האלו שטוחות ותואמות את גובה אבנים הקדומות. מעל הקו הכחול נמצאת שורה אחת של אבנים שטוחות נמוכות המסומנת בקו ירוק. שורה זאת משלימה את גובה שורה כפולה. שלוש שורות אלו של אבנים שטוחות שייכות ללא ספק לשלב בניה אחד. כל אבנים מעל שורות אלו הן קטנות ודומות לבניה בכותל מזרחי ומתאימות לבניה מוסלמית. השערה שלנו ששלוש שורות אבנים שטוחות שייכות לבית שני. אם אורות שלמה נבנו ע"י זרובבל אז שורות

ליהודה כאשר הוא כפוף לדריוש ובשמו החדש - נחמיה. נמצא שנחמיה עלה יחד עם עזרא. ומדוע הוא מונה אותה שנה בתור שנה עשרים לארתחשסתא (נחמיה ב' א')? כוונתו לאחשורוש שאף הוא נקרא ארתחשסתא. ונחמיה מונה משנה שניה שלו כאשר הוא ביטל בנין בית המקדש, לרמוז על מעשה של בנו דריוש שהחמיץ באותה שנה.

אלו גם נבנו על ידו. כמוכן בניה של זרובבל נמשכה למעלה עד גובה קרקע הר הבית. שלש שורות הן מה שנשארו אחרי הרס של טיטוס. מכאן נלמד שקו אדום מיצג את גבול הרס הבבליים. בזמנם לא היה קיים מבנה של אורות שלמה ומפלס הר הבית שם היה כ- 726 מ'. לכן קל היה להם להפיל אבני כותל החוצה עד מפלס זה. לעומתם, רומאים הפילו את אבני כותל דרומי מבחוץ, וזאת מלאכה קשה יותר. לכן הם לא ירדו אלא עד מפלס עליון של שורה כפולה כ- 728 מ'.

נעבור ל**פינה דרום-מערבית של הר הבית**. קו אדום מסמן גבול צפוני של אבנים בעלות סיתות שוליים. לפי סברתנו זאת בניית הורדוס. הקו מתחיל מדרום לשער ברקלי ועובר ברובו במפלס תחתית משקוף השער 731.28 מ'. בקצה צפוני סמוך למעלות שער מוגרבים הוא עולה שורה אחת. מצפון לקשת רובינסון הקו עולה שתי שורות, מדרום לקשת יורד שורה אחת מתחת למפלס 731.28 מ', באבן פינתית עולה שתי שורות ושוב יורד לגובה קבוע של כ- 730.2 מ'. במרחק של כ- 24 מ' מזרחה מן הפינה קו אדום יורד כמעט בקו ישר שבע שורות אל מפלס של כ- 722.6 מ'. זהו מפלס של סף שער ברקלי. משם קו אדום ממשיך כנראה באותו גובה מזרחה. וורן חפר במרחק של 65 מ' מזרחה מפינה דרום-מערבית ומצא שם אבנים עם סיתות שוליים במפלס זה ומטה. קו כחול בכותל דרומי מסמן גבול עליון של אבנים שטוחות גדולות. גובה האבנים בערך מטר. קו כחול עובר בגובה אחיד של 732.4 מ' ונמשך לעבר שער הכפול. נשים לב שקו זה לא ממשיך בכותל המערבי. מעל לקו כחול ישנן שבע שורות של אבנים שטוחות בגובה אחיד של כחצי מטר. גבול עליון של אבנים אלו מסומן בקו ירוק אשר עובר בגובה כ- 736.3 מ' או כ- 80 ס"מ מתחת לרצפת אל אקצה. קו ירוק כמו קו הכחול נמשך לעבר שער הכפול. אבל מצד שני הוא נמשך גם אל כותל המערבי, כ- 16.5 מטר מפינה דרום-מערבית. מעל לקו הירוק וצפונה ממנו בכותל מערבי, הכותל בנוי אבנים קטנות. ברור שיש כאן שני שלבי בניה נבדלים.

כדי להבין למי שייכת הבניה של אבנים שטוחות נתבונן ב**כותל דרומי ממזרח לשער הכפול**. בקו אדום סימנו את המשקוף המסיבי של השער ושורה כפולה- לפי סברתנו זאת בניה של שלמה. קו ירוק מסמן את גבול של עשר שורות אבנים שטוחות גדולות. קו צהוב מגביל את הקשת השטוחה מעל המשקוף ושני אבנים מתחת לקצה ימני שלה. לגביהם יש לנו ספק האם הם שרדו את החורבן של טיטוס¹²⁵ או הם חלק של בנין אבנים שטוחות. אבנים שטוחות מסתיימות בקו מדורג. אין זה סימן של הרס אלא קו סיום בניה מתוכנן כאשר אבני כל שורה נכנסות מערבה כחצי רוחב האבן לעומת שורה מתחתיהם. גובה אבנים משתנה ממינימום של כ- 65 ס"מ למטה ולמעלה לבין מקסימום 112 באמצע ואינו דומה לגובה אבנים שטוחות בחלק מערבי של הכותל הדרומי. אבל ישנה סיבה לכך: גובה אבנים הותאם לאבנים קדומות קיימות. שורה תחתונה תואמת גובה אבן קדומה אשר מעל שורה כפולה. שורות 7 ו- 8 תואמות את גובה המשקוף ושורת 9 ו- 10 תואמות גובה הקשת השטוחה. שורות 2 ו- 3 הותאמו לגובה אבן מזוזה שטוחה אשר הונחה במאונך על אבן קדומה. גובה שורות 4-6 דומה לגובה שורות בצד מערבי של הכותל, 102, 112 ו- 102 ס"מ (מדידה על גבי תמונה ואינה מדוייקת). לכן נראה שקטע זה של בניה הוא חלק של בניית אבנים שטוחות בצד מערבי של הכותל. אבן בשורה 10 הסמוכה לקשת נושאת כתובת הנצחה של הדריאנוס. כבר הסברנו בפרק 16.2.3 שאבן זאת עוצבה במיוחד למקום בו הונחה אלא לאחר זמן הפכו אותה. גובה גבול עליון של הקשת השטוחה ושל אבנים לידה זהה למפתן החלון במסגד אל אקצה והוא גובה קרקע שם, כ- 737.1 מ'. על כן נראה שבזמן הצבת הכתובת, לא היו שורות נוספות מעליה. משום כך קל היה בזמן מרד בר כוכבא או בזמן יוליאן "הכופר" להוציא אותה ולהפכה.

מדוע רומאים שקמו דווקא את החלק המערבי של הכותל הדרומי כולל שער הכפול? הדבר קשור כנראה לכוונתם לבנות מקדש לעבודה זרה. לפי דברי דיו קסיוס, הדריאנוס בנה

¹²⁵ יתכן שהקשת והאבנים תחתיה לא נפלו בזמן שנהרסה מזוזה מזרחית של השער כי הם נתמכים ע"י חלק פנימי של הכותל אשר לא נהרס. מאותה סיבה לא נפל גם המשקוף המסיבי.

בפועל מקדש זה על הר הבית לפני מרד בר כוכבא. יתכן שהמקדש נבנה או תוכנן להבנות בפינה דרום-מערבית של הר הבית. מקום זה נמצא מחוץ להר הבית המקודש וגם בחלקו מערבה ממנו. מידות מקדש של יופיטר בבעל בך: רוחב כ- 50 מ' ואורך כ- 87 מ'. אילו מקדש במידות אלו היה נבנה בפינה דרום-מערבית של הר הבית כאשר אורכו למזרח לכיוון השמש כמו בבעל בך, כל המקדש היה נמצא דרומה מהר הבית המקודש ומערבה מגבול מערבי של העזרה. יתכן שהמקום נבחר כדי למעט את התנגדות של יהודים. בנוסף, חזית המקדש היתה נמצאת מערבה מפרוזדור שער הכפול. על כן שער הכפול היה משמש כניסה ראשית למקדש זה. דבר זה מסביר מדוע הדריאנוס פיאר את השער בקשת כמו בשער הרחמים וקבע בו כתובת הנצחה. אין לנו עדויות נוספות על קיום מקדש ע"ז בהר הבית. יתכן שבעקבות המרד של בר כוכבא הבניה נעצרה ולא חודשה כי הדריאנוס חלה אחרי המרד ומת שלש שנים אחריו. לכן שיקום הכותל המערבי לפחות כנגד מקום המקדש המתוכנן לא הושלם.

נתקדם לרחבת הכותל המערבי. שם השתמרו שבע שורות אבנים "הרודיאניות" עם סיתות שוליים עד גובה כ-735.4 מ', כ- 1.6 מ' מתחת למפלס הר הבית שם. גבול עליון שלהם מסומן בקו אדום. מעליהם ישנן עוד ארבע שורות של אבנים שטוחות המגיעות עד מפלס כ- 739.6 מ' או כ- 2.6 מ' מעל מפלס הר הבית. גבול עליון שלהן מסומן ע"י קו כחול. בהתקרב לשער ברקלי קו אדום יורד שורה אחת ושוב שורה אחת אל מפלס קצה עליון של משקוף השער. אבנים שטוחות משלימות את האבנים "ההרודיאניות" עד גובה אחיד של כ- 739.6 מ'. סמוך למשקוף של השער אבנים שטוחות נפסקות בקו כמעט אנכי. מעל אבנים שטוחות נמצאת בניה מוסלמית מאוחרת. מדרום לקו הכחול ומעל לקו האדום הכותל בנוי בסגנון אחד עד סמוך לפינה דרום-מערבית של הר הבית. סגנון זה מיוחס למוסלמים. על כן בניה זאת של אבנים שטוחות כמו הבניה בכותל דרומי קדמה למוסלמית והיא כנראה בניה רומית.

צפונה מרחבת הכותל בתוך מבנה של מחכמה רואים שמנה שורות של אבנים עם סיתות שוליים. מדרום לקשת וילסון מבצבצת תחתית של שורה תשיעית עם סיתות שוליים. שורה זאת מגיעה לגובה כ- 737.5 מ', מעל מפלס קרקע בהר הבית! בתוך מנהרות הכותל אנו רואים סימני הרס נורא באבן ענקית אשר אורכה 13.5 מטר וגובהה המקורי 3.2 מ'. באבן זאת נפרצה פרצה בחלקה הדרומי בגובה כ- 1.2 מ' מעל התחתית. ההרס ממשך צפונה כ- 2.2 מ' מעל התחתית או במפלס 729.2 מ'. מקום ההרס עד גובה 3.2 מ' סגור ע"י אבנים קטנות ומעליהם רואים שתי שורות אבנים שטוחות בגובה כמטר עד מפלס כ- 732.2. אבנים אלו לא שונות מאבנים שטוחות ברחבת הכותל המערבי. על כן נראה לייחס בניה זאת לאותו תקופה כמו הבניה ברחבת הכותל המערבי. מצפון לשער וורן לאורך כ- 35 מ' הכותל מעל הרצפה של היום בנוי אבנים שטוחות גדולות. במקור היו כאן אבנים "הרודיאניות" כפי שהם נמצאות מתחת לקרקע. אחרי קטע של 35 מ' שוב חוזרות אבנים "הרודיאניות" מעל הריצוף. ההרס באבן הענקית וצפונית לשער וורן נעשה כנראה ע"י מכונות הרומאים בזמן המצור כמו שהסברנו בסוף פרק 16.6 לעיל.

מדוע רומאים בנו עד קו אנכי מצפון לשער ברקלי? אולי כנגד גבול דרומי של אליה קפיטולינה או כנגד קו רוחב של פינה דרום-מערבית של הר הבית המקודש אשר עובר כ- 0.8 מ' צפונה מן הקו?

אנחנו רואים כאן בחוש כיצד התקיימה הנבואה הרמוזה בפסוק "הנה זה עומד אחר כתלנו"- אחר כותל מערבי של בית המקדש, שנשבע לו הקב"ה שאינו חרב לעולם. הכותל המערבי אשר בנה הורדוס משער ברקלי ודרומה נהרס עד מפלס כ- 731.3 מ'. כותל דרומי בחלקו מערבי אשר גם כן נבנה ע"י הורדוס נהרס ברובו (פרט לקטע קטן הסמוך לפינה דרום-מערבית) עד מפלס כ- 722.6 מ'. כותל דרומי מרכזי אשר בנה שלמה השתמר עד מפלס כ- 728.5 מ'. כותל דרומי מזרחי אשר בנה מנשה השתמר ברובו עד מפלס 725 מ'. כותל מזרחי

בתקופת בית ראשון השתמר ברובו עד מפלס כ- 728 מ' וסמוך לשער רחמים עד מפלס 732 מ'. רק כותל מערבי בין שער ברקלי לשער השלשלת השתמר עד גובה כ- 735.4 מ' ואף עד 737.5 מ'. במה זכה קטע זה של הכותל דווקא? בסוף פרק 13 על סמך שוויון השטחים הוכחנו שעובי כותל מערבי של הר הבית המקודש מפינה דרום-מערבית עד מרכז שער קיפונוס שייך לבנימין (ראה [קו אדום של הגבול](#)). כותל מערבי החיצוני שהשתמר נמצא מול אותו קטע בכותל פנימי אשר קיבל בנימין בתוך חלקו של יהודה. אולי עמדה לו זכות של בנימין הצדיק ואמו רחל אשר מבכה את בניה. לכן כותל זה הפך לכותל תפילות ובלע"ז "כותל בכיה".

21. שער הרחמים

21.1 מידות השער

בסוף פרק 16.2.3 כתבנו כמה דברים על שער הרחמים. כאן נתייחס ביתר פרוט למידות המבנה. לפי חשבונונו [במאמר על חומות נחמיה](#) (פרק 3.1) במקום שער הרחמים עמד מגדל חננאל. אלישיב הכהן ואחיו הכהנים (נחמיה ג' א') בנו את שער הצאן-שער שושן, מגדל מאה ומגדל חננאל. [בשרטוט](#) אנחנו רואים את החלק הצפון-מזרחית של הר הבית המקודש. אנשי ירחו (שם, ב') בנו קטע AB באורך 80 מ' ממרכז שער שושן וצפונה. זכור בן אמרי בנה קטע CD באורך 80 מ' המסתיים במרכז שער הדגים. על כן מגדל חננאל צריך להסתיים בנקודה C. איך לחשב את הנקודה? אחרי זכור בן אמרי בנו עוד ארבעה קטעים של 80 מ' עד מרכז שער קיפונוס הוא שער הישנה בנחמיה ג' ו'. מאחר ומרכז שער קיפונוס לפי חשבונונו נמצא $365/2$ אמות הארץ או 93.075 מ' צפונה מפינה דרום מערבית של הר הבית המקודש ומאחר ואורך גבול מערבי וצפוני של הר הבית המקודש הוא 260 מ' אז נקודה C נמצאת

$$2x260-5x80-93.075=26.925 \text{ מ'}$$

מערבה מפינה צפון-מזרחית של הר הבית המקודש. קואורדינטות של פינה דרום-מזרחית של שער רחמים (נקודה a [בשרטוט](#) ונקודה 9) בתמונה) הם $561.82/801.57$. נקודה זאת נמצאת 191.26 מ' מזרחה ממרכז ק"ק $126379.573/705.859$. מאחר וגבול מזרחי של הר הבית לפי חשבונונו נמצא 362 אמות הארץ מזרחה ממרכז ק"ק אזי נקודה a נמצאת 6.64 מ' מזרחה מגבול מזרחי פנימי של הר הבית המקודש. מאחר ועובי החומה לפי חשבונונו 9 אמות הארץ, נקודה a בולטת 2.05 מ' או כמעט במדויק 4 אמות הארץ מזרחה מגבול חיצוני של הר הבית. קואורדינטות של פינה צפון-מזרחית של השער (נקודה b [בשרטוט](#) ונקודה 10) בתמונה) הם $560.11/818.21$. נקודה b נמצאת 191.29 מזרחה ממרכז ק"ק. זהו הפרש זניח לעומת נקודה a. לכן נראה לכוון חזית מזרחית של שער רחמים ארבע אמות הארץ מזרחה מגבול מזרחי חיצוני של הר הבית או 13 אמות הארץ שהם 6.63 מ' מגבול מזרחי פנימי. על כן נקודה C לעיל נמצא 33.555 מ' מערבה מחזית מזרחית של שער הרחמים. המרחק בין נקודות a ו-b הוא 16.73 מ'. רוחב זה כמעט במדויק שווה לחצי אורך הנ"ל. נתבונן [בשרטוט של שער הרחמים](#)¹²⁷. רוחב השער במערב לפי סכום מידות בשרטוט הוא 16.78 מ' או במדויק חצי אורך המחושב. סימנו על גבי שרטוט את הנקודות a, b, c, B, C. קו צהוב לפי הצעתנו מסמן תוספת אורך מגדל חננאל על מבנה הקיים של שער הרחמים. נשים לב שגבול מערבי של המגדל עובר קרוב מאד לגבול מערבי של שתי קשתות אשר תומכות במבנה השער ממערב. ידוע שקשתות אלו נבנו ע"י טורקים בסוף מאה 19. אבל יתכן שטורקים מצאו יסודות קדומים וקבעו את מקום הקשתות בהתאם ליסודות אלו.

¹²⁶ המרחק נמדד בכיוון ציר בית המקדש 5.987 מעלות ביחס לרשת בגובה 730 מ' מעל פני הים. קואורדינטות הרשת בגובה פני הים. הפרש גובה מגדיל את המרחק ב- 0.011%.

¹²⁷ השרטוט נעשה ע"י אדריכל אריה שרון ופורסם בספרו Planning Jerusalem, 1973 וכן בספרו של אלי שילר שער הרחמים

אם פרוש שלנו לספר נחמיה נכון אז נקודה B אמורה להימצא בגבול דרומי של מגדל חננאל. אבל הדבר איננו מתקיים. נקודה a לפי חשבון נמצאת 76.19 מ' צפונה מציר בית המקדש. על כן נקודה B נמצאת 3.81 מ' צפונה מפינה a. והנה בפתח מזרחי של שער רחמים נמצאים שני מונוליתים, אחד בדרום ואחד בצפון. סימנו אותם בקווים אדומים בשרטוט של שער הרחמים וכן בתמונת שער הרחמים כיום. גובה מונולית דרומי (לפי Vogue) 3.40 מ' וצפוני 4.50 מ'. בשרטוט לא מצוינות מידות רוחב של המונוליתים. שולמית גרא¹²⁸ צילמה בתוך מבנה השער וכן מדדה כמה דברים. לפי דבריה עובי כותל דרומי של השער 305 ס"מ. מאחר ומבנה השער סימטרי, רוחב חלל השער אמור להיות 16.73-6.1=10.63 מ'. על סמך נתון זה ובעזרת תמונת שער של גרא חשבנו את רוחב המונוליתים. רוחב מונולית דרומי כ- 43 ס"מ ושל צפוני כ- 59 ס"מ. מוזוה דרומית של פתח הדרומי של השער היא חלק של המונולית הדרומי. רוחבה לפי תמונה 28 ס"מ. סכום 376=305+43+28 ס"מ קרוב מאד ל- 3.81 מ' לעיל. כלומר, בגבולות דיוק המדידה, נקודה B נמצאת בגבול דרומי של פתח הדרומי של השער. המונוליתים לא סימטריים גם בכיוון מזרח-מערב כפי שרואים בשרטוט. מרחק בין מונולית צפוני לבין פילסטר לידו כ- 57 ס"מ ובין מונולית דרומי לבין פילסטר לידו כ- 98 ס"מ. (המרחקים נמדדו בעזרת תמונות של גרא ואינם מדויקים)

אורך חלל השער כפי שמסומן בשרטוט 2037 ס"מ או כמעט במדויק 40 אמות הארץ שהם 2040 ס"מ כאורך היכל. אורך המבנה מחזית מזרחית עד הגבול המערבי בחוץ לפי מדידה על גבי שרטוט 2547 ס"מ כנגד אורך בסיסי של 50 אמות הארץ שהם 2550 ס"מ. נזכיר שאורך פרוזדור שער ברקלי לפי בלוח 31 של וורן הוא 2570 ס"מ, והוא כנראה גם כן מכוון ל- 50 אמות הארץ. עובי כתלים 305 ס"מ מכוון כנגד 6 אמות הארץ 306 ס"מ. זהו עובי כתלים של היכל.

מה הסיבה לרוחב לא אחיד של שני המונוליתים? מרחק בין מונולית הדרומי לכותל צפוני של השער 1020=1673-305-305-43 ס"מ או בדיוק 20 אמות הארץ כרוחב היכל. בפרק 16.3 כתבנו שרוחב מתוכנן של שער הרחמים אמור להיות 36 אמות של הר הבית המורחב שהם 46.5 ס"מ, דהיינו 1674 ס"מ. אם ניקח רוחב מתוכנן זה ורוחב מתוכנן של כתלים 306 ס"מ נקבל 1019=1674-306-306-43, כמעט אותו דבר. מרחק בין שני מונוליתים קטן ב- 59 ס"מ או 960 ס"מ. זהו בדיוק 20 אמות התורה של 48 ס"מ. נזכיר שאורך גבול דרומי ומזרחי של הר הבית הוא 500 אמות של 48 ס"מ. סכום רוחב שני מונוליתים 102=43+59 ס"מ או שתי אמות הארץ. מאחר ועובי הכתלים הוא 6 אמות הארץ, עובי שני הכתלים עם שני מונוליתים שוה 14 אמות הארץ. אנו מקבלים כאן זהות המקשרת את אמת הארץ, אמת התורה ואמת הר הבית המורחב

$$14 \times 51 + 20 \times 48 = 36 \times 46.5$$

אמה של 46.5 ס"מ מופיעה גם במידות אחרות של השער. עובי כותל מערבי של המבנה לפי שרטוט 232=158+33+41 ס"מ כנגד 5 אמות של 46.5 ס"מ שהם 232.5 ס"מ. אם אורך חיצוני של המבנה 50 אמות הארץ ופנימי 40 אמות אז סכום עובי כותל מערבי ומזרחי אמור להיות 10 אמות הארץ. על כן עובי כותל מזרחי אמור להיות 232-510=278 ס"מ. מספר זה כמעט שוה 6 אמות של 46.5 ס"מ שהם 279 ס"מ. כמעט שוויון זה התאפשר בזכות כמעט שוויון אשר מקשר אמת הארץ ואמה של 46.5 ס"מ, דהיינו

$$10 \times 51 = 510 \approx 11 \times 46.5 = 511.5$$

רוחב פילסטרים לפי שרטוט 122 ס"מ, קרוב לארבע רגל של אמת 46.5 ס"מ שהוא 31=46.5/1.5 ס"מ. רוחב הפשפש בכותל דרומי 184 ס"מ, קרוב ל- 4 אמות של 46.5 ס"מ. לפי

¹²⁸ שער הזהב בירושלים: שער הרחמים, עבודת דוקטור אוניברסיטת ת"א תשמ"ו

השרטוט מרחקים בין מרכזי עמודים בתוך חלל המבנה 600, 574 ו- 593 ס"מ. מרחק ממוצע 589 ס"מ. אם נוריד ממנו רוחב מתוכנן של פילסטר 4 רגל של 31 ס"מ, נקבל 465 ס"מ או בדיוק 10 אמות של 46.5 ס"מ. לפי [שרטוט](#) רוחב בסיס העמוד בכיוון דרום-צפון 128 ס"מ. אבל לפי מדידות של גרא מידות בסיס של עמוד מזרחי 133 על 133 ס"מ ורוחב בסיס חצי עמוד מזרחי בכיוון דרום-צפון 130 ס"מ. רוחב חלל השער 306-306-1674=1062. אם נחסיר ממנו את רוחב בסיס העמוד כ- 130-133 ס"מ ונחלק לשנים, נקבל רוחב החלל בין עמוד לכותל 465-466 ס"מ. קבלנו רבוע של 10 על 10 אמות של 46.5 ס"מ אשר מהווה בסיס לכיפות העגולות של הגג.

מונולית דרומי כאמור מהווה מזוזה דרומית של פתח הדרומי של השער ומונולית צפונית מזוזה צפונית של פתח הצפוני. מבנה של כתלים, עמודים וכיפות של השער הם סימטריים. מאחר ורוחב מונוליתים שונה זה מזה, גם רוחב הפתחים שונה. רוחב הפתח הצפוני בין המזוזות אמור להיות $351 = 28 - 28 - 59 - 2 / (130 - 1674 - 2 \times 306)$ ס"מ וכולל מזוזות 407 ס"מ. מספר אחרון שווה כמעט במדויק 8 אמות של 51 ס"מ. פתח דרומי ב- 16 ס"מ או שני טפחים רחב יותר. מידות אלו לא נמדדו ישירות בפנים אלא חושבו על סמך מדידות חלקיות ותמונות. לכן יתכן ויש בהם טעות של כמה סנטימטרים.

נתבונן [בחזית של השער](#) (תמונה צולמה ממרחק כ- 200 מ' מזרחה מן השער עם הגדלה והיא כמעט שטוחה). על סמך רוחב מדוד של השער 1673 ס"מ חישבנו מידות של פרטים אחרים. רוחב כותל דרומי של השער 348 ס"מ וצפוני 350 (דיוק המדידה עד כדי 1-2 ס"מ). נראה שרוחב 348 ס"מ נקבע ע"י רוחב מונולית דרומי 43 ס"מ. אכן סכום עובי כותל דרומי 305 ס"מ כפי נמדד ע"י גרא ו- 43 ס"מ שווה בדיוק 348 ס"מ. מספר זה שווה כמעט במדויק 7.5 אמות של 46.5 ס"מ (46.5 ס"מ). כותל דרומי וכותל צפוני מחולקים לשני חלקים כפי שמסומן בתמונה ע"י קוים צהובים. כותל צפוני מתחלק בבירור ביחס 3:2. אם רוחב מתוכנן שלו 7.5 אמות של 46.5 ס"מ אז החלקים הם בהתאם 4.5 ו- 3 אמות. כותל דרומי לא מחולק באופן הגיוני. הוא עבר שיקום ע"י אבנים שטוחות כמו בסתימת הפתחים אשר מיוחסת לסולימאן הגדול. יתכן ששיקום לא היה מדויק למקור. רוחב בסיס הקשת כפי מסומן בתמונה כ- 140 ס"מ או כ- 3 אמות של 46.5 ס"מ. אם נחסיר מרוחב השער של 36 אמות של 46.5 ס"מ את רוחב הכתלים 7.5 אמות מכאן ומכאן ורוחב בסיס הקשת 3 אמות, נקבל 18 אמות. לכן נראה שרוחב הפתחים המקוריים בחזית השער היה 9 אמות של 46.5 ס"מ.

כעת נדון בגבהים של המבנה. נתבונן [בחתך מזרח מערב](#) (זהו חלק משרטוט של א. שרון). גובה של פילסטרים כולל כותרת 637 ס"מ או 12.5 אמות הארץ. גובה כרכוב מעליהם 175 ס"מ. מספר זה שגוי. לפי מדידות בעזרת תמונות בחוץ ובפנים הגובה צריך להיות 153 ס"מ או 3 אמות הארץ. יחד עם גובה של פילסטרים מקבלים 790 ס"מ או 15.5 אמות הארץ שהם 790.5 ס"מ. הפלא הוא שמספר אחרון שווה בדיוק ל- 17 אמות של 46.5 ס"מ. כלומר גובה כתלים של הבנין מיוצג בו זמנית ע"י אמה של 51 ס"מ ואמה של 46.5 ס"מ. מעניין שזהו גם סכום גבהים של שני מונוליתים- 340 ו- 450 ס"מ לפי Vogue. גובה מונולית דרומי 340 ס"מ שווה בדיוק 10 רגל הארץ של 34 ס"מ. כנגד פילסטרים בפנים ישנם פילסטרים בחוץ. גובה פילסטרים דרומיים גם כן 637 ס"מ כי הוא תואם את גובה תוספת טורקית במערב (ראה [תמונת פינה דרום-מערבית](#)) וגובה תוספת זאת לפי שרטוט של א. שרון 637 ס"מ. אבל גובה כרכוב בחוץ בדרום 140 ס"מ ולא 153 ס"מ (ראה [תמונה הפינה מקרוב](#)). מספר זה שווה 3 אמות של 46.5 ס"מ. מעניין שפילסטרים חיצוניים בכותל צפוני נמוכים יותר (ראה [תמונת פינה צפון-מערבית](#)). לפי התמונה הם נמוכים 25 ס"מ מתוספת טורקית. על כן גובה שלהם מעל הרצפה 612 ס"מ או בדיוק 12 אמות הארץ. גובה כרכוב בצפון כמו בדרום- כ- 140 ס"מ. גובה פילסטרים וכן של כרכוב בצפון לא תואם את כרכוב במערב. נראה שזאת איננה טעות של ביצוע אלא היתה

כאן כוונה תחילה לעשות פילסטרים צפוניים בגובה 12 אמות הארץ וקישוט מעליו 3 אמות של הר הבית המורחב.

לפי מפת וילסון מפלס ריצפת שער רחמים בצד מערבי נמצא 728.06 מ' מעל פני הים. אם נתרגם לגבהים של "מודדי שומרון" נקבל כ- 728.5 מ' או 16.5 מ' מתחת לריצפת ההיכל. זהו בערך 32.5 אמות הארץ. אז גובה פילסטרים ימצא 20 אמות הארץ מתחת לריצפת ההיכל. לפי שרטוט של שרון גובה פתחים של שער רחמים כ- 704 ס"מ. זהו כמעט במדויק כפלים רוחב פתח הצפוני 351 ס"מ.

כתלים של שער רחמים בנויים מאבנים חלקות באיכות גבוהה כאשר גובה שורות אבנים אחיד בכל שורה בפנים ובחוץ. גובה שלש שורות תחתונות תואם במדויק את גובה המונולית הדרומי. ברור שאבנים נחצבו במיוחד למטרה זאת ולא נמצאים בשימוש משני.

נשים לב ל**פשפש** בכותל דרומי של המבנה, בקצה מזרחי שלו. לשם בנייתו הושקעה עבודה רבה. פשפש זה חוצה את עובי 305 ס"מ של הכותל. סביב הפשפש בחוץ ובפנים נעשת מסגרת מגולפת ברוחב 61 ס"מ כחצי רוחב פילסטרים. מסגרת זאת נחצבה על גבי אבנים של הכותל אשר הוכנו מראש למטרה זאת. משקוף אופקי של הפשפש משתלב בתוך גילוף זה. גבול עליון של המשקוף תואם את גובה שלש שורות אבני הכותל שהוא גובה המונולית הדרומי. מערבה מן הפשפש נשתמר בכותל **שריד קשת**. הבא אל הפשפש היה עובר מתחת לקשת, פונה שמאלה ונכנס דרך הפשפש לחלל השער. משם הוא היה יוצא החוצה דרך פתח הדרומי. לא ברור לשם מה עשו את הפשפש. לכאורה אפשר היה להיכנס לחלל השער דרך פתחים מערביים הרחבים. כנראה היתה לפשפש זה חשיבות גדולה. מתברר שגבול מזרחי של הפשפש נמצא בדיוק על גבול מזרחי של הר הבית המקודש לפי כיוון 6.1975 מעלות! והנה פרטי החשבון. לפי **שרטוט** גבול מזרחי של הפשפש נמצא $195 = 134 + 61$ ס"מ מערבה מכותל מזרחי. עובי הכותל לפי השרטוט 288 ס"מ. ביחד 4.83 מ'. בצד היצוני של הכותל יש אצלנו נקודת מדידה (8) $379.573/705.859$. נקודה זאת נמצאת 189.47 מ' מזרחה ממרכז ק"ק $379.573/705.859$ בכיוון 6.1975 מעלות ביחס למזרח גיאוגרפי שהוא 6.2133 מעלות ביחס לרשת. על כן גבול מזרחי של הפשפש נמצא $184.64 = 189.47 - 4.83$ מ' מזרחה ממרכז ק"ק. נזכיר שלפי חשבוננו גבול מזרחי של הר הבית המקודש עובר 362 אמות הארץ או **184.62** מ' מזרחה ממרכז ק"ק. יש כאן התאמה מעבר לדיוק הנתונים שלנו.

מדוע המרחק נמדד ביחס לציר 6.1975 ולא ציר 5.971 מעלות? בפרק 16 דנו בשילוב שני כיוונים בכותל מזרחי הקיים של הר הבית. התברר שם שנקודה 8 נמצאת על קו BC אשר מכוון דוקא בזווית 6.1975 מעלות. אולי משום כך הפשפש הותאם דוקא לזווית זאת.

לפי הבנתנו גבול צפוני של שער רחמים אמור להיות חופף את הגבול הצפוני של הר הבית המקודש. אבל פינה צפון-מזרחית של השער (נקודה 10) נמצאת **92.92** ס"מ צפונה מציר של 5.971 לעומת מרחק תיאורטי בין ציר לגבול צפוני הנ"ל של $365/2$ אמות הארץ או **93.075** מ'. יש כאן אי התאמה של 15.5 ס"מ. והנה פילסטרים צפוניים של שער רחמים בולטים צפונה כ- 36 ס"מ. אם נגדיר גבול צפוני פילסטרים בתור גבול צפוני של השער, אז הוא ימצא 20 ס"מ צפונה מגבול צפוני של הר הבית. אולי גבול צפוני של הר הבית מתאים למוצע בין שתי אפשרויות אלו?

אפשרות אחרת היא שמקום גבול צפוני של השער נקבע בתור פשרה בין שני צירים: ציר של 5.971 מעלות העובר דרך מרכז ק"ק $O_1 = 379.573/705.859$ וציר מקביל EF העובר דרך מרכז כותל מזרחי של הר הבית התיאורטי כפי שהוגדר בפרק 16.3. ציר ראשון אמור לעבור דרך

בליטה צפונית של אבן השתיה וציר שני דרך בליטה דרומית. מרחק בין שני הצירים לפי חשבון 30.8 ס"מ. נזכיר שפינה דרום-מזרחית של השער (נקודה 9) נמצאת 76.19 מ' צפונה מציר ראשון או 76.5 מ' צפונה מציר שני. מספר אחרון שיה **בדיוק 150 אמות הארץ**. על כן גבול צפוני של השער נמצא $76.5+16.73=93.23$ מ' צפונה מציר שני וכאמור 92.92 צפונה מציר ראשון. ממוצע בין שני מספרים אלו בדיוק 93.075 מ'.

כעת נוכל להסביר את אי-סימטריות של רוחב המונוליתים, 43 ו-59 ס"מ. אם נעביר גבול צפוני של הר הבית במרחק תיאורטי של $365/2$ אמות או 93.075 מ' צפונה מנקודה E אז גבול דרומי של המונולית הצפוני ימצא במרחק $348.5=305+59-15.5$ ס"מ דרומה מגבול צפוני של הר הבית ואילו גבול צפוני של מונולית דרומי נמצא $348=305+43$ ס"מ צפונה מגבול דרומי של שער רחמים. כלומר גבולות פנימיים של המונוליתים סימטרים ביחס לגבול דרומי של השער וגבול צפוני של הר הבית הנ"ל. רוחב השער בין גבול דרומי שלו לגבול צפוני של הר הבית שיה להפרש של $365/2$ ו-150 אמות הנ"ל או 32.5 אמות הארץ. מתוכם 348.5 ס"מ או 7.5 אמות של 46.5 ס"מ מכאן ומכאן תופסים עובי הכתלים עם רוחב מונוליתים והיתרה 960 ס"מ שיה בדיוק 20 אמות של תורה של 48 ס"מ.

אין לנו מידות מדוייקות של אורך המונוליתים כדי להסביר את אי סימטריות בכיוון מזרח-מערב. לפי הערכה בעזרת תמונות ושרטוטים נראה שאורך המונולית הצפוני 153 ס"מ או שלש אמות הארץ ודרומי 112 ס"מ או שתי אמות של 7 טפחים של תורה-56 ס"מ. אנחנו נתקלנו באמה זאת בפרק 15.2 במידות אבן המהווה מזוזה דרומית של שער וורן: אורך האבן 9 אמות ומרחק עד פשפש שתי אמות אלו.

21.2 מי בנה את שער הרחמים

אלי שילר בספרו שער הרחמים כותב "מעטים האתרים בירושלים שהיו נושא לחילוקי דעות כה קיצוניים כמו שער הרחמים, הן בוגע למהותו והן בנוגע לזמן בנייתו. יש ויחסו את בנייתו לתקופת בית שני או אף לפי כן, יש ותארכוהו לתקופה הערבית, אחרים קשרוהו לתקופה הרומאית או ביזנטית. שיק מציין כי יש נימה של צדק בדברי כולם, שכן השער איננו בנוי בתקופה אחת אלא מייצג תקופות רבות זו על גבי זו. בשנים האחרונות נדמה היה כי הבעיה יושבה, לאחר שחוקר ירושלים הדגול ונסאן הראה כי השער שיך למאה החמישית. אלא שהנטיה הקימת כיום היא לאחור את השער לתקופה האומאיים (מאות שביעית-שמינית)". בהמשך הוא מביא את הראיות של וינסנט: "המקבילות הקרובה ביותר לשער הרחמים הן המאה החמישית, תקופה ממנה שרדו מבנים זהים, והפרטים הארכיטקטוניים מאפשרים לנו לתארך את המבנה. במקום נמצאים עיטורים וכתורות עמודים יוצאי דופן שאין להם מקבילות בארץ ישראל, אך הם נמצאו ברחבי אגן הים התיכון וסוריה, וידוע בברור כי הם מהמאה החמישית". הוא מייחס את הבניה לקיסרית אודוקיה. בסוף הוא מסכם: "תקופת הורדוס: חלק ממזוזות השער המונוליטי וחלק מעמוד. אודוקיה: עיקר המבנה, בנית אותו חלק בבית שער החיצון הבולט מהחומה מזרחה; עיקר העיטורים. שיחזורים מאוחרים (תקופה ערבית מאוחרת או תורקית): שתי הכיפות החיצוניות, שינויים מסויימים בחלק המזרחי. התקופה התורקית: הסרת שערי העץ והחלפתם בקיר אבן (חסימת השער הנוכחי);

השער הוזכר במפורש לראשונה ע"י נוסע בשם Antoninus of Piacenza בשנים 560-570. וכך הוא כותב: "מגת שמנים עלינו בהרבה מזרקות לשער ירושלים וכו'. השער הזה צמוד

אל מה שהיה פעם השער היפה של המקדש, המפתן והפתותות עדיין ניצבים במקום"¹²⁹. שער יפה ידוע במסורת הנוצרית. הנוסע מזכיר אותו בתור שער מקורי ולא שער חדש אשר נבנה ע"י אדוקיה רק כמאה שנה לפני כן. לפניו, הנוסע מבורדו (Pilgrim from Bordeaux) בשנת 333 מתאר את הר הבית: "ישנם כאן שני פסלים של הדריאנוס ולא רחוק מהם ישנה אבן נקובה אליה באים יהודים פעם בשנה ומנסכים עליה ובוכים וקורעים בגדיהם ויוצאים. ישנו שם בית של חיזקיה מלך יהודה". אבן נקובה היא כנראה סלע השתיה עם חור בגג המערה אשר תחתיה. מהו פשר של בית חזקיה- התקשו בזה החוקרים. לפני פסוקים אלו הנוסע מתאר את הפינה דרום-מזרחית של הר הבית ואת אורות שלמה ומשם מתקדם צפונה. על כן בית חזקיה אמור להיות צפונה ממקום המקדש. ברור שמדובר במבנה אשר היה קיים בזמנו והיה מספיק מפואר כדי להקרא בית מלך. ברור גם שהנוסע לא המציא את היחוס של המבנה לחזקיה אלא שמע על כך מתושבי המקום. המבנה היחידי אשר הולם את התיאור הוא שער הרחמים. הנוסע והחכם הפרסי המפורסם Nasir-i-Khusraw בשנת 1047 ביקר בירושלים ובין השאר תיאר בפירוט את שער הרחמים. הוא כותב שלפי דברי המקומיים השער נבנה ע"י שלמה בן דוד! מעניין שאף מקור נוצרי או מוסלמי לא מייחס את בנית השער לעצמו.

אשתורי הפרחי הוא בעל כפתור ופרח כותב בספרו (הספר הושלם בשנת 1322) בפרק ו' "ולצפון הפתח הסגור אשר במזרח שאמרנו עליו שהוא שער שושן כתטחוי קשת, יש בכותלו שני שערים גבהים מאד בכיפות מחוץ, ודלתותיהם ברזל והם סגורים לעולם, וקורין להם ההמון שערי רחמים. והישמעאלים הורגלו בזה וקורין להם בא"ב אחרחמ"א. ומסתברא שהם אותם שני שערים שעשה שלמה לגמול חסדים אחד לחתנים ואחד לאבלים ומנודים כמו שנזכר מסכת סופרים – רבי אילעזר בן הורקנוס אומר ראה שלמה כת של גומלי חסדים ובנה להם לישראל שני שערים אחד לחתנים ואחד לאבלים ומנודים, בשבת היו מתקבצים יושבי ירושלים ועולין להר הבית ויושבין בין שני שערים הללו כדי לגמול מסדים זה לזה. ושמא לזה קורין להם קצת שערי רחמים".

יש חוקרים, למשל פרופ' קאופמן וריטמאייר הסוברים ששער רחמים הוא שער שושן. הדבר נסתר ע"י הגמרא ביומא ט"ז ע"ב. משמע מהגמרא ששער שושן נמצא בקו מזרח מערב עם פתח ההיכל ושפתן השער נמצא 22 או 19.5 אמות מתחת למפלס ריצפת ההיכל. שער רחמים בודאי לא נמצא מול סלע השתיה. וגם פרופ' קאופמן אשר מזהה את האבן מתחת לכיפת הרוחות במפלס כ- 743 מ' עם אבן השתיה, לא יסתדר עם מפלס שער רחמים 728.5 מ'. פרט לכך, שער שושן היה שער בודד ומדות שלו אמורות להיות רחב 10 אמות וגובה 20 אמה.

בשנת 1967 אחרי מלחמת ששת הימים נפער בור מתחת לשער הרחמים ונתן היה לראות בו קשת מתחת לחזית השער המזרחית. מכאן מתברר שמתחת לשער הנוכחי ישנו מבנה מקורה. ש. גרא בעבודת דוקטור שלה בקשה לחשב מידות מבנה התחתון בהנחה שעמודים וכתלים של שער רחמים מונחים על גבי כתלים ועמודים של מבנה מתחתיו. מתעוררת כאן השאלה: אם מונוליתיים של שער הרחמים הם מתקופת הבית וכן המבנה התחתון, כיצד נבנו שני שערים זה על גבי זה ואיך הם תפקדו ביחד? אין לדבר כזה אח ורעה בכל שערי ירושלים. על כן צריך לומר שמונוליתיים לא שייכים למבנה קדום אלא הובאו לכאן ממקום אחר אחרי חורבן. אבל עדיין ישנה קושיה בקשר למפלס שער התחתון. אם גובה מבנה תחתון דומה לגובה מבנה עליון אז ריצפה שלו צריכה להיות כ- 10 מ' למטה יותר, במפלס של כ- 718 מ'. גובה מפתן שער שושן לפי חשבוננו היא 733.8 מ'. בבור 15 (של וורן) הסמוך לשער רחמים גובה הסלע לפי וורן כ- 729.5 מ'. גבהים אלו מתיישבים עם מפלס השער 728.5 מ' אבל בשום פנים ואופן לא עם מפלס 718 מ'. וגם לשיטתנו ששער הרחמים נבנה במקום מגדל חננאל, יש להסביר מהו פשר של מבנה התת קרקעי וכן מה הקשר המדויק בין שער רחמים למגדל ההוא.

¹²⁹ תרגום לעברית של דן בהט. במקור לטיני אין מילה "עדיין". "המפתן והפתותות" תרגום של *liminare* *et trabulatio*. מילה *trabulatio* מתורגמת בתור קורה. כנראה כוונה למשקוף.

לפני שנתייחס לשאלות אלו, נסביר את המשמעות של מגדל חננאל. פרט לספר נחמיה, שם זה מוזכר בירמיהו ל"א ל"ח ובזכריה י"ד י'. בירמיהו כתוב: "הנה ימים באים נאם ה' ונבנתה העיר לה' ממגדל חננאל עד שער הפנה. ויצא עוד (קוה) [קו] המדה נגדו על גבעת גרב ונסב געתה". בזכריה כתוב "וישבה תחתיה למשער בנימן עד מקום שער הראשון עד שער הפנים ומגדל חננאל עד יקבי המלך". שני הפסוקים מדברים על הר הבית העתידי. חצרות בית ה' לעתיד לבוא מתוארות ביחזקאל מ'. אין כאן מקום להציג את הפרוש על כל הפסוקים, אבל באופן מתומצת חצר הפנימית תהיה מאה על מאה והיא תהיה מסובבת ממזרח, מדרום ומצפון על ידי חצרות חיצוניים של מאה על מאה כאשר עובי הכותל ביניהם יהיה שש אמות – ראה [שרטוט בית שלישי](#) על גבי מפה של בית שני. על כן רוחב החצרות מדרום לצפון **312** אמות (לא כולל כתלים של חצרות חיצוניות). בית שלישי להבדיל בית ראשון ושני יהיה מכוון מזרח-מערב מדויק (הדבר נובע מכך שהר הבית המורחב של 3000 על 3000 אמה יהיה חלק מירושלים של 13.5 על 13.5 מיל אשר תהיה חלק מתרומה של 75 על 75 מיל. רבוע אחרון הוא חלק בחלוקת הארץ לרצועות שוות ומקבילות של שבטים ברוחב 75 מיל ממזרח למערב). לפי פרושינו [במאמר על חומת נחמיה](#), מרחק ממרכז שער הפינה עד מרכז שער שושן בדיוק 80 מ' וכן המרחק ממרכז שער שושן עד מגדל חננאל. נמצא שמרחק משער הפינה עד מגדל חננאל 160 מ'. קטע זה מכוון בזווית 5.871 מעלות מערבה מן הצפון. אם נטיל אותו על כיוון דרום-צפון גיאוגרפי כמו הכיון של חצרות בית שלישי נקבל $159.13 = 160 \cos 5.971$ מ'. מספר אחרון שוה **312.02** אמות הארץ של 51 ס"מ. יש כאן דיוק של 1 ס"מ! גם המשך הפסוק "ויצא עוד קו המדה נגדו על גבעת גרב" קשור למופת זה. קו המדה – זה מה שכתוב ביחזקאל מ"ב ט"ו-ט"ז "וכלה את מדות הבית הפנימי והוציאני דרך השער אשר פניו דרך הקדים ומדדו סביב סביב. מדד רוח הקדים בקנה המדה חמש מאות קנים בקנה המדה סביב וכו'". חמש מאות קנים הם 3000 אמות הארץ. המדידה החלה בשער המזרחי של חצר המזרחית. משם לכל רוח 1500 אמות. אם נמדד משם 1500 אמות מזרחה נגיע לקו אורך של פסגת הר הזיתים, מקום עמידת אברהם ולוט (ראה מה שכתבנו בפרק 14 לעיל). אם נמדוד 1500 אמה בכיון ציר בית המקדש, 5.971 מעלות צפונה מן המזרח נקבל סטיה צפונה $156.04 = 1500 \sin 5.971$ אמות בדיוק (עד כדי 2 ס"מ) כמו חצי רוחב חצרות בית ה' וכמו הטל מרחק ממרכז שער שושן למגדל חננאל על כיוון דרום-צפון. מהי גבעת גרב? גרב זה שם נגע. שם אחר שלו הוא חרס. אבל חרס זהו שם נרדף לשמש. כאילו כתוב כאן גבעת שמש. לפי דעתנו הדבר מרמז על עין שמש ועל מקום עמידה של אברהם ולוט שדברנו עליהם בפרק 14 לעיל ובפרק 8.1 של [חלק ראשון של המאמר](#).

בהקשר לכך נביא מופת נוסף המקשר את המקום ההוא עם מגדל חננאל. לפי השערתנו (ראה בפרק 8.1 הנ"ל) אברהם ולוט עמדו על ציר הבית של 6.1975 מעלות בגבול מזרחי של הר הבית העתידי של 3000 על 3000, אמה מזרחה ממרכז השער המזרחי אשר נמצא 286 אמות ממרכז ק"ק (ראה [תוכנית הבית השלישי](#)). אם נמדוד 286 אמות אלה לאורך ציר 6.1975 אז נקבל שמקום עמידה של אברהם ולוט היה

$$(286 \cos 6.1975 + 1500) \tan 6.1975 = 193.76$$

אמות צפונה ממרכז ק"ק. לעומת זאת מגדל חננאל נמצא 80 מ' צפונה ממרכז שער שושן אשר נמצא 362 אמות מזרחה ממרכז ק"ק. מספרים אלו יש למדוד בכיוון של 5.971 מעלות. על כן נקבל סכום

$$362 \sin 5.971 + 80 / 0.51 \cos 5.971 = 193.67$$

אמות צפונה ממרכז ק"ק. הפרש בין שני המספרים 4.6 ס"מ. נתן לפרש הצעת אברהם ללוט "אם השמאל ואימנה" באופן הבא: אם תבחר חלק צפונה מקו מזרח מערב ממקום שאנו עומדים, דהיינו

צפונה ממגדל חננאל, אז אני אבחר דרומה. המשך הפסוק "ונסב געתה" לפי תרגום יונתן "ויהי מסתחר לבריכת עיגלה". כנראה למד שמילה געתה מרמז על גיעת הפרה. על כן מדובר כאן על מקום שריפת הפרה אשר לע"ל יהיה בדיוק מזרחה ממרכז ק"ק.

דברים אלו מאששים את מקומו של מגדל חננאל בפנינה צפון-מזרחית של הר הבית ואת חשיבותו. אבל עדיין לא מובן מהם מי בנה אותו ואת המבנה מתחתיו. והנה כתוב על עוזיהו מלך יהודה "ויבן עזיהו מגדלים בירושלים על שער הפנה ועל שער הגיא ועל המקצוע ויחזקם" (דה"ב כ"ו ט'). שער הפינה כבר הוזכר לעיל בהקשר למגדל חננאל. שער הגיא והמקצוע אשר הוזכרו נחמיה ג' פסוקים י"ג וכ"ד, לא נמצאים בהר הבית אלא בחומת העיר. עוזיהו כידוע הצטרע כאשר בקש להקטיר קטורת על מזבח הקטרת בהיכל. "יהי עזיהו המלך מצרע עד יום מותו וישב בית החפשית מצרע כי נגזר מבית ה' וכו'" (שם, כ"א). לא התברר מקום בית החפשית. בסוף פרק 16.2.2 העלנו סברה שגינת עזא בה קברו את מנשה היא גינת עזיהו ושכנת החפשית היא סמוך לכותל מזרחי של הר הבית כי מצורע אסור להמצא בירושלים. אולי בית החפשית הוא מבנה מתחת לשער רחמים? והרי אמרנו שמצורע אסור בירושלים וכלשכן בשטח הר הבית! התשובה היא שמבנה זה היה מחילה תת קרקעית אשר פתחה מחוץ להר הבית וגם מחוץ לירושלים כי כותל מזרחי של הר הבית היה בו זמנית כותל מזרחי של העיר. ועדיין קשה ממשנה מעשר שני פ"ג מ"ז "בתי הבדים שפתחיהן לפנים וחללן לחוץ או שפתחיהן לחוץ וחללן לפנים ב"ש אומרים הכל כלפנים ובית הלל אומרים מכנגד החומה ולפנים כלפנים מכנגד החומה ולחוץ כלחוץ". ואם חלל המבנה נמשך אל תוך הר הבית אז יש בו קדושת ירושלים! אומנם יתכן שחלל המבנה לא נכנס לתחום של הבית המקודש, שאף לבית שמאי הכל היה כלחוץ. מחזית שער רחמים עד גבול מזרחי של הר הבית המקודש מרחק של בדיוק 13 אמות הארץ. אם אורך החלל מדרום לצפון היה כמו בשער רחמים למעלה, היה שם שטח פנוי למעט כתלים ואומנה של כ- 55 מ"ר. די והותר לאדם אחד. ויתכן שחלל התחתון היה לכל אורך שער הרחמים. ולגבי קדושת ירושלים, התברר בירושלמי (מע"ש פ"ג ה"ד) שקדושת ירושלים בפנים היא לחומה משום ספק, לא פודים שם מעשר שני ולא אוכלים. ובתוספתא מע"ש פ"ב י"ב תני "אמ' ר' יוסה זו משנת ר' עקיבא משנת ראשנה בית שמאי [אומ'] אין פודין בהן מעשר שני כאילו הן מבפנים ואין אוכלין בהן קדשים קלים כאילו הן מבחוץ ובית הלל אומ' הרי הן כלשכות את שפיתחה לפנים כלפנים ואת שפתחה לחוץ כלחוץ". ובלשכות הדין במקרה אחרון שהכל כלחוץ. ויתכן שעזיהו סבר כמשנת ראשונה וכבית הלל. ועוד יתכן שהולכין לחומרא לעניין מעשר שני ואכילת קדשים קלים אבל לעניין מצורעים הקילו כפי שכתוב בפסחים פ"ה ע"ב: "מפני מה לא נתקדשו שערי ירושלים מפני שמצורעים מגינים תחתיהן". ומנחת חינוך (מצוה שכב) התקשה, מה מיוחד בשערי ירושלים, הרי כל עובי החומה של העיר לא התקדש. ונראה שהגמרא מדברת על חלל הגדול אשר מתחת לשער רחמים שהיה שם מקום להרבה אנשים. ומילה "תחתיהן" דוקא, מתחת לריצפת השער. ואם מדובר בשערים חיצוניים של העיר, הרי מצורע מטמא בבית כפי שנפסק ברמב"ם הל' טומאת צרעת פ"י הל' י"ב. ואז כל מי שנכנס בשער בזמן שמצורע עומד מתחת לגגו, נטמא. אבל מבנה תחתון, מתחת לשער רחמים לא היה משמש לכניסה.

ונראה להציע שעזיהו בנה גם מבנה עליון המפואר והוא מגדל חננאל ושער רחמים של היום. ושם היה מקבל אורחים. והרי אמרנו שמצורע אסור בירושלים וגם מטמא אחרים בבית. ו"ל שעזיהו ישב שם מזרחה מגבול מזרחי של הר הבית המקודש. ויש שם כאמור 13 אמות מגבול הר הבית עד חזית מזרחית של שער רחמים. מכאן מובן מדוע שער רחמים בולט כשני מטר מזרחה מכותל מזרחי בשונה מכל שערי הר הבית- כדי לתת לעזיהו מספיק מקום לשבת מחוץ לגבול ירושלים. וגם מובן מדוע שתי כיפות מזרחיות בגג השער הן חלולות. מעל כיפות אלו היו חלונות אשר האירו את חלל השער גם בזמן שדלתות השער היו סגורות.

ולגבי טומאת אחרים, די במחיצה בגובה של י' טפחים ואורך ד' אמות כדי שתחצוץ בין מושב המצורע לבין אחרים. ועכשיו ברורה משמעות הפשפש בכותל דרומי של שער הרחמים. הראנו לעיל שגבול מזרחי של פשפש נמצא בדיוק על גבול מזרחי של הר בית לפי חשבון של ציר 6.1975 מעלות. על כן פשפש זה סימן את קו הגבול אותו אסור היה לעוזהו לחצות. לעומת זאת אורחים שלו היו יוצאים דרך הפשפש החוצה. אומנם לפי ציר 5.971 מעלות הגבול עובר כ- 30 ס"מ יותר מזרחה. אלא יש שם סימן נוסף של מסגרת ברוחב כ- 60 ס"מ סביב הפשפש. ויתכן שעוזהו נזהר מלחצות את הקו כנגד גבול מזרחי של המסגרת.

מכל מלכי יהודה אחרי שלמה, עוזהו הגדיל מכולם כפי שמתואר בדה"ב כ"ו. והיתה לו יכולת לבנות בנין מפואר כמו שער רחמים ועשה אותו דומה לשער הכפול של שלמה. ושילב בבנין זה את אמת הארץ של 51 ס"מ ואמה של 46.5 ס"מ כפי שהראנו בפרק קודם. והוא בודאי קיבל במסורת משלמה את תוכנית הר הבית המורחב המובססת על אמה הקטנה. כבר ראינו שעוזהו בנה מגדל על שער הפינה 80 מ' דרומה משער שושן. וכעת בנה מגדל לעצמו 80 מ' צפונה משער שושן. והוא ביקש להתקרב לה' לעבוד עבודת כהן, ואחרי שהצטרע והורחק מירושלים, בנה ביתו במקום הקרוב ביותר לקדש שהיה מותר לו. וקב"ה עשה קטע זה של 160 מ' סימן לבית מקדש השלישי כפי שכתוב בירמיהו ל"א ל"ח וכפי שפרשנו לעיל.

יש דמיון בין עוזהו למנשה. שניהם מלכו יותר מכל מלכים אחרים, עוזהו 52 שנה ומנשה 55 שנה. ושניהם בנו ביתם בפנינת הר הבית, עוזהו בפנינה צפון-מזרחית ומנשה בפנינה דרום-מזרחית. כתוב על עוזהו "ויקברו אותו עם אבתיו בעיר דוד" (מ"ב ט"ו ז'). ובדה"ב כ"ו כ"ג כתוב "ויקברו אותו עם אבתיו בשדה הקבורה אשר למלכים כי אמרו מצרע הוא". איך ליישב את הסתירה? אולי קברו אותו מתחילה מזרחה לשער רחמים עד שהתאכל הבשר. ואחר כך העבירו את עצמתיו לקברי דוד. ומהו שדה קבורה אשר למלכים- זהו גן עזא-עוזהו, שעתידי להיות שם קבר מנשה וקבר אמון. ואין להקשות שקבורתו של עוזהו קדם הרבה שנים לקבורתו של מנשה כי דברי הימים נכתבו ע"י עזרא הסופר בתקופת בית שני אחרי כל המעשים האלו. ובדרך השגחה מקום זה נעשה בית קברות למוסלמים. בפרק 16.2.2 הבאנו את הפסוקים ביחזקאל מ"ג ז'-ט' ופרשנו אותם באופן המתייחס למנשה ואמון. כעת אפשר להוסיף שהפסוקים מתייחסים גם לעוזהו. "ולא יטמאו עוד בית ישראל שם קדשי המה ומלכיהם בזנותם ובפגרי מלכיהם במותם. בתתם ספם את ספי ומזוזתם אצל מזוזתי והקיר ביני וביניהם". זנות היא סטיה מדרך הישר. בתחילה כתוב על עזריה "ויעש הישר בעיני ה'" (דה"ב כ"ו ד'). ובסוף כתוב "ומעל בה' א-להיו" כמו סוטה מועלת בבעלה. "ובפגרי מלכיהם"- שנקבר סמוך לחומת הר הבית. ומשמע מתוספתא ב"ב פ"א שמרחיקים קבר מן העיר לפחות חמישים אמה. והוא נתן סף ביתו בסף שער רחמים. ומזוזתו היא קצה מונולית הדרומי בפתח שער רחמים. וכבר הראנו בפרק הקודם שהיא נמצאת במרחק 80 מ' ממרכז שער שושן. והראנו לעיל את המופתים הקשורים אתה. על כן היא נקראת "מזוזתי". והקיר היינו קיר מזרחי או גבול מזרחי של הר הבית בין הר הבית המקודש ולבין ביתו של עוזהו.

כתוב במסכת פרה פ"ג מ"א "שבעת ימים קודם לשרפת הפרה מפרישין כהן השורף את הפרה מביתו ללשכה שעל פני הבירה צפונה מזרחה ובית אבן היתה נקראת ומזין עליו כל ז' הימים מכל חטאות שהיו שם". לגבי מקומה של הלשכה, מתברר בגמרא יומא כ' ע"א הטעם מדוע עשו אותה צפונה- כי פרה נקראת חטאת ומעשיה בצפון, ופרה נעשית במזרח. ולגבי בירה מובאת שם מחלקות אמוראים. לפי רבי יוחנן מקום היה בהר הבית ובירה שמו ולפי ריש לקיש כל המקדש כולו קרוי בירה. לפי ריש לקיש צריך לומר שלשכת בית אבן היתה בפנינה צפון-מזרחית של הר הבית. לפני הרחבה צפונית זה היה מקום של שער רחמים. ואם רבי יוחנן לא חולק על ריש לקיש על מקום הלשכה במציאות, אז יש לומר שבירה היתה כנגד שער רחמים במערב. היכן בשער רחמים היה מקומה של הלשכה? לא נראה שהיא היתה בתוך אולם הפרוץ של השער. יותר

מתאים לה להיות על גגו. הגג עשוי ארבע כיפות שטוחות במערב ושתי כיפות חלולות במזרח שמעליה מוסלמים בנו כיפות בולטות. מקום פנוי שנשאר שם הוא חזית השער במזרח. רוחב החזית לפי שרטוט של שרון כ- 6.3 מ'. הגג שלה נשען על שתי קשתות חצי חביתיות אשר נשענות על כתלים ועל אומנה מרכזית. אם עובי הכתלים של לשכה היה אמה, אז נשאר שם רוחב פנימי של כ- 10 אמות על אורך חלל השער כ- 20 אמות- די והותר לאדם אחד. זהו חלק המזרחי ביותר של הגג אשר נמצא מחוץ לשטח הר הבית המקודש ואף מחוץ לירושלים - כנגד פרה אשר נעשית בחוץ. מתחת ללשכה זאת היה בעבר ביתו של עוזיהו המצורע ואחר כך מסתור של מצורעים. ויש כאן מידה כנגד מידה: מאחר ועוזיהו בקש לעשות עבודת כהן, על גג ביתו נבנה בית האבן עבור כהן. ויש גם קשר מעניין בין פרה אדומה לנגע צרעת. מצורע משתלח מחוץ לג' מחנות ופרה נעשית מחוץ לג' מחנות. מצורע חשוב כמת ומטמא באוהל בדומה למת. מצורע נטהר ע"י הזאה וטמא מת נטהר ע"י הזאה של אפר פרה אדומה.

מן הסתם בלשכת בית האבן של כהן היה מקוה שהרי אחרי כל הזאה הכהן היה טובל. וכתוב ביומא י"ט ע"א שהיה מקוה לכהן גדול בצד לשכתו על גבי שער המים. גובה הגג של שער רחמים לפי מדידות של שרון 11.43 מ' מעל הריצפה או כ- 739.93 מ' מעל פני הים. בפרק 17.1 דנו במהלך אמות המים בהר הבית (ראה [שרטוט האמות](#)). ריצפת העזרה והר הבית בצפון כנגדה היו לפי חשבוננו במפלס 741.94 מ'. אמת המים ליד המזבחה עברה מתחת לריצוף. אפשר שמאותה אמה היתה שלוחה לעבר הבורות צפונה (ליד אות i) ומשם לכותל צפוני של הר הבית ודרכו מזרחה עד כותל מזרחי ומשם לחזית שער הרחמים (נקודה k). אם גובה מקוה היה שלוש אמות כמו על גבי שער המים, אז המים היו צריכים להגיע למפלס 741.46 מ', כאמה מתחת למפלס העזרה. על כן החשבון מכוון!

מה היה גובה של לשכה זאת. מן הסתם כמו גובה הכותל המזרחי. בפרק 11.3 כתבנו שגובה הכותל היה 25 אמות מעל מפתן שער שושן או 3 אמות מעל ריצפת ההיכל. לפי גבהים שלנו זהו 746.53 מ' מעל פני הים. גובה מגדל מעל שער רחמים כיום לפי שרטוט של שרון כ- 17.6 מ' מעל ריצפת השער או כ- 746.1 מ' מעל פני הים- קרוב מאד לגובה הכותל המקורי. אולי מגדל טורקי נבנה על סמך שרידים קדומים אשר היו שם.

בסוף פרק 16.2.3 הבאנו ראיה מקדמוניות ט"ו 424 על כך שהורודוס בנה לו מגדל במקום שער הרחמים. יתכן שהוא לא נגע בבנין השער אלא בנה לעצמו מחדש את לשכת בית האבן. והיה כבר תקדים לפניו שמלך יהודה ישב במקום הזה. אכן הורודוס החשיב את עצמו למלך יהודה ובנה לעצמו מגדל פצאל בגובה חמישים אמה על גבי שתי קומות יסוד של מגדל דוד של היום, היא עיר דוד האמיתית. ולגבי לשכת בית האבן, כבר כתבנו שעם התרחבות הר הבית צפונה היא זזה לפינה צפון-מזרחית של הר הבית המורחב ובירה זזה לפינת אנטוניה. ומגדל של הורודוס לא נשאר זכר כי מקום זה נבנה מחדש ע"י מוסלמים. וכן לא נשאר זכר מתוספת של הורודוס על גבי מגדל דוד. ואולי בזמנו של הנוסע מבורדו שהזכרנו בתחילת הפרק היו קיימים שרידים של המגדל על גבי שער רחמים והיו מייחסים אותם למלכי יהודה מתקופת הבית הראשון.

בפרק 15.1 הבאנו את מדרש שיר השירים "הנה זה עומד אחר כתלנו- אחר כותל מערבי של בית המקדש. למה? שנשבע לו הקב"ה שאינו חרב לעולם ושער הכהן ושער חולדה לא חרבו לעולם עד שיחדשם הקב"ה". ובפרק 15.2 הבאנו ראיות ששער הכהן הוא שער ברקלי. זיהוי זה גם נסמך על תפילת השערים כפי שכתבנו שם בהערה 77. האם יתכן ששער הרחמים הוא שער הכהן ונקרא כך בגלל לשכת בית האבן של כהן גדול אשר היתה על גגו. שער זה דומה לשער חולדה אשר מוזכר במדרש ולגביו אין ספק שזהו שער הכפול. דבר זה מסביר את השרדות המופלאה של השער על כל חלקיו למרות שהכותל המזרחי מדרומו ומצפונו של השער נהרס ברובו. ומה נעשה עם ראיות הקודמות? כפי שכתבנו בפרק 13, ישנה דויאליות בין פינה דרום-

מערבית לפינה צפון מזרחית של הר הבית. לכן שער ברקלי הוא בן זוגו של שער הרחמים ושער קיפונוס הוא בן זוגו של שער שושן. משום כך שם כהן יכול להתייחס לשני השערים. והשגחה פרטית גורמת לכך שאנשים יחליפו את השמות. וכן בעיר ירושלים ישנה דואליות בין פינה צפון- מערבית עם מגדל דוד וגיחון עליון לבין פינה דרום-מזרחית עם בית המלך העליון ומעין שילוח תחתון. ומשום כך מזהים היום את הפינה הדרום-מזרחית עם עיר דוד.

ועדיין יש לבאר כמה קושיות:

- (א) אורך שער רחמים 50 אמה לא מתאים לאורך תיאורטי של מגדל הננאל של כ- 66 אמות
(ב) כותל צפוני של הר הבית לפי חשבוננו הית צמוד למגדל הננאל. מדוע אם כן בכותל הצפוני של שער רחמים ישנם פילסטרים וכרכוב הבולטים צפונה?
(ג) איך שמשו בו זמנית שתי קומות של שער הרחמים?
(ד) מי בנה את הכתלים הצפוני והדרומי בחזית מזרחית של השער?
(ה) מה עושה סיגנון ביזנטי של קשטים בבנין של עוזיהו?
(ו) איך קשת עם אותו סגנון הוקבעה בשער הכפול אחרי חורבן של טיטוס?
(ז) מדוע השער לא הוזכר במסכת מידות ומה היה שימושו בבית שני?

להלן התשובות:

(א) יתכן שלשער רחמים היתה צמודה ממערב חצר מלבנית באורך כ- 16 אמות והיו לה כתלים צמודים לכתלים של השער כמו תוספת טורקית של היום. גובה הכתלים גם כן היה כמו גובה התוספת 12.5 אמות והכתלים לא כיסו את הקשטים המערביים. חצר זאת היתה חלק מארמונו של עוזיהו ושימשה את משפחתו ואת משרתיו. לכן כותל צפוני של הר הבית כנגד חצר זאת היה בכלל קטע אשר בנה אלישיב הכהן ואחיו הכהנים (נחמיה ג' א') ומשם ומערבה היה קטע 80 מ' של זכור בן אמרי (נחמיה ג' ב').

(ב) עובי הכותל הצפוני לפי חשבוננו היה 9 אמות. יש לומר שעוזיהו פירק מקצת עובי הכותל, נניח ארבע אמות, כנגד כל אורך של מגדל הננאל ויצר חלל צפונית לשער הרחמים. אומנם בכך הוא החליש את ההגנה על פינה צפון-מזרחית של הר הבית. אלא במקום זה הוא בנה חומה מזרחית נוספת כפי שמצא וורן (ראה מה שכתבנו בסוף פרק 16.2) אשר הקיפה את שער רחמים מצפון והגנה על ביתו מבחוץ. בזמנו של עוזיהו לא נשקפה סכנה לירושלים. כאשר התעוררה הסכנה בזמנו של חזקיהו, הוא בנה חומה צפונית נוספת כפי שהסברנו בפרק 16.2.4. גם היום עובי חומה מזרחית בקטע של כ- 4 מ' מדרום לשער רחמים הוא כ- 5 אמות (של חזו"א). בקטע זה (וגם דרומה ממנו) בחוץ השתמרו אבני הכותל הקדום בגובה של 3.5 מ' מעל ריצפת שער רחמים. על כן נראה שעובי שלו הוא עובי מקורי מזמנו של עוזיהו.

(ג) בזמנו של עוזיהו כנראה היה כבש ממפלס ריצפת שער הרחמים החוצה כמו שהיה כבש משער שושן. עוזיהו יכול היה לעלות מביתו בקומה תת-קרקעית לאולם שער רחמים מבחוץ דרך כבש זה.

(ד) חזית של שער רחמים כנראה ניזוקה בחורבן הראשון. אבני הכתלים שם שטוחות אבל גרועות בהרבה מאבני השער בפנים. רוחב הכתלים 7.5 אמות של 46.5 ס"מ וחולקתם ביחס 2:3 מעידה תיכונן מקורי. ברור שכותל דרומי שופץ בזמן מאוחר, אולי ע"י טורקים. שיפוץ זה ביטל את החלוקה ביחס 2:3. יתכן מאד שחזית השער נבנתה מחדש אחרי חורבן הראשון ע"י אלישיב הכהן ואחיו הכהנים (נחמיה ג' א').

ה) אין כל ודאות שזהו סגנון ביזנטי. בהר הבית היום ברחבה מזרחה לשער מוגרבים מוצגות הרבה **כותרות של עמודים**. אין שום סיבה לקרוא לכותרת מוזהבת ראשונה ולכותרת סל שניה "ביזנטיות", כמו כן אין סיבה לייחס כותרות אחרות לביזנטים ולא לתקופת הבית. פלביוס בקדמוניות ט"ו 414 מתאר את עמודי סטיו מלכותי וכותב שכותרות שלהם היו עשויות פיתוחים בדרך קורנתית. אנו רואים שסגנון בכותרת שלישיית בהר הבית דומה לכותרת חצי עמוד בשער הרחמים וקישוט עגול עם ארבעה עלים בכותרת חמישית דומה לקישוט עגול עם ארבעה עלים בתמונות 6, 7 ו-8. ועדיין יש לשאול, אולי סגנון "קוריאנטי" היה מקובל בזמנו של הורדוס אבל לא בזמנו של עוזיהו בבית ראשון? והראיה שבתוך שער הכפול אנו לא מוצאים כותרות כמו בשער רחמים. התשובה היא ששער הכפול נבנה ע"י שלמה, 214 שנה לפני שנצטרע עוזיהו ובינתים סגנונות השתנו. ועוד שער הכפול היה שער כניסה-יציאה להר הבית ואילו שער רחמים היה בנין פרטי של עוזיהו. לכן הוא הרשה לעצמו סגנון יותר ציורי. ועוד ישנה אפשרות ששער רחמים או חלק עליון שלו שוקם ע"י הורדוס, בדיוק במתכונת קודמת אבל עם הוספת קישוטים. נציין שכותרות **עמוד שני עמוד שלישי** הן בסגנון אחר יותר "קדום" מכותרות של עמודים בקצות האולם ומקישוטים אחרים. יתכן שכותרות אלו נשארו מבנין מקורי של עוזיהו.

ו) יתכן **שקשת זאת** מזמן הבית והיא נפלה והוקבעה במקומה ע"י מי ששיקם את הכותל ליד השער הכפול. קשת זאת עשויה פרקים פרקים וברור שהיא התפרקה והוחזרה למקומה. על סמך כתובת הנצחה סביר לייחס את פעולת החזרת הקשת להדריאנוס. ואין לשלול את האפשרות שהדריאנוס עשה את הקשת מחדש והעתיק את סגנון הקישוטים משער הרחמים. יותר קל להניח הנחה זאת מאשר לומר שהדריאנוס בנה את שער הרחמים מחדש בדיוק במתכונתו הראשונה. אם קשת זאת מתקופת הבית, אפשר לייחס אותה להורדוס. אם הוא שיקם את שער הרחמים כפי שהצענו לעיל אז הוא יכול היה גם לעשות קשת עם קישוטים כמו בשער הרחמים ולקבוע אתה בשער הכפול. ואם שער הרחמים כולו בזמן עוזיהו, אז הורדוס יכול היה עדיין לעשות את הקשת ולהעתיק אליה את סגנון הקישוטים משער הרחמים.

ז) המשנה במידות מזכירה רק חמשה שערים בהר הבית ולא מזכירה את שערי פרבר אשר היו במפלס מתחת להר הבית וכלשכן שער פרטי שעשה עוזיהו. אבל מקרא כן מזכיר בכמה מקומות את מגדל חננאל. יתכן שהשער שימש לכניסה של אבלים (שהם בדרך כלל טמאי מתים) ומנוודים כפי שהציעה כפ"פ¹³⁰. כידוע טמאי מתים מותרים בהר הבית אבל אסורים מדרכנו בחיל. יתכן שטמאי מתים היו נכנסים דרך פתח דרומי, פונים שמאלה ויוצאים דרך הפשפש. ואולי היו שם מדרגות דרומה. ודרכם הם היו עולים למפלס הר הבית וממשיכים דרומה לאורך כותל מזרחי מתחת לסטיו כפול שהיה שם. בשער שושן כנגד היכל היו משטחוים וממשיכים דרומה ויוצאים דרך שער משולש. ועוד יתכן ששער זה שימש להוצאת הדשן והוצאת פרים ושעירים הנשרפים כולל פר ושעיר של יה"כ. לגבי מקום בית הדשן מחוץ לירושלים ישנה מחלוקת תנאים בזבחים ק"ה ע"א: לרבי אליעזר ורבי שמעון המקום היה ממזרח לירושלים ולרבנן היה מצפון ירושלים. שער רחמים מתאים לשתי דעות כי הוא נמצא במזרח וגם בפינה צפונית של הר הבית וירושלים לפני הרחבתה.

לבסוף נביא ראייה חשובה בעיני זמן בניית שער הרחמים. נתבונן **בתמונת כותל מזרחי** מצד פנים מזרחה לשער רחמים. הכותל בנוי בצורה גרועה מאד. שלש אבנים בולטות, כאילו שמו מה שהזדמן. מאחר וכותל מזרחי בחוץ השתמר לגובה כ- 3.5 מ' מעל ריצפת שער רחמים, ברור שהכותל נהרס מצד פנימי יותר מאשר בחוץ. לא יתכן שמי שבנה את שער הרחמים המפואר והקפיד על כל פרטי הפשפש, השאיר את הכותל לידו בצורה כפי שהוא נראה היום. אם ביזנטים

¹³⁰ דבר זה אינו סותר מה שכתבנו בפרק 15.1 על שער חולדה. במשך מרבית תקופת בית ראשון אבלים ומנוודים היו נכנסים דרך שער כפול ויוצאים דרך שער משולש ואותם שערים עשה שלמה. ובסוף ימי בית ראשון ו/או בבית שני גם שער רחמים שימש לכך.

בנו את שער הרחמים אז בזמנם הכותל היה בנוי בצורה יפה. מי אם כן הרס אותו אחריהם ומי שיפץ אותו בצורה גרועה? אבל אם שער רחמים נבנה לפני חורבן הבית אז הכל מובן. רומאים הרסו את הכותל מלמעלה והפילו את אבניו החוצה. מפולת זאת שמרה על שלש שורות אבנים בחוץ מעל ריצפת שער רחמים. לעומת זאת שום דבר לא הפריע להם להרוס את הכותל מבפנים עד גובה קרקע שם אז. בזכות השגחה פרטית, שער רחמים הוא שער הכהן לא ניזוק. בשלב מאוחר מוסלמים שיפצו את הכותל כפי שעשו בכל מקום. מאחר והם לא יחסו כל חשיבות לכניסה דרך הפשפש, הם תיקנו את הכותל שם ע"י אבנים מזדמנות.

22. גבולות החיל וסטוים בהר הבית

לסוגיית גבולות החיל ישנה חשיבות גדולה לגבי קביעת מקומות המותרים לכניסה בהר בית. כתוב במסכת כלים (פ"א מ"ח) "החיל מקודש ממנו (מהר הבית) שאין עובדי כוכבים וטמא מת נכנסים לשם". מאחר וכולנו טמאי מתים, אז אסור בזמן הזה (מדרבנן) להיכנס לחיל. לגבי גבולות החיל כתוב במידות (פ"ב מ"ג) "לפנים ממנו סורג גבוה עשרה טפחים ושלש עשרה פרצות היו שם שפרצום מלכי יון חזרו וגדרום וגזרו כנגדם שלש עשרה השתחויות **לפנים ממנו החיל עשר אמות** ושתים עשרה מעלות היו שם רום המעלה חצי אמה ושלחה חצי אמה". ר"ע מברטנורה מפרש את המשנה כך: "לפנים מחומת הר הבית סורג- מחיצה העשויה נקבים נקבים וכו' לפנים מאותו סורג היה מקום פנוי עשר אמות והוא נקרא חיל". לפי דבריו עשר אמות זהו רוחב החיל. וכן דעת הרא"ש (שם) אשר כתב לפנים מן הסורג לצד מערב היה מתחיל קדושת החיל שהיא למעלה מקדושת הבית וכו' והיה רחבה עשר אמות עם כותל עזרת נשים". וכן דעת ר"ש (שם) שכתב "עשר אמות רחבה מן הסורג לחיל" (ונראה מדבריו שעשר אמות לא כולל את רוחב החיל). וכן דעת תוס' רי"ד ביומא ט"ז ע"א, רק סבר שעשר אמות הן מין הסורג עד שער עזרת נשים ונראה לא כולל את עובי כותל עזרת נשים. אבל רמב"ם כתב (הל' בית הבחירה פ"ה ה"ג) "לפנים ממנו סורג מקיף סביב גובהו י' טפחים ולפנים מן הסורג החיל **גובהו עשר אמות**. ועליו הוא אומר בקינות ויאבל חל וחומה זו חומת העזרה". על כן לפי רמב"ם החיל היא חומה בגובה עשר אמות. ולא התפרש רוחב החיל והמרחק בין סורג לבין חומת החיל. ושם בפרק ו' הל' א' רמב"ם כתב "כשאדם נכנס משער מזרחי של הר הבית מהלך עד סוף החיל בשוה ועולה מן החיל לעזרת הנשים בשתיים עשרה מעלות רום כל מעלה חצי אמה ושלחה חצי אמה". על כן היה הפרש גובה שש אמות בין חיל לעזרת נשים ועוד 7.5 אמות בין עזרת נשים לעזרת ישראל ועוד 2.5 אמות בין עזרת ישראל לעזרת כהנים, סה"כ הפרש גובה 16 אמות בין חיל לעזרה. בפרק 17 על סמך גבהים של סלע הסקנו שלא היה הפרש גובה בין עזרה וחיל בצפון. בצד דרום לפי דברי יב"מ היה הפרש גובה של חמש מעלות או 2.5 אמות. ועוד 14 מעלות או 7 אמות בין חיל להר הבית בדרום. גבהים אלו תואמים את המציאות של היום. על כן נראה שמשנה במידות דברה רק על חיל במזרח ולא התפרש מהו רוחב החיל בדרום, בצפון ובמערב הר הבית. רב קורן בספרו¹³¹ הציע שחיל תפס את כל הרחבה העליונה. מאחר ולשיטתו הר הבית המקודש של 500 על 500 אמה נמשך הרבה צפונה ומערבה מן הרחבה העליונה, אז להצעה שלו יש הגיון. הסורג והסטוים היו מחוץ לרחבה העליונה. אבל לפי שיטתנו גבול צפוני וגבול מערבי של הרחבה מהווים בערך את גבול צפוני וגבול מערבי של הר הבית המקודש. ואם החיל הגיע עד גבול צפוני וגבול מערבי של הר הבית אז לא היה שם מקום לסורג. והנה תוי"ט בפרושו על מידות ב' ג' כתב בשם הראב"ה שנראה שהסורג היה מקיף לכל צדדין למזרח ולצפון למערב ולדרום וכן החיל. והביא שם נימוקים לכך. נשאלת איפה השאלה: מה היה מרחק בין גבולות הר הבית לסורג?

תשובה לשאלה זאת קשורה לדעתנו ברוחב הסטוים. בגמרא בכמה במקומות (ברכות ל"ג ב', פסחים י"ג ב', פסחים נ"ב ב', סוכה מ"ה א') מובאים דברים של רחבא מפומבדיתא שדקדק

¹³¹ ועשו לי מקדש, ירושלים, תשס"ז

ביותר בלשון רבו: "אמר רחבא אמר רבי יהודה הר הבית סטיו כפול היה והיה סטיו לפני מסטיו". ורמב"ם בהל' בית הבחירה פ"ה ה"א כתב: "הר הבית והוא הר המוריה היה חמש מאות אמה על חמש מאות אמה והיה מוקף חומה. וכיפין על גבי כיפין היו בנויות תחתיו מפני אהל הטומאה וכולן מקורות סטיו לפני מסטיו". מקור רמב"ם לגבי סטיו לפני מסטיו כנראה דברי רחבא הנ"ל. ואין כוונתו שכל שטח הר הבית היה מקורה אלא כל הקף החומות היה מקורה מבפנים. מאידך יב"מ במלחמות ה' ה' ב' מתאר רק את הסטיום לאורך החומות של הר הבית המורחב וכותב שסטיום אלו היו כפולים אבל לא מזכיר את הסטיום הפנימיים. וכבר הוכחנו בסוף פרק 16.6 מתאור המלחמה במלחמות ו' ג' ב' שהיה סטיו צפוני פנימי אותו שרפו רומאים בכ"ח תמוז. ומדברי רחבא אנו לומדים שגם סטיו זה היה כפול. וכן היה שם סטיו מערבי כפול. ובודאי היה צורך בסטיום ברחבה העליונה כדי להגן על היהודים מגשם בחורף וחום השמש בקיץ. אבל יתכן שסטיו דרומי פנימי לא היה לכל אורך כותל הדרומי אלא מפניה דרום-מערבית עד שער חולדה המזרחי בלבד. ולגבי סטיו מזרחי יב"מ כותב בקדמוניות ט"ו פסוק 401 "ברכס שבמזרח היה סטיו כפול שאורכו כאורך החומה". ואולי יתור המלים בדברי רחבא "סטיו כפול היה והיה סטיו לפני מסטיו" מלמד על שתי מערכות סטיום, זה של הר הבית המורחב וזה של הר הבית המקודש אשר היה לפניו מן הראשון?

מה היו מידות הסטיום? יב"מ במלחמות ה' ה' ב' כותב "כל הסטיום היו כפולים והעמודים אשר נשענו עליהם היו גבהים עשרים וחמש אמה וכו' ורחב הסטיום היה כשלשים אמה". בפרק 11.3 הסברנו שמידת גובה עשרים וחמש אמה מתייחסת לסטיו פנימי אבל גובה סטיו חיצוני (היינו הצמוד לכותל) היה כפול, 50 אמה. רק בכותל מזרחי שני הסטיום היו באותו גובה 25 אמה כמו גובה הכותל. ואפשר להסתפק האם 30 אמה זהו רוחב סטיו בודד או רוחב שני סטיום. ואז רוחב סטיו בודד היה 15 אמה. אולי נלמד מסטיו מלכותי. גובה סטיו אמצעי לפי דברי יב"מ היה 100 רגל ורוחבו 45 רגל, היחס 20:9. גובה סטיום צדדיים היה 50 רגל ורוחב 30 רגל, היחס 5:3. אם נניח שרוחב סטיו בודד היה 15 אמה אז בסטיו חיצוני יחס גובה לרוחב היה 10:3 ובסטיו פנימי 5:3. יחס שני שווה ליחס בסטיו מלכותי אבל יחס ראשון הרבה יותר גדול מ-20:9. יתכן שסטיו חיצוני ופנימי לא היו באותו רוחב אלא ביחס 3:2 כמו בסטיו מלכותי. ואז רוחב סטיו חיצוני היה 18 אמות ופנימי 12 אמות. ועדיין היחס גובה לרוחב בסטיו חיצוני 50:18 הרבה יותר גדול מאשר בסטיו מלכותי. אם שלשים אמה זהו רוחב סטיו חיצוני בלבד בדיוק כמו בסטיו מלכותי אמצעי ואם יחס רוחב סטיו פנימי לחיצוני היה 3:2 כמו בסטיו מלכותי אז רוחב סטיו פנימי היה 20 אמה. ויתכן שגובה סטיו מלכותי אמצעי היה 50 אמה וצדדי 25 אמה באמות של 51 ס"מ. ויב"מ נקט רגל רומי של 29.6 ס"מ ועיגל כלפי מעלה למספרים "יפים" 100 ו-50. אכן מסתבר שהורדוס לא המציא מידות חדשות של סטיום אלא העתיק את המידות אשר היו לפניו.

נמצאנו למדים שרוחב סטיו כפול היה 50 אמה. זוהי מידה "סטנדרטית" כגון חצר שלפני המשכן 50 על 50 אמה. הר הבית לעתיד לבוא יהיה 500 על 500 קנים של שש אמות וסביבו מגרש 50 אמה (יחזקאל מ"ה ב'). יתכן שרוחב סטיום הוא כנגד המגרש. אומנם המגרש יהיה מחוץ לתחום של 500 על 500 קנים ובהר הבית של 500 על 500 אמה הסטיו היה בתוך התחום. וי"ל שגג הסטיו גם שימש לעמידת אנשים והוא לא התקדש בקדושת הר הבית. לכן הסטיו היה כאילו מחוץ להר הבית. אם נחסיר את רוחב הסטיו מהר הבית, נקבל רבוע פנימי של 400 על 400 אמה או סטדה על סטדה. אולי מושג זה השתרש בתודעת של היהודים עד שהיו קוראים לתחום הר הבית סטדה. דבר זה יכול להסביר מדוע יב"מ קורא להר הבית המקורי בתור תחום של סטדה על סטדה וגם כותב (קדמוניות ספר עשרים, ט' ז' (פסוק 221)) "סטיו (מזרחי) עומד בעמק עמוק ולו חומות של ארבע מאות אמה".

נבדוק כיצד רוחב הסטיו הכפול חמישים אמנה מתיישב עם מידות הר הבית. לפי שיטתנו מרחק בין כותל מערבי חיצוני (צד חיצוני) לכותל מערבי פנימי 40 מ' כאשר עובי כותל חיצוני 9 אמות הארץ. נוסף לזה 50 אמה, נקבל 59 אמות שהם 30.09 מ'. על כן מקום הפנוי בין סטיו לכותל מערבי פנימי היה 9.91 מ' או כמעט 20 אמה כרוחב סטיו פנימי. ועל צד הספק שלנו בפרק 16 שמא עובי כותל מערבי חיצוני 4.50 מ' ובינו לבין כותל פנימי מרחק 70 אמה, רוחב מקום פנוי בדיוק 20 אמות הארץ. בין גבול צפוני של הר הבית המקודש לעזרה לפי חשבוננו מרחק 115 אמה. מתוכם חמש אמות עובי כותל צפוני של עזרה. רוחב לשכת הגזית מדרום לצפון 46 אמות. בסוף פרק 10.1 הראנו על ידי חישוב סטטי שעובי כותל צפוני של לשכת הגזית היה 4 אמות. לכן המרחק בין לשכת הגזית לגבול צפוני של הר הבית היה 4-46-5-115=60 אמות. נחסיר מכאן 50 אמות רוחב הסטיו ונקבל **בדיוק 10 אמות!** אולי דברי המשנה על רוחב החיל עשר אמות מתייחסות לא רק לחיל המזרחי אלא גם לחיל הצפוני? ורוחב זה מתפרש לא בתור מרחק מגבול צפוני של חיל עד כותל צפוני של עזרה אלא בתור מרחק עד כותל של לשכה הצפונית ביותר. נזכיר שחצי מזרחי של לשכת הגזית היה מקודש בקדושת העזרה. על כן כותל צפוני של לשכת הגזית היה כאילו כותל צפוני של עזרה. אם חיל נמשך עשר אמות עד הסטיו אז פשוט שסורג עבר בגבול דרומי של הסטיו. ועדיין אפשר להסתפק האם חמשים אמה של רוחב הסטיו כוללים את עובי העמודים בדרומיים שלו. ונראה שהם כוללים, אחרת עמודים היו ממעטים את מקום החיל שהוא ממלא צר מאד. ולא בכדי עשר אמות רוחב החיל תואמות את רוחב השערים, כדי שתהיה זרימה חופשית של אנשים הנכנסים דרך השערים.

כעת נוכל לקיים את דברי רמב"ם לעיל "החיל גובהו עשר אמות. ועליו הוא אומר בקינות ויאבל חל וחומה זו חומת העזרה". בפרק 11.2 הבאנו את דברי הגמרא בפסחים פ"ה ע"ב המפרשת את הפסוק "ויאבל חיל וחומה" בתור שורא ובר שורא. כלומר חומה היא חומת העזרה וחיל הוא בר שורא. וכבר הוכחנו שבר שורא הוא קיר תומך ממזרח לעזרה ונמשך דרומה וצפונה מן העזרה והוא תומך ממזרח ברחבה עליונה של הר הבית. מאחר והחיל הצפוני נמשך עד הסטיו, אז בר שורא נראה ככותל מזרחי של חיל. כבר הוכחנו שמפלס הר הבית מצפון העזרה שוה למפלס עזרת כהנים. מפלס זה נמצא 2.5 אמות מעל מפלס עזרת ישראל אשר נמצאת 15 מעלות או 7.5 אמות מעל מפלס עזרת נשים. על כן מפלס החיל הצפוני נמצא 10 אמות מעל מפלס עזרת נשים!

בצד מזרחי לפי חשבוננו היה מרחק 213 אמה בין גבול מזרחי של הר הבית לבין גבול מזרחי של עזרה. נחסיר מכאן אורך עזרת נשים 135 אמה ועובי כתלים פעמים 5, נקבל 68 אמות. אם סטיו כפול היה 50 אמה¹³² אז נשארו שם 18 אמות פנויות. אם י"ב מעלות לא נכללות ברוחב החיל 10 אמות אז מקבלים תוספת של 6 אמות. ואז נתן לחלק אותם 18 אמות כך: 2 אמות מקום פנוי בין עמודי סטיו לסורג, 10 אמות רחב החיל ו- 6 אמות המעלות. לפי רש"י ביומא ט"ז ע"א אורך המעלות לצפון ולדרום היה ככל רוחב ההר. על כן מעלות מהוות מקום נפרד. אבל אם סורג צמוד לעמודי הסטיו, אז ישארו שתי אמות בין סורג לחיל ולא ניכר הבדל ביניהם לבין עשר אמות של רוחב החיל. אולי י"ב מעלות הבדילו בין סורג לחיל כך שחיל עשר אמות היה באותו מפלס כמו עזרת נשים. אבל לשיטת רמב"ם אפשר לתרץ שהיה מקום פנוי בין סורג לחיל ברוחב 8 אמות כולל חומת החיל ואחרי החומה היה מקום שטוח גם כן עשר אמות עד כותל עזרת נשים ובו היו י"ב מעלות. לא נתפרש מהו עובי חומת החיל. ואולי הוא היה 5 אמות כמו כותל העזרה וכמו בר שורא לפי חשבוננו. ואז גבול מזרחי של חומת החיל היה מכוון כמעט מזוייק כנגד גבול מערבי של מגדל חננאל. כיצד? בתחילת פרק 21.1 עשינו חשבון שגבול מזרחי של מגדל חננאל היה מרוחק 26.925 מ' מגבול מזרחי של הר הבית. לעומת זאת גבול מזרחי של

¹³² מאחר ושני סטיו במזרח, הפנימי והחיצוני, היו באותו גובה של 25 אמה אז לא יתכן שסטיו חיצוני היה יותר רחב מפנימי אלא שני סטיו היו ברוחב שוה של 25 אמות.

כותל החיל בעובי 5 אמות מרוחק 68 אמות פחות 10 (רוחב החיל) פחות 5 (עובי כותל החיל),
דהיינו 53 אמות או 27.03 מ' מגבול מזרחי של הר הבית. הפרש בין שני המספרים 10.5 ס"מ.

התאמה יפה זאת רומזת על אפשרות שחומה מזרחית של החיל היתה מחוברת למגדל
חננאל. ואז טמאי מת וגוים לא יכלו להקיף את הר הבית המקודש מצפון. וגם היום לכאורה לא
נתן להקיף את שער הרחמים ממערב כי חצר שלפני השער נכנסת אל תוך תחום החיל (ולא נתן
היום באופן פיזי לחצות את החצר מזרוע לצפון)¹³³. אבל אם סורג סבב את כל הר הבית והסורג
הצפוני עבר 50 אמה דרומה מגבול צפוני של הר הבית אז לכאורה יש תחום רחב של 50 אמה
בצפון הר הבית לעבור בו. תחום זה כולל את רוחב השביל המרוצף מדרום לשער רחמים דרכו
עוברות קבוצות הסובבות את הר הבית. מאחר וקדושת החיל היא דרבנן וספק דרבנן לקולא,
נראה לי שנתן להקל ולסובב את שער הרחמים דרך שביל זה.

בצד מערבי, המרחק בין עזרה לבין גבול מערבי של הר הבית המקודש איננו קבוע.
מפינה צפון-מערבי של העזרה המרחק הוא 100.9 אמות הארץ ומפינה דרום-מערבי 90.13
אמות. מרחקים אלו כוללים את עובי חומת העזרה 5 אמות. אם נעביר סורג בגבול מזרחי של
הסטיו אז מרחק ממוצע ממנו עד כותל העזרה יהיה 40 אמות. לפי אבא יוסי בן חנן היו שני
שערים במערב. יב"מ כותב במלחמות ה' ה' ג' כותב שאורך בנין השער היה 30 אמה. אומנם לפי
יב"מ לא היו שער במערב. אבל אם נצרף נתון שלו של אורך השער 30 אמה עם דעת אבא יוסי
בן חנן, אז מרחק ממוצע בין השערים המערביים לסורג היה 10 אמות כמו רוחב החיל במזרח. אם
קדושת העזרה התפשטה אל תוך חלל בית השער, אז חייל ברוחב 10 אמות חצץ בין מחנה לוויה
למחנה שכינה אף מערב.

לגבי חיל הדרומי ישנו תיאור מפורט של יב"מ במלחמות ה' ה' ב'. הבאנו אותו בפרק 17
לעיל. בתחילה הוא מתאר את הסורג בגובה 3 אמות (ולא 10 טפחים כמו שכתוב במשנה) "ובו
עמודים המודיעים בכתב יווני ורומי כי אסור לאיש נכרי לבוא אל הקדש ובארבע עשרה מעלות
עלו אליו מן המקדש הראשון וכו'. ובין ראש ארבע עשרה המעלות ובין החומה נמצא רווח עשר
אמות כלו מישור. ומשם העלו מדרגות בנות חמש מעלות אל השערים (של עזרה)". לפי דברי
יב"מ נראה שרוחב החיל הדרומי היה 10 אמות בלבד. והנה מרחק מפינה דרום-מערבית של עזרה
לפי חשבוננו עד גבול דרומי של הרחבה העליונה כ- 31 מ' ומפינה דרום-מזרחית של העזרה כ-
24.2 מ'¹³⁴. לפי השערה שלנו גבול דרומי של החיל חפף את חלק של גבול יהודה ובנימין אשר
עבר דרך מרכז שער קיפונוס במקביל לגבול דרומי של הר הבית. נזכיר שמרכז שער קיפונוס לפי
הצעתנו היה 365/2 אמות צפונה מגבול דרומי של הר הבית. אם נחשב מרחק מעזרה לגבול של
החיל לפי הגדרתנו, יתברר שמרחק מפינה דרום-מערבית של עזרה לגבול דרומי של חיל 35.36
מ' ומפינה דרום-מזרחית 27.74 מ'. מרחקים אלו לא מתאימים לתיאור של יב"מ בדבר רוחב
החיל 10 אמות. ויש לתרץ שארבע עשרה מעלות שעליהם כתב יב"מ התחילו בגבול דרומי של
חיל, אחרי מעלות אלו היה מישור של עשר אמות ואחריו חמש מעלות אשר עלו לשערים. לפי
דברי יב"מ אורך השערים היה 30 אמות. ולזה יש להוסיף עובי כותל העזרה 5 אמות. מאחר
ורוחב כל מעלה חצי אמה, מקבלים סכום

$$14/2+10+5/2+30+5=54.5$$

אמות הארץ או 27.8 מ', בדיוק כמרחק בין פינה דרום-מזרחית של עזרה לגבול דרומי של
החיל. על כן עשר אמות מישור זהו רוחב מינימלי של מקום פנוי בין ראשי ארבע עשרה מעלות
ותחילת חמש מעלות העליונות. הזכרנו לעיל את דעת רש"י ביומא ט"ז ע"א שאורך י"ב מעלות
במזרח מחיל לעזרת נשים לצפון ולדרום היה ככל רוחב ההר. לפי דעה זאת יתכן שגם ארבעה

¹³³ דבר זה גרם לכך שמשך הרבה שנים נמנעתי מלהקיף את שער הרחמים יחד עם קבוצות אחרות והייתי חוזר ומסובב את
הר הבית בכיוון נגדי

¹³⁴ המדידה שלנו על גבי מפה מנדטורית ביחס לשרטוט העזרה איננה מדוייקת

עשרה מעלות וחמש מעלות בחיל הדרומי היו לאורך כל הרחבה העליונה ממזרח למערב. ואז מפלס הר הבית ממערב לעזרה היה זהה למפלס מעלה חמישית שהוא מפלס העזרה. אכן כתוב במלחמות ה' א' ה' "הוא (יוחנן) אמר להקריב את המגדלים אל בית המקדש ולהציגם מאחורי החומה למול האכסדרה במערב כי רק שם יכול להעמיד אותם תחת אשר שאר חלקי הר הבית נפסקו על ידי מדרגות למרחוק". האכסדרה במערב הוא כותל מערבי של עזרה. אכן מערבה ממנה הר הבית היה מפולס, ללא מדרגות. אבל מדרום היו מדרגות. ובצפון בלטו שערים ולשכות.

לסיכום: סורג צפוני וסורג מערבי עברו במרחק 50 אמה מגבולות הר הבית המקודש בצמוד לעמודי הסטיו. סורג דרומי לפי הראיות שהבאנו במאמר [סלע בולט](#) עבר 115 אמות צפונה לגבול דרומי של הר הבית המקודש. גבול דרומי של החיל עבר במרחק 365/2 אמות צפונה מגבול דרומי של הר הבית או 67.5 אמות צפונה מן הסורג, כ- 3 מ' ועד 1.5 מ' דרומה מגבול דרומי של הרחבה העליונה. גבול מזרחי של סורג עבר 50 או 52 אמות מערבה מגבול מזרחי של הר הבית המקודש. בכל הרוחות יש לחשוש שחיל גבל בסורג פרט לרוח דרומית ששם יש לחשוש שחיל עבר כנגד מרכז שער קיפונוס. שרטטנו על גבי [מפה מנדטורית](#) משנת 1944 את גבולות הר הבית המקודש, את עזרות, את הלשכות, את המזבחה ואת המקדש. בקו כחול סימנו את גבולות החיל לחומרא (לפי הבנתנו). נציין שמרחק בין גבול דרומי של החיל לגבול דרומי של הרחבה העליונה כנגד המעלות המרכזיות הוא 3.6 מ' (המרחק חושב על סמך מפת צילום אוויר מדוייקת). רוחב 14 מעלות בדרום החיל אמור להיות 7 אמות או 3.57 מ'. לפי שרטוט זה וכן לפי מדידות בשטח קו גבול דרומי של חיל עובר מדרום לשתי מדרגות העליונות בגרם מעלות דרומי מרכזי כפי שמסומן ע"י [קו אדום בתמונה](#). בגרם מעלות דרומי-מזרחי, גבול החיל עובר מדרום לארבע או ארבע וחצי מדרגות עליונות ([בתמונה](#) רואים ארבע מדרגות בלבד). בצד מערבי של הרחבה העליונה גבול של חיל עובר כ- 1.8 מ' מערבה מעמודי ארבע קשתות אשר בראש [מעלות מערביות מרכזיות](#), או כשתי מעלות מערבה ממשטח העליון (קו אדום בתמונה). כל יתר המעלות בין במערב בין בצפון של הרחבה העליונה נמצאות לגמרי בתוך תחום הסטיו. בצד מזרחי של הר הבית כנגד מקום שער שושן ישנו [שביל מרצף](#) אשר מכוון כנגד שער ניקנור. גבול מזרחי של חיל עובר שם בין 50 ל- 58 אמות מערבה מגבול מזרחי של הר הבית המקודש או 67-59 אמות של 51 ס"מ מערבה מצד חיצוני של הכותל המזרחי. עובי הכותל בחלקו העליון כ- 2.5 מ' (אין לנו נתונים מדוייקים). על כן מרחק מינימלי מצד פנימי של הכותל עד תחילת החיל לפחות 27.5 מ' או כ- 18 צעדים כפולים אבל לא יותר מ- 31.7 מ' או כ- 21 צעדים כפולים.

בשרטוט הממוחשב סימנו בחצים את [שדה הראיה](#) של עולי הר הבית מגבול הסורג. מדרום דרך פתח שער המים נתן היה לראות פתח האולם ועד מקום מערכה בגג המזבחה ואף את העלת האברים מכבש למזבחה. מי שעלה לראש ארבע עשרה מעלות יכול היה לראות אף את ריצפת העזרה בין אולם למזבחה. ממזרח דרך פתח עזרת נשים ושער ניקנור נתן היה לראות את המזוזה הצפונית של פתח האולם ואת קיר מזרחי של המזבחה וגגו ופתח האולם וההיכל מעל גג המזבחה (בפתח ההיכל המבט עבר 10 אמות ויותר מעל ריצפת ההיכל). מצפון דרך שערי בית המוקד נתן היה לראות שחיטת הקרבנות על הטבעות וזריקת הדם על קרן צפון-מזרחית של המזבחה. נמצא שאף נוכרים יכלו לראות את מעשה הקרבנות.

לבסוף נביא שרטוטים של חתכי גובה של סטיו. [סטיו מערבי](#) היה נשען על כותל מערבי חיצוני אשר עוביו 9 אמות הארץ. בפרק 18.2 הראנו שקוטר עמודי סטיו מלכותי לפי יב"מ היה שלש אמות. לכן הנחנו שקוטר עמודי סטיו אחרים גם כן היה שלש אמות. יתכן שעובי כותל מערבי מעל קרקע הר הבית עד גובה הסטיו 50 אמה היה שש אמות ועמודים השלימו אותה עד 9 אמות. וכן בכותל צפוני וכותל מזרחי. אכן בבחפירה של Clermont- Ganneu בפשפש בקצה דרומי של הר הבית המקודש התברר שעובי כותל מקורי שם כשלושה מטר. וכן עובי כותל מזרחי

מיד דרומית לשער רחמים, במפלס בו השתמרו אבנים מקוריות בחוץ. ועוד אפשר להסתפק האם כותל חיצוני הגיע עד גובה 50 אמה כנגד סטיו חיצוני או רק עד גובה 25 אמה. וכן האם גג של סטיו פנימי נמשך עד הכותל או כיסה רק את רוחבו בלבד. נראה ששתי שאלות אחרונות נתן לפשוט מגמרא בפסחים י"ג ע"ב ובסוכה מ"ד ע"ב. בפסחים מדובר על שתי חלות אשר היו מניחים על גג האיציטבא, היינו גג של סטיו. לפני זה גמרא מביאה גרסה "על גב האיציטבא" ודוחה אותה – "וכי להצניען הוא צריך?". בסוכה מדובר על אתרוגים שהיו סודרים אותם על גב האיציטבא. ולפני זה הגמרא מביאה גרסה "על גב האיציטבא" ודוחה "וכי לייבשן הוא צריך?". דברי הגמרא מתבררים מתוך השרטוט של [סטיו מערבי](#). **גב** האיציטבא הוא גג תחתון של סטיו אשר מכוסה ע"י גג עליון והוא מוסתר משמש. לכן היו מניחים את האתרוגים עליו. מכאן הוכחה שגג תחתון נמשך עד הכותל המערבי. את החלות היו מניחים על גג העליון כדי שתושבי ירושלים אשר ישבו ממערב להר הבית יוכלו לראות אותם. אילו הניחו אותם על גב הסטיו, לא יכלו לראותם. מכאן הוכחה שכותל מערבי עלה מעל גב הסטיו, כנראה עד גובה הגג העליון. סטיו צפוני ודרומי היו כנראה דומים לסטיו מערבי חיצוני.

לפי חשבוננו עובי כותל מערבי של הר הבית המקודש היה חמש אמות והוא היה בכלל תחום של 500 על 500 אמה. הנחנו שרוחב הסטיו חמישים אמה כלל את עובי הכותל. שינינו את השרטוט של [סטיו מערבי פנימי](#) בהתאם. יתכן שלפני בנית סטיו מערבי חיצוני ע"י הורדוס, היו מניחים את החלות על גג הסטיו הפנימי ואתרוגים על גב הסטיו כפי שמסומן בשרטוט. [סטיו מזרחי](#) היה בגובה אחיד 25 אמה וכנראה גם ברוחב אחיד של 25 אמה.